

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2018: ΤΟΜΟΣ 93^{ος}

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

2018

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

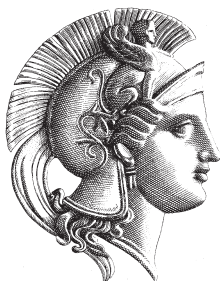

ΕΤΟΣ 2018: ΤΟΜΟΣ 93ος

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

2018

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α
ΤΗΣ
Α Κ Α Δ Η Μ Ι Α Σ Α Θ Η Ν Ω Ν

ΤΟΜΟΣ 93ος
ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ
ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΚΟΥΝΑΔΗ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Πανεπιστημίου 28, 10679 Αθήναι
www.academyofathens.gr
dim@academyofathens.gr

ISSN 0369-8106

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

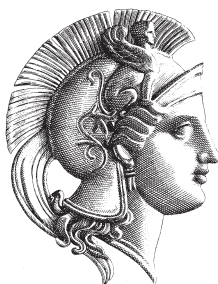

ΕΤΟΣ 2018: ΤΟΜΟΣ 93ος

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

2018

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

τοῦ 93ου Τόμου τῶν Πρακτικῶν τοῦ ἔτους 2018

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

	Σελ.
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 13ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 2018.....	113
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 22ΑΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 2018.....	9
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 17ΗΣ ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2018.....	13
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 19ΗΣ ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2018.....	41
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 26ΗΣ ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2018.....	43
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 3ΗΣ ΜΑΪΟΥ 2018.....	69
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 31ΗΣ ΜΑΪΟΥ 2018.....	81
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 7ΗΣ ΙΟΥΝΙΟΥ 2018.....	87
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 22ΑΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2018.....	99
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 21ΗΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2018.....	139
ΕΚΘΕΣΗ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΙΑΛΕΚΤΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΜΑΤΩΝ – ΙΑΝΕ.....	157
ΕΚΘΕΣΗ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ.....	158
ΕΚΘΕΣΗ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ.....	160
ΕΚΘΕΣΗ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ.....	163
ΕΚΘΕΣΗ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ.....	165
ΕΚΘΕΣΗ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΟΡΩΝ ΚΑΙ ΝΕΟΛΟΓΙΣΜΩΝ.....	166
ΕΚΘΕΣΗ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ.....	167
ΕΚΘΕΣΗ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΑΣ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ.....	171
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ.....	177

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 22ΑΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 2018
ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΟΡΤΑΣΜΟ ΤΗΣ ΕΠΕΤΕΙΟΥ ΤΗΣ 25ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 1821

ΕΚΘΕΣΗ ΑΠΟΝΟΜΗΣ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΕΙΟΥ
ΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΠΡΟΚΗΡΥΞΗ
ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΕΙΟΥ ΤΩΝ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

ΑΠΟ ΤΟΝ ΓΕΝΙΚΟ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑ κ. ΒΑΣΙΛΕΙΟ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟ

Σε τρία χρόνια από σήμερα συμπληρώνονται δύο αιώνες ελευθερίας των Ελλήνων. Το 146 π.Χ., πριν από 2.164 χρόνια, ή Ελλάς, ο χώρος όπου κατοικοῦμε σήμερα, ὑποτάχθηκε στους Ρωμαίους. Ἐκτοτε ἔζησε ὑπὸ πολλοὺς κυρίους. Χρειάστηκε νὰ ὀρίσει ὁ Θεὸς μιὰν ἡμέρα γιὰ νὰ ἀποφασίσουν οἱ Ἕλληνες νὰ ξεσηκωθοῦν, νὰ πολεμήσουν ὀκτὼ χρόνια, ἀπὸ τὶς 23 Μαρτίου 1821 ἕως τὶς 12 Σεπτεμβρίου 1829, γιὰ νὰ ξαναβροῦν τὴν ἀρχαία ελευθερία. Δὲν ἐπαναστάτησαν κατὰ τῶν Ὀθωμανῶν γιὰ μᾶς, ποὺ βρισκόμαστε ἐδῶ μέσα, οὔτε τοὺς ἔνοιαζε ἄλλωστε. Ἦθελαν ἐκεῖνοι νὰ ζήσουν ἐλεύθεροι. Εἴμαστε ὅμως οἱ κληρονόμοι τῆς ελευθερίας ἐκείνης ποὺ ὕμνησε ὁ Σολωμός. Καὶ ἔφερε ἡ ελευθερία τὴν Ἑλλάδα στὰ ἀρχαῖα τῆς ὅρια. Ἀκολούθησαν ἀτυχήματα, ἀκολούθησαν ἤττες. Ἐγιναν οἱ Βαλκανικοὶ καὶ ἡ συνέχειά τους. Ἐγινε τὸ ἀξεπέραστο '40, ποὺ μόνο μὲ τὸ '21 ταιριάζει. Καὶ τὸ 1948 ξαναβρέθηκαν μαζί μας τὰ Δωδεκάνησα. Πλησιάζει ὅμως ἡ ὥρα τῆς ἀποτίμησης. Ἀπὸ σήμερα ὡς τὸ 2021 ἔχουμε ἀρκετὸ καιρὸ νὰ μετρήσουμε τί ἔμεινε ἀπὸ τὴν κληρονομιά ποὺ μᾶς ἄφησαν ὁ Ὑψηλάντης, ὁ Κολοκοτρώνης, ὁ Καραϊσκάκης, ὁ Καποδίστριας, ὁ Δαβάρης.

Κύριο αποτέλεσμα τῆς Ἐπανάστασης τοῦ '21 ἦταν ἡ ἀνάκτηση τῆς ἐλευθερίας καὶ συνακόλουθο ἡ σημερινή ἡμέρα, δηλαδή ἡ δημιουργία μιᾶς νέας ἐνωμένης καὶ ἐνιαίας Ἑλλάδος μὲ πνευματικὴ καὶ πολιτικὴ ὑπόσταση. Ἀπὸ τὰ ἐρείπια καὶ τὶς καλύβες ποὺ μᾶς ἄφησε ὁ Αἰγύπτιος δημιουργήθηκε, βῆμα βῆμα, μιὰ χώρα ἀκμαία. Ἐνα ἀποτέλεσμα τῆς ἀκμῆς εἶναι ἡ Ἀκαδημία, ἡ ὁποία σὲ μιὰ ἐλεύθερη χώρα μετράει τὴν πνευματικὴ ἀνοδο. Εὐθὺς ὡς ἰδρῦθηκε τῆς ἀνατέθηκε νὰ βρῖσκει ἀνάμεσα στοὺς Ἑλληνας τοὺς ἀρίστους καὶ νὰ τοὺς ἐπιβραβεύει μὲ τὴ μεγαλύτερη πνευματικὴ διάκριση ποὺ θέσπισε ἡ Πολιτεία, τὸ Ἀριστεῖον. Καὶ σήμερα, μὲ τὴν Ἀγαθὴ Τύχη μαζί μας καὶ ὡς συνέχεια τοῦ πανηγυρικοῦ λόγου γιὰ τὴ μεγάλη ἡμέρα ποὺ ἐορτάζουμε, θὰ τιμηθεῖ ὁ ἀριστος. Ἀκούσατε:

Ἀπονέμεται τὸ Ἀριστεῖον τῶν Ἱστορικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν εἰς τὸν ὁμότιμο καθηγητὴ τῆς Πολιτικῆς Ἐπιστήμης στὸ Καποδιστριακὸ κ. Πασχάλη Κιτρομηλίδη. Ὡς διδάσκαλος ἐμόρφωσε γενεὲς νέων ἐπιστημόνων καὶ ὡς δημιουργὸς εἶναι πρωτοπόρος στὴν ἔρευνα τῶν ἰδεῶν τῶν νέων Ἑλλήνων κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ, τὴν κρίσιμη γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ φρονήματος ποὺ θὰ ὀδηγοῦσε στὴν Παλιγγενεσία. Ἀκόμη, διετέλεσε Διευθυντὴς στὸ Ἰνστιτοῦτο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν καί, ὡς Διευθυντὴς καὶ Γενικὸς Γραμματεὺς τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν, συνέχισε ἀκάματος τὸ ἔργο τῶν προκάτοχων του γιὰ τὴ διάσωση τοῦ ὑλικοῦ καὶ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ ποὺ δημιούργησαν οἱ Ἑλληνας στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ παρουσίασε τὶς μαρτυρίες τῶν Ἑλλήνων προσφύγων γιὰ τὶς συνθήκες τῆς βίας κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐγκατέλειψαν τὶς πανάρχαιες ἐστίες τους. Τὸ εὐρύτατο συγγραφικὸ ἔργο του τὸν κατατάσσει εἰς τοὺς ὑψηλοῦ ἦθους στοχαστές, ποὺ θεραπεύουν τὴν ἐπιστήμη μὲ ἀφοσίωση, μὲ κριτικὸ πνεῦμα, καὶ συμβάλλουν οὐσιωδῶς στὴν Παιδεία τῆς Ἑλλάδος.

Προκηρύσσεται τὸ Ἀριστεῖον τῶν Καλῶν Τεχνῶν, ἀπονεμόμενο σὲ Ἑλληνα ἀρχιτέκτονα ἐγκατεστημένο στὴν Ἑλλάδα ἢ τὸ ἐξωτερικὸ, ὁ ὁποῖος, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σύνολο τοῦ προγενέστερου ἔργου του, συνέβαλε σὲ μεγάλο βαθμὸ κατὰ τὴν τελευταία τετραετία στὴν πρόοδο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐντὸς καὶ ἐκτὸς Ἑλλάδας. Προθεσμία ὑποβολῆς αἰτήσεων ὑποψηφιότητων ἢ προτάσεων τακτικῶν μελῶν, ἐκ τῆς Τάξεως τῶν Γραμμάτων καὶ Καλῶν Τεχνῶν, μέχρι τοῦ τέλους Δεκεμβρίου 2018. Τὸ Ἀριστεῖον θὰ ἀπονεμηθεῖ κατὰ τὴν Πανηγυρικὴ Συνεδρία τῆς 25ης Μαρτίου 2019.

Ἐκπλήρωσα τὸ ἐτήσιο καθήκον ποὺ ἐπιβάλλει ὁ κανόνας τῆς Ἀκαδημίας, ἀλλὰ δὲν παύω νὰ συλλογίζομαι τὴν ἐλευθερία ποὺ μᾶς κληροδότησαν οἱ πρὶν ἀπὸ δύο αἰῶνες πατέρες μας. Τὴν αὐξήσαμε σὲ ἕκταση ἀλλὰ πιστεύω ὅτι τὴ μειώσαμε σὲ ἥθος. Τί κάναμε γιὰ νὰ τὴν κρατήσουμε στὴν περιωπὴ ὅπου τὴν εἶχε ὑψώσει πνευματικῶς ὁ ὀχτάχρονος ἀγώνας; Εἶναι ἡ σημερινὴ ἐλευθερία ἐκείνη ποὺ ὄνειρεύτηκαν οἱ πολεμιστὲς τοῦ '21; Θυμηθῆτε τὸν Παλαμᾶ ἐδῶ μέσα τέτοια μέρα, πρὶν ἀπὸ 90 χρόνια, ποὺ ἔβαλε μπρὸς ἀπὸ τὴν ἀλήθεια τῶν πραγμάτων τὴν ἀλήθεια τῶν ἰδανικῶν. Ἐχετε ἀκόμη τρία χρόνια νὰ τὸ σκεφθῆτε. Ὅταν συμπληρωθοῦν, θὰ βρεθοῦμε πάλι ἐδῶ καὶ πρέπει νὰ ὑπάρχει ἀπάντηση.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 17ΗΣ ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2018

ΥΠΟΔΟΧΗ ΤΟΥ ΞΕΝΟΥ ΕΤΑΙΡΟΥ

κ. ROBERT PARKER

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΕΔΡΟ

κ. ΑΝΤΩΝΙΟ ΚΟΥΝΑΔΗ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ὑποδέχεται ἀπόψε μὲ ἰδιαιτέρη χαρὰ καὶ τιμὴ τὸν κ. Robert Parker, καθηγητὴ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ὁξφόρδης, τὸν ὁποῖο ἡ Ὀλομέλεια ἐξέλεξε τὸ 2017 ὡς ξένο ἐταῖρο στὴν Τάξιν τῶν Γραμμάτων καὶ τῶν Καλῶν Τεχνῶν.

Ὁ κ. Robert Parker γεννήθηκε τὸ 1950. Μεγάλωσε στὸ Λονδίνο καὶ ἐφοίτησε ὡς μαθητὴς στὴ γνωστὴ σχολὴ St. Paul's School, ὅπου διακρίθηκε γιὰ τὶς ἐπιδόσεις του στὴ Λατινικὴ καὶ στὴν Ἑλληνικὴ. Ἀκολούθησε πανεπιστημιακὲς σπουδὲς στὸ New College τῆς Ὁξφόρδης, στὸ ὁποῖο ἐξεπόνησε τὴ διδακτορικὴ διατριβὴ του ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ διάσημου ἑλληνοστοῦ Geoffrey de Ste Croix. Ἀπὸ τὸ 1976 ἕως τὸ 1996 διετέλεσε tutor τῆς ἑλληνικῆς, καθὼς τῆς λατινικῆς γλώσσας καὶ φιλολογίας, στὸ Oriel College τῆς Ὁξφόρδης. Τὸ 1996 ἐξελέγη Wykeham Professor of Ancient (Hellenic) History (καθηγητὴς τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας) τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ὁξφόρδης, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀφυπηρέτησε τὸ 2016. Θεωρεῖται ὁ σημαντικότερος μελετητὴς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς θρησκείας, μὲ πλῆθος συναφῶν μελετημάτων. Εἶναι πρόεδρος τῆς ἐκδοτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ περιώνυμου Λεξικοῦ τῶν Ἑλληνικῶν Ὀνομάτων. Τὸ 1998 ἐξελέγη ἐταῖρος τῆς Royal Society τοῦ Λονδίνου. Ὁ καθηγητὴς κ. Parker, παγκοσμίου ἐμβέλειας ἐπιστήμων, εἶναι ξένος ἐταῖρος τῆς Βασιλικῆς Δανικῆς Ἀκαδημίας καὶ μέλος

τῆς Academia Europaea. Ἐπίσης τοῦ ἔχει ἀπονεμηθεῖ ἀπὸ τῆ Γαλλικῆ Δημοκρατία ὁ τίτλος τοῦ ἀξιοματικοῦ τῆς Τάξεως τῶν Palmes Académiques.

Τὸ θέμα τῆς ἀποψινῆς ὁμιλίας του εἶναι «Religion in the Polis or Polis Religion?» (Ἡ θρησκεία μέσα στὴν πόλη ἢ Ἡ θρησκεία τῆς πόλης;).

Κύριε συνάδελφε, ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν εἶναι εὐτυχῆς καλωσορίζοντάς σας ἀπόψε, σᾶς ἀπευθύνει δὲ θερμὲς εὐχὲς γιὰ τὴν ἐπιτυχή συνέχιση τοῦ ἐρευνητικοῦ καὶ γενικότερα ἐπιστημονικοῦ σας ἔργου.

Dear colleague, the Academy of Athens is honored to welcome you tonight, and extends to you warm wishes for the successful continuation of your research and generally speaking your scientific work.

Σᾶς καλῶ γιὰ νὰ σᾶς περιβάλω μὲ τὸ διάσημο τοῦ ξένου ἐταίρου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ νὰ σᾶς ἐπιδώσω τὸ σχετικὸ δίπλωμα.

And now I am inviting you to surround you with the decoration medal of the Foreign Fellow of the Academy of Athens and to give you the relevant diploma.

Παρακαλῶ τὸν συνάδελφο ἀκαδημαϊκὸ κ. Μιλτιάδη Χατζόπουλο ὅπως προσέλθει στὸ βῆμα καὶ παρουσιάσει τὴν προσωπικότητα, καθὼς καὶ τὸ ἐρευνητικὸ καὶ γενικότερα ἐπιστημονικὸ ἔργο, τοῦ νέου ξένου ἐταίρου.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ
κ. ΜΙΑΤΙΑΔΗ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ὑποδέχεται σήμερα μὲ ἰδιαίτερη τιμὴ καὶ χαρὰ τὸν κ. Robert Parker, ἱστορικὸ καὶ φιλόλογο, τὸν ὁποῖον ἡ Ὀλομέλεια ἐξέλεξε κατὰ τὸ ἔτος 2017 ὡς ξένον ἐταῖρο στὴν Τάξη τῶν Γραμματῶν καὶ τῶν Καλῶν Τεχνῶν.

Ὁ κ. Robert Parker ἀφυπηρέτησε τὸ 2016 ἔπειτα ἀπὸ εἰκοσαετῆ θητεία ὡς καθηγητῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης (Wykeham Professor of Ancient History). Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴν ἀπετέλεσε τὸν πυρῆνα τῶν ἐλληνικῶν σπουδῶν στὸ ἐν λόγω πανεπιστήμιο καὶ συνέβαλε ἀποφασιστικὰ στὴν ἀνάδειξη τῆς Ὁξφόρδης ὡς τοῦ κατ' ἐξοχίαν κέντρου τῶν σπουδῶν αὐτῶν ὄχι μόνον στὴν Ἀγγλία, ἀλλὰ καὶ γενικώτερα στὴν Εὐρώπη. Χάρις στὴν παρουσία του καὶ τὴν ὑποστήριξή του νέοι Ἕλληνες ἐπιστήμονες ἀκολούθησαν λαμπρὲς σπουδὲς ἐκεῖ καὶ συνεχίζουν ἐπιτυχεῖς σταδιοδρομίες σὲ διάφορα μέρη τοῦ κόσμου καὶ στὴν ἴδια τὴν Ὁξφόρδη.

Νεώτατος ἦδη ὁ κ. Parker ἐπέδειξε ἔφεση στὶς κλασσικὲς σπουδές. Σὲ ἡλικία ἐπτὰ ἐτῶν ἄρχισε τὴν ἐκμάθηση τῶν λατινικῶν καὶ σὲ ἡλικία δεκατριῶν ἐτῶν τῶν ἐλληνικῶν. Ἐλαβε τὸ πτυχίον τῶν Κλασσικῶν Σπουδῶν ἀπὸ τὸ New College τῆς Ὁξφόρδης καὶ συνέχισε τὴν ἀκαδημαϊκὴν του σταδιοδρομίαν πρῶτα ὡς tutor τῆς ἐλληνικῆς καὶ λατινικῆς γλώσσας καὶ λογοτεχνίας στὸ Oriel College καὶ κατόπιν ὡς καθηγητῆς κάτοχος τῆς ἐπώνυμης ἔδρας Wykeham τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ὁξφόρδης.

Ὁ κ. Parker εἶναι πιθανώτατα σήμερα ὁ διαπρεπέστερος ἐν ζωῇ μελετητῆς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς θρησκείας, συνδυάζοντας τὴν ἀνθρωπολογικὴ προσέγγιση τοῦ ἀντικειμένου του, ποὺ ἀνανέωσε ἡ γαλλικὴ σχολὴ τῶν J.-P. Vernant, P. Vidal-Naquet καὶ M. Détienne, μὲ τὴν ἄρτια γνώση ὄχι μόνον τῆς ἀρχαίας γραμματείας, ἀλλὰ καὶ τῶν τεκμηριωτικῶν πηγῶν, ἐπιγραφικῶν, νομισματικῶν καὶ παπυρολογικῶν, τῆς ἀρχαιότητος. Μετὰ τὴν πρώτη ἀλλὰ ἤδη κλασσικὴ μονογραφία του *Miasma. Pollution and Purification in Early Greek Religion*, ἐπικέντρωσε τὸ ἐνδιαφέρον του στὴν ἔρευνα τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου στὸ πλαίσιο τῆς ἀρχαίας πόλεως. Καρπὸς τῶν ἐρευνῶν του αὐτῶν ὑπῆρξαν οἱ μονογραφίες του γιὰ τὴν Ἀθήνα *Athenian Religion: a History* (Ὁξφόρδη 1996), *Polytheism and Society at Athens* (Ὁξφόρδη 2005), καθὼς καὶ τὸ ἐναρκτήριο μάθημά του ὡς καθηγητοῦ

Cleomenes on the Acropolis (Όξφόρδη 1998). Έτσι ό κ. Parker κατόρθωσε στο διάστημα μιᾶς μόλις δεκαετίας νά δημοσιεύσει τήν πιό αξιόπιστη και ἐπιστημονικά ἄρτια μελέτη τῶν λατρειῶν και δοξασιῶν τῶν ἀρχαίων Ἀθηναίων και νά παρουσιάσει ἕνα συνθετικό ἔργο 800 σελίδων, τὸ ὁποῖο παρακολουθεῖ θρησκευτικές συνέχειες και ἀσυνέχειες ἀπὸ τοὺς γεωμετρικούς χρόνους ἕως τήν πρώιμη ἑλληνιστική ἐποχή. Τὸ ἐπίτευγμα αὐτὸ ὀφείλεται στὴν ἐξαντλητική ἔρευνα τῶν ἀρχαίων γραμματειακῶν πηγῶν, ὄχι μόνον τῶν κλασσικῶν ἀριστουργημάτων τοῦ Ε' και τοῦ Δ' αἰ. π.Χ., ἀλλὰ και τῶν πλέον παραγνωρισμένων σπαραγμάτων ὕστερων ἐποχῶν, στὴν ἐξοικείωση μὲ τὰ ἀρχαιολογικά κατάλοιπα, στὴν ἀνελλιπῆ παρακολούθηση τῶν νέων ἀνακαλύψεων και στὴν ἐμβριθῆ μελέτη τῶν ἐπιγραφικῶν κειμένων.

Μὲ τὴν Ἀθήνα ὡς ἐφαλτήριο ό κ. Parker διεύρυνε τὸ πεδίο τῶν θρησκευτολογικῶν του μελετῶν περιλαμβάνοντας σὲ αὐτὲς και ἄλλες ἑλληνικές πόλεις και περιοχές, ὅπως ἡ Σπάρτη, ἡ Κῶς, ἡ Θεσσαλία κ.ἄ. Ἀναφέρω ἀπλῶς χαρακτηριστικά μερικὲς ἀπὸ τίς μικρότερες ἐκτὸς τῶν Ἀθηνῶν μελέτες του: «Demeter, Dionysos and the Spartan Pantheon», στὸ *Early Greek Cult Practice* (Stockholm 1988), 99-104· «Spartan Religion», στὸ *Classical Sparta* (Λονδίνο 1989), 147-172· «The Cult of Aphrodite Pandamos and Pontia on Cos», στὸ *Kykeon. Studies in Honour of H. S. Versnel* (Λέυδεν 2002), 143-176· «A New Funerary Gold Leaf from Pherai», *Αρχαιολογική Ἐφημερίς* 2004, 1-32 (μὲ τὴν Μαρία Σταματοπούλου)· «The Convention of the Basaidai and the Four Families», *ZPE*, 173, 2010, 87-88· «Thessalian Olympia», *ZPE*, 177, 2011, 111-118 κ.ἄ. Ἡ εὐρύτερη θέαση τῆς θρησκείας στὸ σύνολο τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος ἀντικατοπτρίζεται στὴν σημαντικώτατη συνθετική μονογραφία του *On Greek Religion* (Cornell University Press, 2011).

Νέο ἔναυσμα γιὰ διαρκῶς εὐρύτερη θεώρηση τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου ἔδωσε στὸν Robert Parker ἡ πρόσκληση νά καταλάβει ὡς ἐπισκέπτης καθηγητῆς τὴν ἐπόνυμη ἔδρα Sather στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Berkeley τῆς Καλιφόρνιας και νά παρουσιάσει ἕνα θέμα τῆς ἐπιλογῆς του. Ὁ τίτλος τῶν διαλέξεών του «Greek Religion Abroad» συνοψίζει προσφυῶς τὸ φαινόμενο τοῦ συγκρητισμοῦ ὑπὸ τὴν μορφή τῆς διαδόσεως τῶν ὀνομάτων τοῦ ἑλληνικοῦ πανθίου σὲ ξένες θεότητες, τὸ ὁποῖο ἐξαπλώνεται σὲ ὅλα τὰ μῆκη και πλάτη τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, ἰδίως μετὰ τίς κατακτήσεις τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Ὁ τόμος τῶν διαλέξεων αὐτῶν κυκλοφόρησε πρὸ μηνῶν

ἀπὸ τὶς Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις τῆς Καλιφόρνιας ὑπὸ τὸν τίτλο *Greek Gods Abroad: Names, Natures and Transformations*.

Ἡ συμβολὴ τοῦ Robert Parker στὴν γνώση καὶ κατανόηση τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας δὲν μπορεῖ νὰ ὑπερεκτιμηθεῖ. Τὸ ἔργο του θέτει θεμελιώδη ἐρωτήματα τὰ ὁποῖα ἢ μέση ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ἢ ἀνώτατη ἐξειδικευμένη ἐκπαίδευση, τουλάχιστον στὴν Ἑλλάδα, σπανιώτατα ἐγείρει καὶ στὰ ὁποῖα ἀκόμη λιγώτερο ἀπαντᾷ: «Τί συνιστᾷ τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ θεὸ σὲ ἓνα θρησκευτικὸ σύστημα ποὺ ἀγνοεῖ τὴν Ἀποκάλυψη;», «Πῶς ἡ ἔννοια τοῦ θεοῦ ὡς συλλογικῆς ταυτότητος τῶν θεῶν συνυπάρχει μὲ τοὺς ἐξατομικευμένους θεούς;», «Πῶς νοεῖται μία θρησκεία χωρὶς ἱερὰ γράμματα, ὅπως ἡ Βίβλος ἢ τὸ Κοράνι;», «Πῶς λειτουργεῖ μία θρησκεία χωρὶς Ἐκκλησία;», «Πῶς ἐξηγεῖται ἡ ἑλληνικὴ δυσπιστία ἔναντι τῶν ἐπαγγελματιῶν, τῶν τέχνη ποιουμένων τὰ ἱερά, καὶ ἡ προτίμηση γιὰ ἓνα ἐρασιτεχνικὸ ἱερατεῖο ἐπιλεγόμενον ἐκ περιτροπῆς μεταξὺ τῶν πολιτῶν;», «Πῶς ἡ πολιτικὴ κοινότης, ἡ πόλις, ἀναλαμβάνει τὸν ρόλο ποὺ κατέχει στὴν χριστιανικὴ θρησκεία ἡ Ἐκκλησία;», «Πῶς καὶ γιατί στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ὁ χωρισμὸς τῆς θρησκείας ἀπὸ τὸ κράτος εἶναι ἀδιανόητος;», «Τί συνιστᾷ τὴν διακριτὴ ταυτότητα ἑνὸς ἀρχαίου θεοῦ;», «Τί ἐπιτρέπει, τέλος, στὸν Πλούταρχο νὰ γράφει: “οὔτε γὰρ διατριβαὶ τῶν ἐν ἱεροῖς οὔτε καιροὶ τῶν ἐορτασμῶν οὔτε πράξεις οὔτε ὄψεις εὐφραίνουσιν μᾶλλον ὢν ὀρῶμεν ἢ δρῶμεν αὐτοὶ περὶ τοὺς θεούς, ὀργιάζοντες ἢ χορεύοντες ἢ θυσίαις παρόντες ἢ τελεταῖς. οὐ γὰρ ὡς τυράννοις τισὶν ἢ δεινοῖς κολασταῖς ὁμιλοῦσα τηνικαῦτα ἢ ψυχὴ περίλυπός ἐστι καὶ ταπεινὴ καὶ δύσθυμος, ὅπερ εἰκὸς ἦν· ἀλλ’ ὅπου μάλιστα δοξάζει καὶ διανοεῖται παρεῖναι τὸν θεόν, ἐκεῖ μάλιστα λύπας καὶ φόβους, καὶ τὸ φροντίζειν ἀπωσαμένη τῷ ἡδόμενῳ μέχρι μέθης καὶ παιδιᾶς καὶ γέλωτος ἀφήσιν ἑαυτήν”; Δηλαδή: “Καμμία ἐπίσκεψη δὲν μᾶς εὐφραίνει περισσότερο ἀπὸ ἐπίσκεψη σὲ ἱερό, κανένα γεγονός περισσότερο ἀπὸ μία ἐορτὴ, καμμία πράξη ἢ θέαμα περισσότερο ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ βλέπομε ἢ στὸ ὁποῖο συμμετέχομε καὶ σχετίζεται μὲ τοὺς θεούς, εἴτε πρόκειται γιὰ τελετὴ εἴτε γιὰ χορὸ εἴτε γιὰ θυσίαις εἴτε γιὰ τελετὲς μυσσεως. Διότι ἡ ψυχὴ δὲν συχάζει ἐκεῖ μὲ τυράννους ἢ μὲ σκαιοὺς τιμωροὺς ὥστε νὰ εἶναι ταπεινωμένη καὶ δύσθυμη, ὅπως θὰ ἦταν φυσικό. Ἀντίθετα, ἐκεῖ ὅπου πιστεύει καὶ διανοεῖται ὅτι εἶναι παρὼν ὁ θεός, ἀπωθεῖ λύπες, φόβους καὶ φροντίδες καὶ ἀφήνεται στὴν ἀπόλαυση μέχρι τὴν μέθη, τὸ παιγνίδι καὶ τὸ γέλιο”». Αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα θέτει καὶ σὲ αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα ἀπαντᾷ ὁ Robert Parker σὲ μιὰ πραγμα-

τικῆ *Summa Theologica* τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς θρησκείας. Ἡ δὲ ἀπάντησή του εἶναι ὅτι πίσω ἀπὸ τὴν ἀπαίτηση γιὰ τὴν τήρηση τῶν τύπων τῆς λατρείας κρυβόταν εὐρύτατη ἀνοχή καὶ ἐλευθερία ὡς πρὸς τὴν προσέγγιση τοῦ θεοῦ, τοῦ ὑπερβατικοῦ, κατὰ τὶς κλίσεις καὶ τὶς δυνατότητες ἐνὸς ἐκάστου. Ὅπως γράφει: «Αὐτὴ ἡ θρησκεία χωρὶς Ἐκκλησία εἶναι ἡ εὐρύτερη δυνατὴ ἐκκλησία ποὺ δὲν ἀποκλείει κανέναν... Ἡ ἐλληνικὴ θρησκεία προσέφερε ἕνα πλαίσιο κοινωνικῆς συνοχῆς, ἀνταποκρινόταν στὴν ἀνάγκη τῶν ἀνθρώπων ἀνοίγοντας ἕναν δίαυλο ἐπικοινωνίας μὲ τὸν ὑπερβατικὸ κόσμο, τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ὁποῦ πιστεύουν οἱ περισσότεροι, ἀλλὰ αὐτὸ τὸ ἐπιτύγγανε χωρὶς νὰ ἐπιμένει σὲ κάποιο δόγμα σχετικὰ μὲ τὴν συγκεκριμένη ὑπόσταση αὐτοῦ τοῦ ὑπερβατικοῦ κόσμου».

Ἡ ἀπουσία δόγματος βασισμένου σὲ ἀποκάλυψη, ἡ χαλαρὴ σχέση μετὰ τὴν θρησκείας καὶ ἠθικῶν κανόνων καὶ ἡ παραδοχὴ ὅτι κατὰ βάθος οἱ ἴδιοι θεοὶ μὲ ποικίλα ἀπλῶς ὀνόματα λατρεύονταν ἀπὸ ὅλους τοὺς λαοὺς ἐξηγοῦν τὴν ἀπουσία θρησκευτικῶν πολέμων μετὰ τὴν πιστῶν διαφορητικῶν πολυθεϊστικῶν κοινοτήτων. Ὅπως ἔγραφε ὁ Πλούταρχος γιὰ τοὺς θεοὺς: «οὐχ ἑτέροισ παρ' ἑτέροις οὐδὲ βαρβάρους καὶ Ἑλληνας οὐδὲ νοτίους καὶ βορείους· ἀλλ' ὡσπερ ἥλιος καὶ σελήνη καὶ οὐρανὸς καὶ γῆ καὶ θάλασσα κοινὰ πᾶσιν, ὀνομάζεται δ' ἄλλως ὑπὸ ἄλλων».

Τὰ ἐνδιαφέροντα καὶ οἱ ἐπιστημονικὲς ἐπιδόσεις τοῦ κ. Parker δὲν περιορίζονται μόνον στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ θρησκεία, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τοὺς συλλογικοὺς τόμους τῶν ὁποίων τὴν σύνταξη διηύθυνε, εἴτε μόνος εἴτε σὲ συνεργασία, καὶ στοὺς ὁποίους περιλαμβάνονται οἱ τίτλοι *Herodotus and his World* (Ὁξφόρδη 2003), *G. E. M. de Ste. Croix, Athenian Democratic Origins and other Essays* (Ὁξφόρδη 2004), *Interpreting the Athenian Empire* (Λονδίνο 2009), *Athenian Myths and Festivals* (Ὁξφόρδη 2011), *Priests and Prophets among Pagans, Jews and Christians* (Louvain/Leuven 2013), *Personal Names in Ancient Anatolia* (Ὁξφόρδη 2013), καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς δεκάδες βραχύτερες ἐργασίες του, ποὺ καλύπτουν εὐρὸ φάσμα τῶν κλασσικῶν σπουδῶν.

Ὁ κ. Parker ὅμως δὲν εἶναι μόνον ἐρευνητής. Ὑπῆρξε ἐπίσης ἐπὶ δεκαετίες ἐξαιρετικὸς δάσκαλος καὶ ὀργανωτής. Κατόρθωσε νὰ προσδώσει νέα αἴγλη στὴν παράδοση ἀριστείας τῆς Ὁξφόρδης στὸν τομέα τῶν Κλασσικῶν Σπουδῶν. Ὁ κύκλος σεμιναριακῶν διαλέξεων *The Oxford Epigraphy Workshop*, τῶν ὁποίων εἶναι ἕνας ἐκ τῶν βασικῶν ὀργανωτῶν ἐπὶ μία δεκαπεν-

ταετία και πλέον, έχει γίνει διεθνώς διάσημος. Παράλληλα ο κ. Parker, υπερβαίνοντας την παραδοσιακή συστολή των περισσότερων Βρεττανών συναδέλφων του, επιτέλεσε την διδακτική αποστολή του περιβάλλοντας τους φοιτητές του με ανθρώπινο ενδιαφέρον και στοργή. Στόχος του στάθηκε πάντοτε η επίτευξη αριστείας, πολλοί δε από αυτούς, μεταξύ των οποίων και Έλληνες, διαπρέπουν σε πανεπιστήμια και έρευνητικά ιδρύματα της Μεγάλης Βρετανίας και του έξωτερικού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι εκείνο του Νικολάου Παπαζαρκάδα, ο οποίος νεώτατος έγινε καθηγητής στο Berkeley. Τέλος ο κ. Parker, ως πρόεδρος της έκδοτικής επιτροπής του *Lexikon of Greek Personal Names*, συνεργάζεται αρμονικά από έτών με την Ακαδημία μας.

Η συμβολή του κ. Parker στις αρχαιογνωστικές επιστήμες έχει αναγνωρισθεί διεθνώς. Έχει κληθεί να κάμει μαθήματα και να δώσει διαλέξεις σε πολλές χώρες, όπως ο Καναδάς, η Γαλλία, η Γερμανία, η Ολλανδία, η Ιταλία, η Σουηδία και η Δανία. Στις Ήνωμένες Πολιτείες, έδωσε την Robinson Memorial Lecture στο Πανεπιστήμιο Brown του Rhode Island, διέτέλεσε επισκέπτης έταϊρος του Institute for Advanced Study του Princeton το 2008, έδωσε τις Townsend Lectures στο Πανεπιστήμιο Cornell και κλήθηκε να καταλάβει την έδρα Sather στο Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας στο Berkeley το 2013. Είναι έταϊρος της Βρεττανικής Ακαδημίας, ξένος έταϊρος της Βασιλικής Ακαδημίας της Δανίας, άξιωματικός του Ordre des Palmes Académiques της Γαλλίας και μέλος της Academia Europaea.

Τελειώνοντας δεν θά έπρεπε να παραλείψω ότι ο κ. Parker μέσα από τα επιστημονικά του κείμενα αναδεικνύεται ως δεξιοτέχνης χειριστής της αγγλικής γλώσσας, αποδεικνύοντας ότι μία δόση φαντασίας και humour από προικισμένο συγγραφέα είναι ικανή να καταστήσει και την πιο τεχνική παραγμάτευση γλαφυρή και έπαγωγη.

Είμαι πολύ εύτυχής που είχα την τιμή να καλωσορίσω απόψε τον κ. Parker ως ξένον έταϊρο της Ακαδημίας μας. Welcome to the Academy of Athens, dear Robert.

RELIGION IN THE POLIS OR POLIS RELIGION?

ΕΙΣΙΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΞΕΝΟΥ ΕΤΑΙΡΟΥ

v. ROBERT PARKER

My title reflects what has probably been the most prominent controversy in discussion of Greek religion in recent years, that concerning the relation between religion and the polis¹. It has always been obvious that there was such a relation: so many festivals were publicly organised, so many animals were sacrificed at public expense, so many decisions about religious matters were taken by ordinary decision-making bodies of the cities. At Athens certain meetings of the assembly had by law a tripartite agenda: first came three items of sacred business, then three concerning heralds and embassies, and only then three items of ὄσια, matters not (directly) relating to the gods. So the citizen assembly was regularly required to legislate on business of the gods. Courts and schools closed during public festivals, seizure of debtors was forbidden². In this sense a concept of polis religion or something similar has long been familiar: volume 2 of F. G. Welcker's *Griechische Götterlehre* of 1860, for instance, already contains a section called "Staatsreligion". But one can acknowledge this role of the polis and yet insist that there were other dimensions of religious activity that happened within the polis but were not of the polis, not centrally organised or supervised in any way. In recent debate the term "polis religion" has become attached to a stronger position, the claim that all or almost all dimensions of religious activity within the polis were directly or indirectly under control of the polis: "polis" of course here means

---

1. This article is based on a lecture I had the honour of giving in the Academy of Athens on April 17, 2018. I abbreviate F. SOKOLOWSKI, *Lois sacrées des cités grecques*, Paris 1969 as *LSCG*; F. SOKOLOWSKI, *Lois sacrées des cités grecques. Supplément*, Paris 1962 as *LSS*; F. SOKOLOWSKI, *Lois sacrées d'Asie Mineure*, Paris 1955 as *LSAM*; the valuable new online *Collection of Greek Ritual Norms* (<http://cgrn.ulg.ac.be>) as *CGRN*.

2. R. PARKER, *Miasma*, Oxford ²1996, 156-158. Tripartite agenda: ARISTOTLE, *Ath. Pol.*, 43.6.

its political organs, the council and assembly and so on, the same bodies that controlled and organised all other aspects of life in the polis.

What made the expression polis religion in that sense familiar and controversial in modern debate was an article, “What is Polis Religion?” published by Christiane Sourvinou-Inwood in 1990, no doubt the most cited and discussed article in the field of the last thirty years; it had a pendant, separately published only because of constraints of space, called “Further Aspects of Polis Religion”³. That pair of articles is often treated as a theoretical revolution, the introduction of a new approach to Greek religion designed to replace its predecessors. If so, this was an accidental revolution. The article had its origin in an Oxford seminar series on the subject of the Greek Polis. Christiane Sourvinou-Inwood was asked to contribute a lecture on religion to that series, and so she did. She was not setting out to create a new model for Greek religion; she was trying to describe an aspect of the life of the polis. It may have been almost without her knowing that she shifted from a weak understanding of the term polis religion, as just a description of the religious activities that occurred in a Greek polis, to the very strong one she eventually reached, the claim that “The polis anchored, legitimated and mediated all religious activity” and “Polis religion embraces, contains and mediates all religious discourse”⁴.

In this form the theory proved exportable to Rome –for “polis” read “senate” as the controlling body– but was also attacked. It was objected that total control of religion by the senatorial elite was just the ideal of that senatorial elite, not a reality; by so treating it one was simply accepting the self-serving ideal of a particular class⁵. Something close to the theory could also

---

3. What is polis religion?, in: O. MURRAY – S. PRICE (eds), *The Greek City*, Oxford 1990, 295-323, reprinted in R. BUXTON, *Oxford Readings in Greek Religion*, Oxford 2000, 13-37 (from which I cite); Further aspects of polis religion, *Annali dell’ Istituto Universitario di Napoli. Sezione di Archeologia e Storia Antica*, 10, 1988, 259-274, also reprinted in BUXTON, *Oxford Readings*, 38-55.

4. What is polis religion?, 15 and 20.

5. G. WOOLF, Polis-religion and its alternatives in the Roman provinces, in: H. CANCIK – J. RÜPKE (eds), *Römische Reichsreligion und Provinzialreligion*, Tübingen 1997, 71-84, reprinted in C. ANDO, *Roman Religion*, Edinburgh Readings

be deployed to explain the great transformations that occurred under the Roman empire⁶. Very crudely put, the story would run that, until somewhere in the early Christian era, religion in the Greco-Roman world had been polis religion in the strong sense, a religion controlled from above within which your religion was part of your civic identity; that control then slackened or was evaded, alternatives and the possibility of specifically religious identities emerged, and ultimately polis religion gave way to the City of God. But that approach depends on the assumption that polis or senate had once imposed an effective control on the religious activities within their states; if that control was never in reality as tight as politicians wished it to be, the supposed explosion of choices in the early Christian period becomes much less violent. It can also be attacked from the opposite side: it has been pointed out that in many of its aspects polis religion was still alive and well in, for instance, the 2nd c. AD in many places⁷. My concern is predominantly with Greece before the Roman conquest; I cannot here tackle these huge questions, and can only

---

in the Ancient World, Edinburgh 2003, 39-54; A. BENDLIN, Looking beyond the civic compromise: religious pluralism in late republican Rome, in: E. BISPHAM – C. SMITH (eds), *Religion in Archaic and Republican Rome and Italy*, Edinburgh 2000, 115-135. “Civic Compromise” in that title refers to the “close nexus between sacrifice, benefaction and domination by the élite” as defined by R. GORDON, Religion in the Roman empire: the civic compromise and its limits, in: M. BEARD – J. NORTH (eds), *Pagan Priests*, London 1990, 235-255. It is a kind of Latin variant of “polis religion”.

6. J. NORTH, The development of religious pluralism, in: J. LIEU ET AL. (eds), *The Jews among Pagans and Christians*, London 1992, 174-193. North might counter that, even if a “market” offering religious choices always to some extent existed, choices requiring exclusive commitment only emerged later.

7. See e.g. the editors’ introduction to R. ALSTON – O. M. VAN NIJF – C. G. WILLIAMSON (eds), *Cults, Creeds and Identities in the Greek City after the Classical Age*, Leuven 2013, at 4-10 (“‘Polis religion’ and the post-classical polis”); G. WOOLF, Only connect? Network analysis and religious change in the Roman World, *Hélide*, 2, 2, 2016, 43-58, at 49; IDEM, Empires, diasporas and the emergence of religions, in: J. C. PAGET – J. LIEU (eds), *Christianity in the Second Century. Themes and Developments*, Cambridge 2017, 25-38, at 34. But the claim in such cases is that the polis controls much, not that it controls all.

gaze from a safe distance at such vertiginous perspectives. But I wanted to stress that the controversy I am addressing is important and, I hope, interesting.

I begin with some uncontroversial points. None of the critics of polis religion (in its strong sense)⁸ has tried to deny that a substantial part of religious activity within the polis was organised and controlled by the polis. That would be ridiculous for the reasons already mentioned: it is the totalising claim that everything was in some sense so controlled that they reject. On the other side, no advocate of polis religion would pretend that Greek religion originated within the polis. Almost everything that makes up Greek religion as we know it –almost all the gods, the myths, the rituals, the beliefs– was there before the polis. The study of polis religion is just a study of how Greek religion functioned in a particular period, that when the polis was the dominant political form. If it has limits in time, it has limits also in space. Sourvinou-Inwood has been criticised for neglecting parts of Greek world where the polis was less dominant, the monarchies and *ethne*, but the criticism is scarcely fair: her subject was polis religion. (Admittedly some of her formulations may suggest a broader claim.) It has also been pointed out that supra-polis bodies such as amphictionies⁹ had a certain organising role, and these cannot always be seen even as consortia of poleis, since the constituent

---

8. These include W. BURKERT, Greek poleis and civic cults: some further thoughts, in: M. H. HANSEN – K. RAAFLAUB (eds), *Studies in the Ancient Greek Polis*, Stuttgart 1995, 201-210; M. H. JAMESON, Religion in the Athenian Democracy, in: IDEM, *Cults and Rites in Ancient Greece*, Cambridge 2014, 233-236 (from a paper of 1998); J. KINDT, Polis religion. A critical appreciation, *Kernos*, 22, 2009, 9-34 = ch. 1 of her *Rethinking Greek Religion*, Cambridge 2012; J. N. BREMMER, Manteis, magic, mysteries and mythography: messy margins of polis religion?, *Kernos*, 23, 2010, 13-35; H. S. VERSNEL, *Coping with the Gods*, Leiden 2011, 119-137; E. EIDINOW, Networks and narratives: a model for ancient Greek religion?, *Kernos*, 24, 2011, 9-38; J. RÜPKE, Lived ancient religion: questioning “cults” and “polis religion”, *Mythos*, n.s. 5, 2011, 191-204; T. HARRISON, Beyond the polis? New approaches to Greek religion, *JHS*, 135, 2015, 165-180.

9. See recently C. CONSTANTAKOPOULOU, Regional religious groups, amphictionies, and other leagues, in: E. EIDINOW – J. KINDT (eds), *The Oxford Handbook of Ancient Greek Religion*, Oxford 2015, 273-292.

elements, formally at least, might be *ethne*. The point must be allowed, but the importance of such bodies and events in the religious life of an individual was modest; and we are still not dealing with a church or priesthood, a source of authority different in nature from the polis.

A different and more interesting limitation is that, in religious matters, the polis was almost exclusively, in the modern cliché, not proactive but reactive. We see this most clearly in the matter of new cults. Greek cities accepted new gods, but typically they had been brought to the city in the first place by a private individual who set up a private shrine, and were only later incorporated into public cult. The bringing of the cult of Asclepius to Athens by a private individual, Telemachus of Acharnai, is a model case, known from the first-person testimony of Telemachus' own inscription¹⁰, but the history of the cults of Asclepius and the Egyptian gods offers many others. The dramatic spread of the cult of Asclepius through most of Greece in the 5th and 4th c. was due to a, so to speak, contagious faith among citizens of many different poleis in the power of the new god: the poleis, i.e. the citizen assemblies, reacted to popular sentiment but did not create it. Creativity, new ideas, came from below. Often, in the Greek conception, the individual who brought in a cult was himself reacting; the first impulse came to him or her from a god through an epiphany or dream¹¹. But this just extends the chain: first god, then individual, only then polis.

A further restriction is that the aspects of religion regulated by the polis were mostly practical: protection of sacred property, organisation of festivals, discipline at festivals, finances, sacred funds¹², remuneration of priests, building of temples. (But the need to remunerate priests could impinge on the freedom of individuals: on Cos, members of certain professions were required

---

10. SEG XXV 226, XXXII 266; cf. most recently R. ANDERSON, New gods, in: *The Oxford Handbook of Ancient Greek Religion*, 309-323, at 313-315. Many details remain uncertain, but Telemachus' claim of personal responsibility is clear.

11. So e.g. in the account of the bringing of Sarapis to Opus, IG X.2.1.255 (L. BRICAULT, *Recueil des inscriptions concernant les cultes isiaques*, Paris 2005, 113/0536).

12. Cf. D. ROUSSET, Les fonds sacrés des cités grecques, *Topoi*, 20, 2015, 369-393.

to sacrifice in certain cults, to sustain the income of the relevant priest¹³.) The polis engaged with what one might term more theological issues only to the inevitable extent that financial decisions had to be made about what cults should be maintained on what scale. Modalities of sacrifice and other ritual details such as purifications seem largely to have been left to priests and exegetes, as bearers of tradition, to determine¹⁴; if sometimes proposals on these matters were brought to the assembly for approval¹⁵, this was again the assembly in reactive (though also ultimately controlling) mode. Occasionally the assembly recognised the limits of its competence by seeking the advice of an oracular god.

The points I have made so far are largely uncontroversial. The polis did not create Greek religion, polis religion did not extend throughout the Greek world, the polis was a reactive, not a creative, force within Greek religion, and did not presume to legislate on fine points of ritual. The next points are more complicated. There have been two separate main challenges to the strong model of polis religion. The one seeks to identify sources of religious authority within the polis other than the polis itself; the other questions the effect of such authority as there was on the activities of individuals. I start with the first. A great number of documents relating to religion were issued (at Athens) not by the polis but by groups such as demes, tribes, phratries, *gene*, the garrison at Rhamnous and other military groupings; a huge amount of activity took place at these levels. The units are different in other poleis, but the principle is the same. For Sourvinou-Inwood these activities were all aspects of polis religion, even if the relation of these bodies to central authority varied, some having a formal place in the political structure, others not. A strong challenge to this model is contained in Paulin Ismard's excellent detailed study *La Cité des réseaux. Athènes et ses associations VIe-Ier*

---

13. See *Chiron*, 30, 2000, 427-429, on *θρόνον* rules.

14. So at least I have argued, but for controversy on this point see *ZPE*, 205, 2018, 181-182.

15. As the priest Euthydemus of Eleusis makes proposals in *IG II² 47* (*LSS* 11; *CGRN* 46); cf. *IG II² 4962* (*LSCG* 21; *CGRN* 54).

*siècle av. J.-C.*¹⁶ For Ismard, the polis is not the spider at the centre of the web controlling everything else; it is just one organising principle among many. He pleads for a “*désubstantification de la cité*” based on a recognition of the “*structure feuilletée*” of Athenian society; we should not see the city as an “*acteur tentaculaire*” operating at every level¹⁷. In a brilliant passage he invents the hypothetical case of a Simon of Aphidna who might have been a member of more than six local cult groups of various kinds, and had links with four others. It was in these contexts above all that his religious life will have been lived.

As an account of the attitudes and feelings of many Greeks this is very persuasive. Plato (*Leges* 887d-e) tells the atheist that he ought to have learnt to revere the gods from the rites he attended as a child with his parents: these were surely rites of the deme and phratry, as well as of the household, more than of the city. Of course an Acharnian was an Acharnian, an Eteoboutad an Eteoboutad. These bodies made their own decisions about their own affairs without asking permission from the polis. The question becomes that of the extent to which groups within the polis could pursue their own religious policy. We know that many priesthoods were filled from within a particular *genos* by procedures internal to that *genos*: the polis was not consulted. How much control did the polis exercise over a cult in such a case¹⁸? More drastically, were there cults in Greece (other than modest private foundations) that were in effect autonomous entities, controlled by a priesthood, not by a

---

16. Paris 2010. The work is eloquently silent about Sourvinou-Inwood, who is absent from the bibliography. A similar challenge is presented by J. D. MIKALSON, *New Aspects of Religion in Ancient Athens*, Leiden 2016, 189-241, stressing, in the wake of R. GARLAND, *Religious authority in archaic and classical Athens*, *ABSA*, 79, 1984, 75-123, that “authority was highly fragmented” (241).

17. 408-409; cf. e.g. 223, “*tous les chemins ne conduisent pas à la cité*”. Simon of Aphidna appears on 410.

18. AESCHINES, 3.17-18 states that at Athens “all priests and priestesses” individually and all the *gene* as collectivities were subject to audit; but MIKALSON, *New Aspects*, 200, adds the gloss that this happened only to the extent that they controlled polis funds.

city?⁹ We know of such cases in Caria¹⁹: was this also a possibility in the Greek world? That question arises both in the archaic period –one thinks for instance of the Branchidai who controlled the oracle of Apollo at Didyma²⁰– and, in different form, much later in Greek history. An inscription from Gytheion of the 1st c. BC tells how a father and son have offered to restore the temple of Apollo beside the agora from their own funds²¹: the *demos* decides in return that the shrine should “belong to” these two citizens, and they and their descendants should be life priests in the cult. From that point on the polis can have had very real control over that cult. This is a particularly vivid

---

19. The sanctuary at Sinuri, controlled by the *syngeneis* of Pelekos and subsequently by the *syngeneia* of Pormounos, is the paradigm case: L. ROBERT, *Le sanctuaire de Sinuri près de Mylasa*, Paris 1945, 25-31: “Les affaires du dieu et celles de la syngeneia sont les mêmes”, 25. P. PASCHIDIS, Civic cults and (other) religious associations: in search of collective identities in Roman Macedonia, forthcoming (I am grateful to the author for prior access to this important study), writes of the sanctuary at Leukopetra: “We may be dealing with a priesthood originally outside the scope of civic institutions but then taken over, so to speak, by the polis”. But this postulated stage of full independence is not attested: the editors of the corpus [P. M. PETSAS – M. B. HATZOPOULOS – L. GOUNAROPOULOU – P. PASCHIDIS (eds), *Inscriptions du sanctuaire de la Mère des Dieux autochthone de Leukopetra* (Macédoine), Athens 2000, 23] speak of “distant relations” between the sanctuary and the urban city “on which it depended” (my emphasis), stressing too that priests and personnel were nominated by the civic authorities from the civic elite. The Sarapieion of Thessaloniki was sufficiently under civic control for the presence of city officials to be necessary when its *thesouroi* were opened (M. B. HATZOPOULOS, *Macedonian Institutions under the Kings*, Athens 1996, I, II, 15, 406-409).

20. Cf. H. W. PARKE, *The Oracles of Apollo in Asia Minor*, London 1985, 2-3. A different but related issue is the possible political role of a religious college: on the (contested) domination of archaic Miletus by the Molpoi see A. HERDA, How to run a state cult, in: M. HAYSOM – J. WALLENSTEN (eds), *Current Approaches to Religion in Ancient Greece*, Stockholm 2011, 58, n. 4, 62 (“the government of oligarchic Miletus”).

21. IG V.I. 1144, LSCG 61. Cf. e.g. the decree granting the priesthood of Asclepius at Pergamum to Asclepiades and his family in perpetuity, *IPerg 251* (LSAM 13, CGRN 206).

expression of the way in which “les notables”, the “Honoratienschicht”, came to dominate religious life in the late hellenistic and imperial periods. But that domination of religious life in the polis is just an aspect of the domination of the whole life of the polis by les notables: in a sense this is polis religion in its post-classical aspect.

Probably any general formula is liable to be misleading. “Everything depends on place and time”, as Louis Robert would have said²²; and notional legal relations should not be confused with what was realistic in particular situations. To ask in regard to classical Athens whether a deme was subordinate in religion to the polis or on a parallel to it is a somewhat unreal question: demesmen were citizens, there was no piety of the deme distinct from piety of the city, we do not find the two bodies in conflict²³. But an incident of the Peloponnesian war period suggests that ultimately power lay with the citizen assembly in dealings with the sub-bodies. Alcibiades in 415 was condemned in absentia for profaning the mysteries, and the Eleusinian priests and priestesses were instructed by public decree to curse him; they did this, facing west, as a contemporary tells us, and shaking their purple robes²⁴. In 411, political circumstances required his recall; according to Thucydides

---

22. *Noms indigènes dans l'Asie-Mineure gréco-romaine*, Paris 1961, 81.

23. Yet to some extent the documents explained by S. LAMBERT, *Rationes Centesimalium*, Amsterdam 1997, as recording “sales of land of public associations instigated by the central administration” (N. PAPA-ZARKADAS, *Sacred and Public Land in Ancient Athens*, Oxford 2011, 202) show a hierarchical relation. (A more drastic case from Byzantium is recorded in [ARIST.] *Econ.*, 2, 1346B, 13-19.) The argument of ISMARD, *La Cité des réseaux*, 181-183, that the only “public” (δημόσιος) land in Athens was that of sub-groups, shows the difficulty in opposing these groups to the city. Note too how the proclamation issued in his own name by the deme priest of Apollo Erithaseos (*IG II² 1362, LSCG 37*) appeals at the end to a decree of the *boule* and *demos*.

24. PLUT., *Alc.* 33.3 (speaking of the uncursing) specifies the Eumolpids and Kerykes, which probably trumps the vaguer “all priests and priestesses” of ib. 22.5 (where one priestess who refused is mentioned) and [LRS.] 6.51 (with the detail quoted). The possibility rightly raised by Hornblower at THUC., 8.53.2 that in 411 the priests may have been encouraged to protest by citizens with different motives for opposing Alcibiades’ return does not affect my point here.

(8.53.2) the Eumolpids and Kerykes protested in the name of religion, but recalled he was, and the two priestly *gene* were forced humiliatingly to uncurse the curses they had uttered in 415. The Eumolpids and the Kerykes were the most prestigious priestly bodies in Athens, but here not merely is their advice ignored; they are obliged to take orders from the assembly. This is polis religion in the strong sense.

I turn to the other angle of challenge to the strong model of polis religion. Polis religion stresses the extent to which a Greek's religious identity was given him or her by his or her civic identity: you were born (if an Athenian man) into an *oikos*, a deme, a phratry, a tribe, a city, and much of your religious life took place within these frameworks that you did not choose, honouring gods who were ancestral to you, not chosen. It has been widely said that this emphasis is one-sided, and neglects the abundant evidence for individual or personal religion within Greek poleis. At a formal level the charge cannot be sustained, because Sourvinou-Inwood in fact emphasized the role of individuals as independent agents within polis religion²⁵; but the answer would doubtless be that she failed to appreciate the extent to which this scope for individual agency undermined her picture of total control by the polis. Individuals have become very popular of late in the study of ancient religion²⁶. This development is problematic at two levels. At the level of evidence, we can obviously detect individual actions, some of which may be rather singular²⁷. What we cannot do is give a rounded account of the reli-

---

25. "Further aspects of polis religion", 44-47, a point stressed by V. Pirenne-Delforge in her review of J. KINDT, *Rethinking Greek Religion*, in *Asdiwal, revue genevoise d'anthropologie et d'histoire des religions*, 11, 2016, 222-224.

26. See e.g. J. RÜPKE (ed.), *The Individual in the Religions of the Ancient Mediterranean*, Oxford 2013; J. RÜPKE – W. SPICKERMANN (eds), *Reflections on Religious Individuality: Graeco-Roman and Judaeo-Christian Texts and Practices*, Berlin/Boston 2012; J. RÜPKE, *On Roman Religion: Lived Religion and the Individual in Ancient Rome*, Ithaca 2016; J. KINDT, Personal religion: a productive category for the study of ancient Greek religion?, *JHS*, 135, 2015, 35-50. For a counter on the Roman side see J. SCHEID, *Les dieux, l'État et l'individu*, Paris 2013; on the Greek, Pirenne-Delforge's review of KINDT, *Rethinking Greek Religion* (n. 25 above).

27. Certain "usual suspects" are regularly rounded up: Archedemus of Thera in Athens, Pantalkes in Pharsalos, Artemidorus of Perge on Thera... One might add

gious life of any individual, of all the gods he or she did or did not approach and their motives for doing so; we have only fragments of individual religious biographies²⁸. At the level of theory, we are faced with the problem of the individual and individualism: to what extent did Greeks stress and value their own individuality in the familiar post-romantic sense; in so far as they did, were their religious preferences part of what they saw as their particular individuality, their essential selves, their inner being²⁹?

What it may be better to stress is not the idea of individual religion, seen as something wholly distinctive, but that of the choices available to individuals. There was certainly scope for choice within polis religion. The balance between religious activities that one was born into and those one chose was, it is true, a historical as well as a personal variable. Pascal Paschidis has well pointed out, for instance, that in Macedonia of the Roman period an individual's religious life was much less pre-programmed than in earlier centuries³⁰. But in all poleis observable to us there was some scope for choice at

---

Onesimos son of Smikythos, serial dedicator of marble basins on the acropolis, *IG I³* 699, 926-932, or Onesagoras of Cyprus (T. JIM, *Seized by the Nymph? Onesagoras the "dekatephoros" in the Nymphaeum at Kafizin in Cyprus*, *Kernos*, 25, 2012, 9-28).

28. We probably come closest with Xenophon: cf. R. PARKER, *One man's piety: the religion of Xenophon in the Anabasis*, in: R. LANE FOX (ed.), *The Long March. Xenophon and the Ten Thousand*, New Haven 2004, 131-153.

29. Some women display a kind of religious identity in the sense that they present themselves, even on their tombstones, as particularly devoted to a particular deity. The most conspicuous cases are late hellenistic (A. KLÖCKNER, *Dienerinnen der Demeter? Zu einer Gruppe von Grabreliefs aus Smyrna*, in: M. HORSTER – A. KLÖCKNER (eds), *Cities and Priests*, Berlin 2013, 305-354: c. 150-100 BC, 309) or imperial (E. J. WALTERS, *Attic Grave Reliefs that Represent Women in the Dress of Isis*, Princeton 1988) in date, but the phenomenon may begin in the 4th c. in the cult of Cybele (R. PARKER, *Athenian Religion*, Oxford 1996, 345-346). Note too Isis' address to a devotee as "pars o Telethusa mearum" in: OV., *Met.*, 9, 696. This is a matter of choice and preference, not exactly individualism. Klöckner stresses (327) that, even in the cases she studies, a self-presentation as "good wife" is more stressed than the link to Demeter.

30. "Civic Cults" (n. 19 above).

all times: at a minimum, one could always choose which of the civic gods to bring private offerings to.

I shall now stress some of these options open to the individual, in order to try to do justice to the position of the critics of polis religion. You could visit the public shrines to sacrifice and make dedications: in Menander's *Dyskolos* a lady is mentioned who "goes around the deme every day making sacrifices" (260-262) to a wide variety of gods. According to Plato you could set up altars to any god or hero you liked in your own house or elsewhere (*Leges*, 909d-910a); Plato deeply disapproves, but there survive a certain number of these privately established cult places, which might be open for general use: "anyone who pleases may sacrifice here for the accomplishment of blessings" declares one relief presumably set above an altar³¹. Most private foundations were probably forgotten after a few years, but a few, as we have seen in the case of Asclepius, were eventually taken up into public cult. In the hellenistic period you could set up a foundation to pay cult in perpetuity to dead members of your family, and potentially yourself, as heroes after death: a kind of auto-heroisation³². For that one had to be rich, but poorer people had their options too. Right at the start of Aristophanes' *Lysistrata*, the heroine complains that the women have failed to come to the strike meeting she has called, but "If someone had invited them to a Bacchic revel, or to Pan's shrine", or to Genetyllis' shrine at Colias, "you'd never have been able to get through the crowd"³³: three different forms of spontaneous, privately organised religious

---

31. A. PURVIS, *Singular Dedications. Founders and Innovators of Private Cults in Classical Greece*, New York/London 2003; VERSNEL, *Coping with the Gods*, 119-137; A. HUPFLOHER, Kultgründungen durch Individuen im klassischen Griechenland, in: J. RÜPKE – W. SPICKERMANN (eds), *Reflections on Religious Individuality*, 11-41. On the popularity of the cult founded, or extended, by Archedemos of Thera in Attica see G. SCHÖRNER ET AL., *Die Pan-Grotte von Vari*, Mainz am Rhein 2004. One altar: IG I³ 987 (LSJ 17A). An excess of such altars in the Pelargikon at Athens provoked a ban, IG I³ 78 (CGRN 31), 54-56. Founders could impose their own mini "sacred laws": CGRN 128, 171-174, 215-216, and perhaps 28, 60.

32. J. M. CARBON – V. PIRENNE-DELFORGE, Priests and cult personnel in three Hellenistic families, in: HORSTER – KLÖCKNER, *Cities and Priests*, 65-120.

33. AR., *Lys.*, 1-3 (tr. A. H. Sommerstein).

activity, very popular, very enjoyable. Later in the same play a magistrate, so a representative of the polis, complains about “all this Adoniasmos on the roofs” (389): another form of unofficial religion, women, citizen and non-citizen together, lamenting Aphrodite’s beautiful young dead lover, her toy-boy, Adonis. The magistrate does not like it but he does not stop it. Again in the same play –comedy is a key source for these informal rites– a woman mentions a little private rite for Hecate she has organised and to which she has invited her neighbours (700-702). This is a rare and precious glimpse into a largely hidden world of women’s religious networks. In the comedies these rites, these parties, sound like single events, but we know that there already existed private religious societies that had a more lasting existence; out of these grew the permanent private religious associations that are such a conspicuous feature of religious life in the Hellenistic and Roman periods, with officials, rules, membership lists, entrance fees and the like³⁴.

As has often been stressed, though all this was a religion of individual choice, it was not at all a private religion of the individual soul communing with god: it meant adding a group chosen by oneself to those one was born into. But there were also options that related more strongly to an individual’s concerns. You could seek advice from a seer, or you could consult an oracle, about your private affairs. Famously, the lead question tablets from Dodona show how very personal these concerns could be: should I marry Phainomena, was it a member of my household who stole my blankets, is the child Annylla is pregnant with mine? If ill, you could incubate in a healing-shrine; and both for oracle consultation and incubation you could travel abroad; so polis religion did not confine you within the boundaries of your own polis. You could pay an orpheus-initiator to help you secure a better fate in the afterlife. If frustrated in love or threatened by commercial competition or facing a dangerous law suit, you could inscribe a binding curse against your enemies and

---

34. See *Greco-Roman Associations: Texts, Translations and Commentary*, I, J. S. KLOPPENBORG – R. S. ASCOUGH, *Attica, Central Greece, Macedonia, Thrace*, Berlin 2011; II, P. A. HARLAND, *North Coast of the Black Sea, Asia Minor*, Berlin 2014; A.-F. JACCOTTET, *Choisir Dionysos. Les associations dionysiaques ou la face cachée du dionysisme*, Kilchberg 2003. For the early evidence see e.g. PARKER, *Athenian Religion*, 333-337.

deposit it in a well or a recently dug grave. This last option no doubt differed from all the others in the moral valuation put on it³⁵: one could speak perfectly openly of visiting an oracle, but no-one ever admits to inscribing a curse; interfering with graves was surely a discreditable activity. None the less, many curses were inscribed, and, as Adolf Wilhem long ago showed³⁶, by no means only by the poor and marginal. But, as far as we can tell, no form of legal action against cursing was available. So the polis failed to legislate against a practice which in terms of publicly acceptable values was antisocial.

If you wanted to inscribe a curse tablet, you probably sought the aid of a travelling mantis. This is the other side of this religion of choice³⁷: the religious entrepreneurs who provided these private options, the people who in the phrase of the Derveni papyrus made a speciality of rites, the seers, the assemblers of *thiasoi*, the orpheus-initiators. These were, so to speak, the only religious professionals of the Greek world, and they were not officials of the polis.

I have tried to lay out as fairly as possible the options available to the individual. It may seem that the best response would be to divide religious life in the polis into two parts: one organised and controlled by the polis, another occurring in, but not of, the polis. Yet many recent studies have shown that the division in religion between private and public was almost never clear cut³⁸. To make a dedication to a god, you went to a public shrine; to make a

---

35. So e.g. H. S. VERSNEL, Prayer and curse, in: *The Oxford Handbook to Greek Religion*, 447-461, at 457. EIDINOW, *Kernos*, 24, 2011, 23, points out that, cross-culturally, many practices that in terms of nineteenth century distinctions are “magic” are not socially disapproved of. Agreed, of course; but the issue is what was thought of this particular practice.

36. Über die Zeit einiger attischer Fluchtafeln, *JÖAI*, 7, 1904, 105-126 (*Abhandlungen und Beiträge zur griechischen Inschriftenkunde*, Leipzig 1984, I, 197-218).

37. Powerfully emphasised by BENDLIN, Looking beyond the civic compromise, 132-135, and R. GORDON, Individuality, selfhood and power in the second century: the mystagogue as a mediator of religious options, in: J. RÜPKE – G. WOOLF (eds), *Religious dimensions of the self in the second century CE*, Tübingen 2013, 146-174.

38. F. DE POLIGNAC – P. SCHMITT PANTEL (eds), *Public et privé en Grèce ancienne*, Strasbourg 1998; V. DASEN – M. PIÉRART (eds), *Ἰδία καὶ δημοσία. Les*

sacrifice you often did the same. So you were subject to the rules and norms of that public shrine. If you went to an oracle or incubation shrine abroad, you were still subject to regulation by a polis: the best illustration is perhaps the decree of Demetrias concerning the oracle of Apollo Koropaios which requires five magistrates of the city as well as the priest and prophet, reinforced by disciplinary “staff-bearers”, to attend the shrine on days of consultation to ensure good order³⁹. One can be confident that in such circumstances a slave, for instance, would not be allowed to ask the god for advice about running away: norms of behaviour shared by all poleis were upheld⁴⁰.

The relations between private religious societies worshipping a particular god and that god’s public cult were complicated, but almost never to our knowledge adversarial. An inscription of the early 3rd c. BC from Miletus shows that in the cult of Dionysus Bacchios there existed both a public, *δημόσιος*, *thiasos* of the god and an unspecified number of private *thiasoi*⁴¹. The inscription begins with a famous and tantalising phrase: “it is not permitted for anyone to throw in an *ώμοφάγιον*, raw meat portion, before the priestess throws one in on behalf of the city”. Wildly differing views have been taken of how this “throwing in of a raw meat bit” relates to the famous eating of raw meat by the mythical followers of Dionysus; but what matters to us here is that public and private *thiasoi* might be involved in the same rites, but the public *thiasos* had priority. Later in the same inscription it emerges that women leading private *thiasoi* had to pay a fee to the public priestess; the text also speaks of “priests and priestesses of Dionysos Bacchios”, who are

---

cadres “privés” et “publics” de la religion grecque antique, Liège 2005; P. SCHMITT PANTEL, *De l’espace privé à l’espace public dans le monde grec, Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum*, VIII, Los Angeles 2012, 1-7; R. PARKER, Public and private, in: R. RAJA – J. RÜPKE (eds), *A Companion to the Archaeology of Religion in the Ancient World*, Oxford 2015, 71-80.

39. IG IX.2.1109 (LSCG 83), with the commentary of L. ROBERT, *Hellenica*, V, Paris 1948, 16-28.

40. Cf. R. PARKER, Seeking advice from Zeus at Dodona, *Greece and Rome*, 63, 2016, 69-90, at 72-3, 83 (possible laxity in the matter of repaying debts), 85.

41. *Milet*, VI. 3. 1222 (LSAM 48; JACCOTTET, *Choisir Dionysos*, II, 150; CGRN 138).

probably again leaders of private bands, participating in the public festival of Katagorgia⁴². So the private *thiasoi* are in sense subordinate to the public, but can apparently join with it in public rites. In modern commercial parlance this is a franchising operation, in which the right to assemble *thiasoi* is leased out. A similar system is found on Cos, where no woman is allowed to “act as priestess or initiate” for Dionysus Thylophoros unless appointed to the task by the priestess of the public cult. At Erythrai too, anyone performing initiations or other rituals in the cult of the Corybantes was required to share the fees with the priests of the public cult⁴³. “Private” associations are sometimes so involved in public cult that they become in effect one of its modes of operation⁴⁴. A related phenomenon is what one might call the absorptive power of the polis. If, as I stressed earlier, new cults were typically introduced by private initiative, they were also, if at all successful, typically taken up by poleis: the phenomenon is clearly visible in the cases of Asclepius, the Egyptian gods, the Syrian gods⁴⁵. The cult of Adonis at Athens is one of the rare counter cases⁴⁶.

More important than all this is the question of religious authority, control. For believers in polis religion it is easy to say who or what controls,

---

42. So A. HENRICHs, *ZPE*, 4, 1969, 238.

43. Cos: *IG XII.4.304*. 19-28; cf. S. PAUL, *Cultes et sanctuaires de l'île de Cos*, Liège 2013, 123. Erythrai: *SEG XLVIII 1628 (CGRN 98)*, cf. LII 1146.

44. See e.g. A. F. JACCOTTET, *Du thiasse aux mystères. Dionysos entre le “privé” et l’“officiel”*, in: DASEN – PIÉRART, *Ἰδία καὶ δημοσία*, 191-202; V. SURS, *Les associations culturelles dans la cité aux époques hellénistique et impériale*, *ibid.* 203-218; E. VOUTIRAS, *Sanctuaire privé-culte public? Le cas du Sarapieion de Thessalonique*, *ibid.* 273-288; P. M. NIGDELIS, *Voluntary associations in Roman Thessalonike*, in: L. NASRALLAH ET AL. (eds), *From Roman to Early Christian Thessalonike*, Cambridge Mass. 2010, 13-47; S. ANEZIRI, *Kulte in den griechischen Vereinen*, *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum*, VIII, 69-75; V. GABRIELSEN – C. THOMSEN’s editors’ introduction to *Private associations and the public sphere*, Copenhagen 2015; PASCHIDIS, *Civic cults*.

45. For the two latter cf. R. PARKER – S. SCULLION, *The mysteries of the Goddess of Marmarini*, *Kernos*, 29, 2016, 209-268, at 265.

46. E. M. GRIJALVO, *Votive offerings and the self in Roman Athens*, in: RÜPKE – WOOLF, *Religious Dimensions of the Self*, 243-258, at 254-255 points also to the cult of Zeus Hypsistos that developed on the Pnyx in Athens in the Roman period.

organizes, supervises religious practice in Greece: the polis. Alternative answers are much harder to find. Kings of course could issue instructions to sanctuaries within their territories, where there were kings; but that is a quite different case. Oracles too could issue orders, but the decision to consult an oracle had always first to be taken by a city. The answer of critics of the polis model would have to be that the polis controls much of religious practice but a further part is exempt from control. On a practical, day to day level, that answer is no doubt correct. But a few incidents show that this absence of control was not a right and was not guaranteed. It is true that no single Greek case of regulation on informal religion can be pointed to that compares in scale to the famous repressive Roman *Senatus Consultum de Bacchanalibus* of 186 BC; but Cicero when mentioning that SC in *De Legibus* (2.37) in fact quotes a Greek parallel, “so that we Romans won’t seem to have been too harsh”: he claims that a Theban called, according to the manuscripts, Diagondas suppressed all nocturnal rites by a *lex perpetua*. The name Diagondas is otherwise unattested: Knoepfler plausibly suggests seeing here a corruption for Daitondas, a Boiotarch known from the 360s⁴⁷. So here somebody, and very likely a prominent politician, has intervened against forms of ritual activity involving women that were seen as being socially disruptive. Three separate incidents in Athens in the 4th c. where women were involved in organising informal religious activity led to prosecutions. The details of the charges are irrecoverable – apparently something to do with private religious societies and activities within them – but it is known that two of these women were actually put to death⁴⁸. More generally, we hear from Plato that in some Greek cities the practice of *γοητεία*, sorcery, was liable to legal action, though we do not know what precisely was understood by it⁴⁹. It is sometimes claimed that funerary cult was a matter for families that lay outside the range of vi-

---

47. M. PIÉRART – O. CURTY (eds), *Historia Testis. Mélanges d’histoire ancienne et de philologie offertes à T. Zawadzki*, Fribourg 1989, 37–60 (*SEG* XXXIX 435); accepted in *LGN III.B* s.v. Daitondas (4).

48. See, in brief, M. W. DICKIE, *Magic and Magicians in the Greco-Roman World*, London 2001, 50–54; in a broader perspective, E. EIDINOW, *Envy, Poison and Death: Women on Trial in Ancient Athens*, Oxford 2016.

49. *Meno*, 80A–B: cf. DICKIE, *Magic and Magicians*, 57.

sion of polis religion. But precisely this is not true: a 5th c. law from Keos regulates the conduct of funerals in considerable detail, some of it rather obscure to us. To quote an extract “The women who go to the funeral are to leave the tomb before the men. Do not perform thirty day rites for the dead. Do not put a drinking cup under the bier, nor pour out the water, nor bring the sweepings to the tomb”⁵⁰. What is unique about this legislation is the fine detail in which we know it, not the principle of a polis legislating on such matters.

But alongside actual legislative interventions we need to set the shared values and assumptions that made interventions largely unnecessary. Religious practice at all levels and in all forms is homogeneous, addressing broadly the same gods through the same rituals⁵¹. There is no step-change between

---

50. IG XII.5.593, CGRN 35. I quote the translation of lines 18-23 from R. OSBORNE – P. J. RHODES, *Greek Historical Inscriptions 478-404 BC*, Oxford 2017, 567 (their no. 194). Mourning periods for women are regulated in LSAM 16 (CGRN, 108). See in general F. FRISONE, *Leggi e regolamenti funerari nel mondo greco*, Lecce 2000.

51. Cf. PIRENNE-DELFORGE – CARBON, *Priests and cult personnel*, 75: “What we hope to show is that while the *polis* does not explicitly factor into these inscriptions, the conceptual background of the familial cults is nonetheless firmly anchored in ‘polis-religion’, as notably exemplified by its subgroups”; ib. 98 “The inscriptions of Diomedon, Poseidonios and Epikteta allow us to perceive how a cult is founded or expanded on a ‘sub-civic’ level, how a ‘micropantheon’ can be variously structured within a familial context, and how these developments are modelled on a parallel civic framework”; E. M. GRIJALVO, *Votive offerings and the self in Roman Athens*, in: RÜPKE – WOOLF, *Religious Dimensions of the Self*, 243-258, at 246 “I understand ‘polis religion’ as the religious system which integrated individual and communal acts into a wider network of rituals and meaning that affected every social level, i.e. individual, family, *genos*, phratry, *demos*, tribe, *polis*, and, last but not least, the whole of Hellas. As Jameson put it, an almost perfect continuum was perceived between the great public festival at the Acropolis and the small sacrifice in a simple enclosure in a corner of the countryside. That continuum is what we might (or might not) call ‘polis religion’”. This view is well summarised by BENDLIN (who disagrees), *Beyond the civic compromise*, 121: “any individual religious behaviour amounts to the participation in a collective religious belief system which becomes homologous

wholly individual, private but collective, and public worship. How is one to classify the rites performed within individual households? Surely these are not parts of polis religion? But domestic cults and usages seem to have been broadly similar, with modest variations, from house to house across the city; they are governed by collective traditions⁵². The politician Lycurgus could accuse Leocrates, who fled to Megara with much of his property after the battle of Chaironeia, of exporting “his ancestral shrines, which his forbears established and handed down to him in accord with your customs and ancestral traditions”⁵³. In a very broad sense almost all religious activity within the polis follows the same inherited norms.

Much more obviously could be said. More work is needed on the structure of religious authority in the post-classical polis, and the simple question “does the polis religion model work for it or not?” is doubtless too blunt an instrument⁵⁴. What we need is nuanced description, not slogans and binary choices (a point applicable earlier too). But for rhetorical purposes let me offer three possible models for the polis’ relation to religion in the classical period. One is the Platonic polis, the polis of *Laws*, one where private cults are forbidden and religious life is tightly regulated in all its aspects. The actual polis clearly was not like that, and indeed could not have been. No mechanisms existed to exercise such control; obviously there was no Inquisition, among the many attested magistracies of Greek states there were no “cult guardians”, Plato has his nocturnal council but in actual Greek cities no body was charged with punishing deviation from the traditional norms of piety. To a large extent the traditions were preserved by consensus, mutual

---

with civic religion in the city-state: individual religious behaviour and the religious community inevitably reinforce one another”.

52. Cf. PARKER, *Public and private*, 73-78.

53. LYCURGUS, *Contra Leocratem*, 25: τὰ ἱερὰ τὰ πατρῶα, ἃ τοῖς ὑμετέροις νομίμοις καὶ πατέροις ἔθουσιν οἱ πρόγονοι παρέδωσαν αὐτῶ ἰδρυσάμενοι, ταῦτα μετεπέμψατο εἰς Μέγαρον καὶ ἐξήγαγεν ἐκ τῆς χώρας.

54. Note e.g. C. STEIMLE, *Religion im römischen Thessaloniki*, Tübingen 2008, 220: “Stadtreligion bedeutet hier nicht eine einheitliche Polisreligion, sondern ein stetig sich veränderndes Ensemble von Kulturen, die Orte wechseln oder gegenseitig abtreten konnten”.

self-regulation within a group; for a prosecution to be brought for impiety, there had to be not just an offence but also an individual willing to incur the trouble and risk of prosecution. At the opposite extreme as a model from the Platonic polis would be the democratic polis as sometimes defined by Aristotle (e.g. *Pol.* 1317b 11-12), the “live as you please” polis: the ideal of ζῆν ὡς βούλεται τις⁵⁵. This comes much closer to reality: as we have seen, a wide range of religious choices were open to individuals. But just as ζῆν ὡς βούλεται τις was only partially possible in a democratic polis, so too religious freedom was not absolute: as we have seen, an assembly could ban nighttime rituals and legislate for funerary practices; if you assembled a *thiasos* which engaged in suspect activities you were in danger of prosecution for impiety. As a third model I would like to borrow and adapt the image of the city which Plato puts in Socrates’ mouth in *Apology*: the city as a big but sluggish horse⁵⁶. In one way, the image is not at all appropriate, because at a routine level the city was always busy with religious matters, such as those three automatic agenda items at meetings of the assembly. But in terms of restraining the freedom of individuals it was indeed sluggish, seeing little need to interfere with individual activities. The city could afford to be sluggish because a wide measure of consensus existed about acceptable religious behaviour; but a polis could be pricked on to action by major crisis such as the mutilation of the Herms, or by the initiative of a private prosecutor bringing an impiety charge against a fellow citizen. To that extent all religious activity within the polis was controlled by the polis, was polis religion⁵⁷.

---

55. Cf. P. LIDDEL, *Civic Obligation and Individual Liberty in Ancient Athens*, Oxford 2007, 325-326.

56. On this image see now L. A. MARSHALL, Gadget or Spur? The Meaning of Μύωψ in Plato’s *Apology* of Socrates, *JHS*, 137, 2017, 163-174.

57. Cf. P. J. RHODES, State and religion in Athenian inscriptions, *Greece and Rome*, 56, 2009, 1-13, who concludes (13): “Every major aspect of religion in Athens was, or could be, controlled by the organs of the state”.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 19ΗΣ ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2018

ΑΝΑΓΓΕΛΙΑ ΘΑΝΑΤΟΥ

Ὁ Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας κ. Ἀντώνιος Κουνάδης ἀναγγέλλει τὸν θάνατο τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους Ἀντωνίου-Αἰμιλίου Ταχιάου.

Μετὰ τὸν Πρόεδρο λαμβάνει τὸν λόγο ὁ ἀκαδημαϊκὸς Μητροπολίτης Περγάμου Ἰωάννης (Ζηζιούλας) καὶ λέγει γιὰ τὸν Ἀντώνιο-Αἰμίλιο Ταχιάο τὰ ἑξῆς:

«Ὁ θάνατος τοῦ καθηγητοῦ Ἀντωνίου-Αἰμιλίου Ταχιάου ἀποτελεῖ ἀπώλεια γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀλλὰ καὶ τὴ διεθνή ἀκαδημαϊκὴ κοινότητα, καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, τῆς ὁποίας ὁ ἐκλιπὼν ὑπῆρξεν ἀντεπιστέλλον μέλος. Στερεῖ ἐπίσης τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία εὐρύτερα ἀπὸ ἓνα ἐξέχοντα πνευματικὸν ἄνδρα, ἓνα ἀληθινὸν εὐπατρίδη, ὁ ὁποῖος συνέβαλλε διαρκῶς μὲ τίς καίριες δημόσιες παρεμβάσεις του στοὺς κρίσιμους προβληματισμοὺς τῶν ἔθνικῶν μας θεμάτων. Γιὰ τὸν ὁμιλοῦντα ἀποτελεῖ τὴν ἀπώλεια ἑνὸς πολυτίμου ἐκλεκτοῦ φίλου ἀπὸ τῶν φοιτητικῶν ἤδη χρόνων, κοινωνοῦ τῶν βαθυτέρων πνευματικῶν ἀναζητήσεων καὶ στοχασμῶν γιὰ θέματα ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ἀλλὰ καὶ τὴ σύγχρονη ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, ἰδιαίτερα στὴ σχέση τῶν ἑλληνοφώνων καὶ τῶν σλαβικῶν Ἐκκλησιῶν.

Ὁ Ἀντώνιος-Αἰμίλιος Ταχιάος γεννήθηκε στὴ Θεσσαλονίκη τὸ 1931, γόνος οἰκογενείας ποὺ προήρχετο ἀπὸ τὸ Μοναστήρι. Σπούδασε στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καὶ στὴ συνέχεια στὸ Institut de Théologie Orthodoxe Saint-Serge στὸ Παρίσι, ὅπου καὶ εἰδικεύθηκε στὴ σπουδὴ τῶν ἀρχαίων σλαβικῶν γλωσσῶν καὶ τῆς σχετικῆς φιλολογίας, καθὼς καὶ τῆς ἀρχαίας γεωργιανῆς γλώσσας, γιὰ νὰ συνεχίσει μὲ τὰ ἐφόδια

αὐτὰ τὴν πρωτότυπη ἐπιστημονική του ἔρευνα στὰ ρωσικὰ καὶ γεωργιανὰ ἀρχεῖα τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ νὰ καταστεῖ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἕνας ἀπὸ τοὺς πλέον διακεκριμένους διεθνῶς σλαβολόγους καὶ γινῶστες τῆς ἱστορίας τῶν σλαβικῶν λαῶν καὶ ἐκκλησιῶν. Ἐρευνητὴς στὸ κέντρο βυζαντινῶν σπουδῶν τοῦ Harvard, Dumbarton Oaks, ἐπισκέπτης καθηγητὴς σὲ ἀμερικανικὰ πανεπιστήμια καὶ συνεργάτης διεθνῶν ἐπιστημονικῶν περιοδικῶν στὸν χῶρο τῆς σλαβολογίας, τιμῆθηκε μὲ τὸν τίτλο τοῦ ξένου ἐταίρου ἀπὸ τὶς Ἀκαδημίες Ἐπιστημῶν τῆς Σερβίας καὶ τῆς Βουλγαρίας, καὶ ἀνακηρύχθηκε ἐπίτιμος διδάκτωρ τοῦ Institut de Théologie Orthodoxe Saint-Serge, τοῦ Τμήματος Ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου Σόφιας, τοῦ Saint Vladimir's Orthodox Theological Seminary τῆς Νέας Ὑόρκης κ.ά.

Ἡ προσφορά του στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ὑπῆρξε σημαντικὴ. Ἐκτὸς τῆς πανεπιστημιακῆς του διδασκαλίας στὸ Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, τοῦ ὁποίου ἔγινε τακτικὸς καὶ, ἐν τέλει, ὁμότιμος καθηγητὴς, ἵδρυσε τὴν Ἑλληνικὴ Ἐταιρεία Σλαβικῶν Μελετῶν, τῆς ὁποίας ὑπῆρξε καὶ πρόεδρος, διετέλεσεν ἀντιπρόεδρος τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν ἐπὶ 14 ἔτη, καθὼς καὶ μέλος τοῦ Ἰδρύματος Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ πολλῶν ἄλλων ἐπιστημονικῶν ἐταιρειῶν καὶ ἰδρυμάτων. Ἰδιαιτέρα σημαντικὴ ὑπῆρξεν ἡ συμβολή του στὴν ἀνάπτυξη τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν σλαβοφώνων καὶ τῶν ἑλληνοφώνων Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, γιὰ τὴν ὁποία καὶ τιμῆθηκε ἀπὸ τὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη Ἀθηνᾶ γόρα μὲ τὸν Χρυσοῦν Σταυρὸν τῆς Χιλιετηρίδος τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ἀπὸ τὸν Πατριάρχη Μόσχας Ἀλέξιο Α΄ μὲ τὸ παράσημο τοῦ Ἁγίου Βλαδιμήρου καὶ ἀπὸ ἄλλους ἀρχηγοὺς Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν καὶ κρατῶν.

Τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ εἶχε πάντοτε τὸν χαρακτήρα τῆς πρωτοτυπίας, τῆς ἔρευνας στὶς πηγές, καὶ τὴ σοβαρότητα τοῦ ἀντικειμενικοῦ μελετητῆ. Ἦταν σεμνὸς στὸν χαρακτήρα, εὐγενὴς στοὺς τρόπους, συνετὸς στὶς κρίσεις, καθὼς καὶ ὑπόδειγμα πανεπιστημιακοῦ διδασκάλου, ἐπιστήμονος καὶ ἀνθρώπου.

Ἄς εἶναι ἡ μνήμη του αἰωνία».

Ἡ Ὁλομέλεια τηρεῖ ἐνὸς λεπτοῦ σιγῆ εἰς μνήμην τοῦ ἐκλιπόντος.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 26ΗΣ ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2018

ΥΠΟΔΟΧΗ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ

κ. MALCOLM HEWITT WIENER

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΕΔΡΟ

κ. ΑΝΤΩΝΙΟ ΚΟΥΝΑΔΗ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ὑποδέχεται ἀπόψε μὲ ἰδιαίτερη χαρὰ καὶ τιμὴ τὸν κ. Malcolm Wiener, μέλος τῆς Ἀμερικανικῆς Ἀκαδημίας Τεχνῶν καὶ Ἐπιστημῶν, τὸν ὁποῖο ἡ Ὀλομέλεια ἐξέλεξε τὸν περασμένο Φεβρουάριο ὡς ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς στὸν κλάδο τῆς «Ἑλληνικῆς Προϊστορικῆς Ἀρχαιολογίας» στὴν Τάξη τῶν Γραμμάτων καὶ τῶν Καλῶν Τεχνῶν.

Ὁ κ. Malcolm Wiener γεννήθηκε τὸ 1935 στὸ Tsingtao τῆς ΒΑ Κίνας. Εἶναι ἀπόφοιτος τοῦ Πανεπιστημίου Χάρβαρντ στὸν κλάδο τῶν κλασσικῶν σπουδῶν (1957) καὶ ἀπόφοιτος τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου αὐτοῦ (1963). Τὸ ἐκτεταμένο καὶ πολυσχιδὲς ἐρευνητικὸ του ἔργο σχετίζεται μὲ τὴ μελέτη τῆς αἰγαιακῆς προϊστορίας καὶ προεχόντως τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ὑπῆρξε ἰδρυτὴς ἐρευνητικῶν ἰδρυμάτων στὶς ΗΠΑ, στὴν Ἀθήνα, στὴν Κρήτη καὶ σὲ ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδας, χρηματοδοτώντας ὁ ἴδιος γιὰ πολλὰ χρόνια πλῆθος ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνητικῶν προγραμμάτων σχετικῶν μὲ τὴν προϊστορία τοῦ Αἰγαίου.

Ὁ κ. Wiener, παγκοσμίου ἐμβέλειας ἐρευνητὴς στὴν περιοχὴ τῆς ἑλληνικῆς προϊστορικῆς ἀρχαιολογίας, ἔχει ἀναγορευθεῖ ἐπίτιμος διδάκτωρ ἑπτὰ πανεπιστημίων (μεταξὺ τῶν ὁποίων εἶναι καὶ τὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν) καὶ τοῦ ἔχουν ἀπονεμηθεῖ πολλές ἄλλες ὑψηλές διακρίσεις, ἀπὸ δὲ τὴν ἑλληνικὴ πολιτεία ὁ χρυσοῦς σταυρὸς τοῦ Τάγματος τῆς Τιμῆς.

Τὸ θέμα τῆς ἀποψινῆς ὁμιλίας του εἶναι «The collapse of civilizations: What breakthroughs in science reveal about the past, with lessons for the future» (Ἡ κατάρρευση τῶν πολιτισμῶν: Τί ἀποκαλύπτουν οἱ πρωτοποριακὲς ἀνακαλύψεις στὴν ἐπιστήμη γιὰ τὸ παρελθόν, δίδοντας μαθήματα γιὰ τὸ μέλλον).

Κύριε συνάδελφε, ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν εἶναι εὐτυχῆς ποὺ σᾶς καλωσορίζει ἀπόψε καὶ σᾶς ἀπευθύνει θερμὲς εὐχὲς γιὰ τὴν ἐπιτυχή συνέχιση τοῦ ἐρευνητικοῦ καὶ γενικότερα τοῦ ἐπιστημονικοῦ σας ἔργου.

Dear colleague, the Academy of Athens is honored to welcome you tonight and extends to you warm wishes for the successful continuation of your research and generally speaking your scientific work.

Σᾶς καλῶ τώρα γιὰ νὰ σᾶς ἐπιδώσω τὸ δίπλωμα τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους τοῦ Ἰδρύματος.

I am inviting you now to give you the diploma of the corresponding member of the Academy of Athens.

Παρακαλῶ τὸν Γενικὸ Γραμματέα κ. Βασίλειο Χ. Πετράκο ὅπως προσέλθει στὸ βῆμα καὶ παρουσιάσει τὴν προσωπικότητα, τὸ ἐρευνητικὸ καὶ γενικότερα τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο τοῦ νέου ἀντεπιστέλλοντος μέλους.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΓΕΝΙΚΟ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑ
κ. ΒΑΣΙΛΕΙΟ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟ

Ἡ ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Χρήστου Τσουντα ἑναρξῆ μελέτης τῆς ἐλληνικῆς προϊστορίας μὲ ἐπιστημονικὴ μέθοδο, ἡ συνέχιση καὶ ἀνάπτυξη τῆς σπουδῆς της ἀπὸ διαπρεπεῖς ἀρχαιολόγους –καὶ ἐδῶ μνημονεύω τὸν Arthur Evans, τὸν Alan Wace, τὸν Karl Blegen, τὸν Σπυρίδωνα Μαρινάτο, τὸν Νικόλαο Πλάτωνα, τὸν Γεώργιο Μυλωνᾶ καὶ τὸν Σπύρο Ἰακωβίδη– εἶχαν ὡς συνέπεια τὴν ἔνταση τῆς ἔρευνας τῆς προϊστορικῆς Ἑλλάδος, ἔνταση ποὺ αὐξήθηκε μὲ τὴν ἀποκάλυψη ἀπὸ τὸν Μαρινάτο τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Ἀκρωτηρίου στὴ Θήρα, εὕρημα ποὺ πιθανῶς νὰ μὴν ξεπεραστεῖ. Παράλληλα μὲ τὴν παρουσία τῶν μεγάλων ἀρχαιολόγων ποὺ ἀνέφερα, ἀνάλογος σὲ σημασία ἦταν καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τῶν μεγάλων ἀνακαλύψεων. Τοῦτο εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἐπισκιασθεῖ ἡ μελέτη τῆς ἱστορικῆς Ἑλλάδος. Φυσικὸ ἦταν ἐξ ἄλλου τὰ πολυπληθῆ προϊστορικὰ εὐρήματα, ἰδιαιτέρως τὰ

νησιά, να αναδειξουν νέους επιστήμονες, στους οποίους ανήκει ο κ. Malcolm Hewitt Wiener, που απόψε υποδέχεται η Ακαδημία ως αντεπιστέλλοντα.

Δέν θα επιμείνω στα βιογραφικά του κ. Wiener. Σε περιπτώσεις όπως η αποψινή, θυμούνται πάντα την επιγραφή που έγραψε ο Dürer στο γνωστό πορτραίτο του Έρασμου: «Την κρείττω τὰ συγγράμματα δείξει. Η καλύτερη εικόνα του, του Έρασμου δηλαδή, είναι τὰ γραπτά του έργα».

Κι ἐμᾶς ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει κυρίωτατα τὸ ἔργο τοῦ κ. Wiener καὶ ἡ προσωπικότητά του. Θὰ ἀρχίσω ἀπὸ τὸ δεύτερο γιὰ νὰ καταλήξω στὸ πρῶτο.

Ὁ κ. Wiener ἔκανε πρῶτα νομικὲς καὶ οικονομικὲς σπουδὲς στὸ Harvard, ἀναγκαῖες γιὰ τὸ στάδιο ποὺ εἶχε διαλέξει, καὶ συνέχισε στὸ ἴδιο πανεπιστήμιο μὲ κλασικὲς σπουδὲς. Θὰ φανοῦν στοὺς Ἑλλήνες ἀρχαιολόγους λίγο ἀσύμβατες οἱ σπουδὲς αὐτές, ἀλλὰ οὔτε ἀσύμβατες εἶναι οὔτε πρωτοφανεῖς.

Θυμίζω τὸν Γεώργιο Grote (1794-1871), τραπεζίτη καὶ πολιτικό, ποὺ ἔγραψε βαρυσήμαντη ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. Στὴν Ἑλλάδα ἔχουμε τὸν Ἀνδρέα Ἀνδρεάδη, καθηγητὴ τῆς Οἰκονομίας καὶ τῆς Στατιστικῆς. Ἐγραψε τὴν ἐξαιρετικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Δημοσίας Οἰκονομίας, τῆς ἀρχαίας βέβαια, καὶ ὑπῆρξε ἐκδότης τῶν ἔργων τοῦ Ἐμμανουὴλ Ροῖδη καὶ θεατρικὸς κριτικὸς ἐκτὸς ἄλλων. Καὶ καταλήγω:

Ἡ γνώση τῶν οικονομικῶν καὶ τῶν νομικῶν βοηθοῦν στὴν καλύτερη κατανόηση καὶ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος. Ἐχεις περισσότερες δυνατότητες ἀπ' ὅσες σοῦ προσφέρουν μόνον τὰ ὄστρακα καὶ ἡ στρωματογραφία.

Τὸ ἔργο τοῦ νέου ἀκαδημαϊκοῦ κ. Wiener εἶναι διττό: ἐρευνητικό-συγγραφικό καὶ πραγματιστικὸ-δημιουργικό. Τὸ συγγραφικὸ εἶναι πολλαπλὸ ἢ πολύπτυχο. Ἀφορᾷ τὸν μινωικὸ καὶ τὸν μυκηναϊκὸ πολιτισμὸ στὶς διάφορες ἐκφάνσεις του. Γιὰ νὰ γίνω σαφέστερος, ὁ κ. Wiener ἀσχολεῖται μὲ θέματα οὐσιαστικῶς τῆς ἱστορίας τῶν δύο πολιτισμῶν, καὶ τὰ στοιχεῖα του τὰ ἀντλεῖ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς ἐρμηνεύοντάς τα μὲ τὴ βοήθεια ἄλλων ἐπιστημῶν, τῆς φυσικῆς καὶ τῆς ἀστρονομίας.

Ὡς μελετητῆς τῆς αἰγαιακῆς προϊστορίας ἔχει συμβάλει μὲ πλῆθος ἐπιστημονικῶν ἄρθρων σὲ θέματα ποὺ ἀφοροῦν κυρίως τὸν κρητομυκηναϊκὸ πολιτισμὸ. Οἱ μελέτες αὐτές χωρίζονται σὲ τρεῖς θεματικὲς κατηγορίες:

α) σέ μελέτες πού ἀφοροῦν προβλήματα τῆς ἀπόλυτης χρονολόγησης τοῦ Αἰγαίου κατὰ τὴ 2η χιλιετία, στὶς ὁποῖες χρησιμοποίησε τὰ ἀποτελέσματα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν (ραδιοχρονολογήσεις, δενδροχρονολογήσεις, ἀστρονομικὲς παρατηρήσεις), σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ μελέτῃ τῆς ἀνασκαφικῆς στρωματογραφίας τῶν διαφόρων αἰγαιακῶν θέσεων,

β) σέ μελέτες πού ἄπτονται τοῦ φαινομένου τῶν μινωικῶν ἐπιδράσεων στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα, γιὰ τὶς ὁποῖες πρότεινε ὡς ἐξήγηση τὸ «σύνδρομο τῶν Βερσαλλιδῶν», τὴν εἰσαγωγή δηλαδὴ καὶ μίμηση γαλλικῶν πολιτισμικῶν στοιχείων στὴν ἡπειρωτικὴ Εὐρώπη κατὰ τὸν 18ο αἰ. μ.Χ., καὶ

γ) σέ μελέτες πού ἀφοροῦν τὴν ἐπίδραση τῶν κλιματολογικῶν ἀλλαγῶν ἀλλὰ καὶ τῆς δυναμικῆς τοῦ ἀνθρώπινου παράγοντα στὴν κατάρρευση τῶν πολιτισμῶν.

Ἀπὸ τὴν πρώτη αὐτῇ κατάταξη γίνεται ἀμέσως σαφὲς ἐκεῖνο πού εἶπα προηγουμένως, ὅτι ὁ κ. Wiener θεραπεύει τὸ ἀνώτερο στάδιο τῆς ἀρχαιολογίας, τὴ συλλογὴ τῶν ἐπὶ μέρους δεδομένων, τὶς στρωματογραφικὲς παρατηρήσεις, τὴν ἐρμηνεία τους καὶ τὴ σύνθεση τῶν συμπερασμάτων, δηλαδὴ τὴν ἱστορία.

Θέμα πού τὸν ἀπασχόλησε εἶναι τὸ ὀμηρικὸ σὲ σχέση μὲ τὴν ἀρχαιολογία καὶ τὴν ἱστορία. Δύο σημαντικὲς μελέτες του εἶναι Ὁ Ὀμηρος καὶ ἡ ἱστορία, καὶ Ὁ μυκηναϊκὸς κόσμος καὶ ὁ Ὀμηρος. Εἶναι ἴσως τὸ μεγαλύτερο ζήτημα τῆς ἐλληνικῆς προϊστορίας: πόσο ἀντανακλοῦν ἡ Ἰλιάδα καὶ ἡ Ὀδύσσεια ἕναν προϊστορικὸ κόσμο, πόσο οἱ ἥρωες τῶν δύο ἐπῶν ὑπῆρξαν. Θυμηθῆτε τὸν Σιλῆμαν, πού ἐξ ἀρχῆς ταύτισε τοὺς νεκροὺς τοῦ ταφικοῦ κύκλου Α μὲ τοὺς Μυκηναίους βασιλεῖς.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου ἀπὸ τὸν Μαρινάτο δημιούργησε ἕνα μεγάλο θέμα ἔρευνας καὶ συζήτησης, στὸ ὁποῖο ἔχει ἀφιερῶσει ἀρκετὲς περισπούδαστες μελέτες· γιὰ τὴν ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας καὶ γιὰ τὰ προβλήματα τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Ἀκρωτηρίου, πού ἀποτελοῦν πρόκληση γιὰ κάθε ἀρχαιολόγο τοῦ προϊστορικοῦ Αἰγαίου, τοῦ εἰδικοῦ πλέον κλάδου τῆς ἐπιστήμης τῆς ἐλληνικῆς προϊστορίας.

Συγγενὲς εἶναι τὸ θέμα πού ἀπὸ δεκαετίες τὸν ἀπασχόλησε καὶ τὸν ἀπασχολεῖ, τὸ μινωικό, δηλαδὴ ἡ σχέση τῆς μινωικῆς Κρήτης μὲ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, ἡ ἐπίδρασή της, ἡ θαλασσοκρατορία της, τὰ μινωικὰ παλάτια, τὸ ἐμπόριο στὴν ἀνακτορικὴ Κρήτη, ἡ μινωικὴ κεραμικὴ, ἡ νεοανακτορικὴ Κνωσσός, ἡ κατάληψη τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Μυκηναίους, οἱ σχέσεις τῶν δύο πολιτισμῶν, μινωικοῦ καὶ μυκηναϊκοῦ. Καὶ βεβαίως ἀκολουθεῖ ἡ συνέ-

χεια τῶν μελετῶν ποῦ ἔχει ἀναγγελεθεῖ γιὰ τὸν μινωικὸ ἀποικισμό καὶ τὴν πληθυσμιακὴ συρρίκνωση τῆς ΥΜ Κρήτης.

Ἀνάμεσα στὶς μελέτες τοῦ κ. Wiener ὑπάρχουν κάποιες ποῦ δὲν ἀφοροῦν τὴν ἀρχαιολογία. Θὰ μνημονεύσω μία γιὰ ἓναν πίνακα τοῦ Picasso τοῦ 1963, ποῦ σήμερα βρίσκεται στὸ Museum of Fine Arts τῆς Βοστώνης. Ἔχει τὸν τίτλο «Ἡ ἀρπαγὴ τῶν Σαβίνων γυναικῶν». Ὁ τίτλος τῆς μελέτης γιὰ τὸν πίνακα εἶναι Ὁ Πικάσσο καὶ ἡ κρίση τῶν πυραύλων στὴν Κούβα. Ὑποθέτω ὅτι οἱ περισσότεροι μελετητὲς τῆς αἰγιακῆς ἀρχαιολογίας δὲν θὰ τὴν ἔχουν διαβάσει. Στὴν Ἑλλάδα βρίσκεται σὲ μία μόνον βιβλιοθήκη. Γιατί τὴ μνημονεύω ἀφοῦ δὲν εἶναι ἀρχαιολογία; Τὸ κάνω διότι, ὅπως εἶπα στὴν ἀρχή, μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ προσωπικότητα τοῦ νέου ἀκαδημαϊκοῦ. Ἡ ἀρχαιότητα εἶναι δεμένη ἄρρηκτα μὲ τὴ σημερινὴ ἐποχὴ. Ὁ κ. Wiener θέλησε νὰ μάθει τὴν αἰτία ποῦ ἔσπρωξε τὸν Picasso νὰ ἀναπλάσει μὲ τὴν τέχνη του ἓνα βίαιο μυθολογικὸ θέμα ποῦ ἤδη εἶχαν ἀπαθανατίσει μεγάλοι ζωγράφοι, ὁ Poussin καὶ ὁ David. Ἦταν ἄμιλλα πρὸς ἐκείνους τοὺς μεγάλους τεχνίτες ἢ ἓνας κρυμμένος συμβολισμός; Τὸ δεύτερο βέβαια. Ὅταν ὁ Picasso ζωγράφισε τὸν πίνακα, εἶχε ἐκδηλωθεῖ, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1962, ἡ κρίση τῆς Κούβας, ποῦ τόση ἀγωνία εἶχε προκαλέσει σὲ ὅλο τὸν κόσμο, παρόμοια μὲ τοῦ Βερολίνου τὸ καλοκαίρι τοῦ 1948. Ἡ μελέτη τοῦ κ. Wiener μᾶς δείχνει πὼς ὁ πίνακας τοῦ Picasso, κάτω ἀπὸ ἓναν τίτλο τῆς μυθολογίας, ἱστορεῖ ἓνα πολιτικὸ γεγονός, εἶναι συνέχεια τῆς Guernica καὶ δὲν σταμάτησε, γιατί καὶ ἄλλοι πίνακες τοῦ ζωγράφου μὲ θέμα τὴ γάτα καὶ τὰ ὀστρακόδερμα, ποῦ μοιάζουν μὲ πολεμιστὲς, εἶναι βαθύτατα πολιτικοί. Τὸ ὅτι ὁ κ. Wiener ἀπασχολήθηκε τόσο ἐνδελεχῶς γιὰ νὰ ἐρμηνεύσει ἱστορικὰ καὶ πολιτικὰ τὸν πίνακα τοῦ Picasso δὲν εἶναι τυχαῖο. Ὅφειλεται σὲ ἄλλη ὄψη, ἀνήσυχη, τῆς προσωπικότητάς του, ποῦ προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσει καὶ νὰ κατανοήσει προβλήματα τῆς τέχνης σὲ παραβολὴ μὲ τὰ σημερινὰ καὶ τὸ ἀντίστροφο. Θυμίζω τὸν Τσουντα, ποῦ ἐρμήνευε τὸν Ὅμηρο μὲ τὰ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν του καὶ τίς ἀνασκαφές μὲ τὸν Ὅμηρο.

Ἄλλη ὄψη τοῦ κ. Wiener εἶναι ἡ πραγματιστικὴ, ἄξια μελέτης στὴ σημερινὴ ἐποχὴ, ποῦ δὲν συναντᾶται συχνά. Ἄν γυρίσουμε στὸ παρελθὸν γιὰ νὰ βροῦμε τὴν ἀρχὴ τῆς δημιουργίας της, θὰ ἀναχθοῦμε γιὰ τὴν Ἑλλάδα στὸν Ἡρώδη Ἀττικό, ποῦ τὸν γνωρίζουμε ἢ τὸν γνωρίζουν οἱ περισσότεροι πρῶτα ἀπὸ τὸ Ὁδεῖο καὶ κατόπιν ἀπὸ τὰ ἀναθήματά του. Τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ σοφιστῆ τὸ γνωρίζουν οἱ φιλόλογοι. Ἄν προχωρήσουμε στὴν Ἀναγέννηση, θὰ βροῦμε καλλιτεχνικὰ μνημεῖα τὰ ὁποῖα εἶναι ἀποτέλεσμα

μεταβολής του άργου πλούτου σε αιώνια έργα τέχνης. Και για να μη μακρηγορώ, σας θυμίζω τα νεοκλασικά άριστουργήματα της Αθήνας, το ωραιότερο από τα όποια είναι αυτό στο οποίο βρισκόμαστε, δείγματα όλα της μεταβολής του πλούτου σε έργα αιωνιότητας.

Ο κ. Wiener ένήργησε εδώ στην Ελλάδα με την ίδια ιδέα, πώς ο πλούτος θα γίνει μόνιμα ωφέλιμος στους ανθρώπους. Όμως άκολουθήσε άλλο δρόμο, ό όποιος δέν φαίνεται στους πολλούς αλλά εύεργετεί πολλούς, και κυρίως προάγει την έπιστήμη της αρχαιολογίας. Το άποτέλεσμα είναι μόνιμο και ωφελούνται οι γενεές των αρχαιολόγων, ελπίζουμε και εύχόμαστε εις τό διηνεκές.

Προίκισε την Αθήνα με τό γνωστό στούς ειδικούς Wiener Lab, ένα έργαστήριο που δέν γνωρίζω αν υπάρχει δεύτερο όμοιο του. Έκει γίνεται μελέτη θεμάτων που θέτουν οι αρχαιολόγοι: Όστεοαρχαιολογία, Ζωοαρχαιολογία, Γεωαρχαιολογία, Αρχαιοβοτανική. Αναλογιστήτε τούς παλιούς αρχαιολόγους, συμπεριλαμβάνω και τον έαυτό μου σε αυτούς. Το πλήθος των εύρημάτων τους, που δέν ήταν από μάρμαρο ή πηλό, δέν μπορούσαν να τό έχουν ως άθηντική πηγή στοιχείων και να συναγάγουν τό πολύτιμα συμπεράσματα που θα τούς επέτρεπαν να είναι πληρέστερο τό έργο τους.

Και αύτη ή όψη του νέου ακαδημαϊκού έχει δρόμους που οδηγούν στο ίδιο άποτέλεσμα, την προαγωγή της έπιστήμης. Πιστεύω πως δέν υπάρχει στην Ελλάδα άνασκαφεύς ή μελετητής του προϊστορικού πολιτισμού της που να μην έχει τύχει της γενναιόδωρης άρωγής του κ. Wiener. Σε μια έποχή όπως ή σημερινή, έποχή λιτότητας, έλλειψης κρατικής ένίσχυσης, μείωσης των οικονομικών δυνατοτήτων των έπιστημονικών ίδρυμάτων, σε μια λοιπόν τέτοια έποχή ένδειας, ή μελέτη της προϊστορικής Ελλάδος άκμάζει χάρη και στο γνωστότατο σε όλους INSTAP, που συμπαρίσταται στούς αρχαιολόγους, προάγει την έρευνα και αύξάνει τη γνώση.

Η Ακαδημία, που από την ίδρυσή της περιλαμβάνει εξέχοντες ειδικούς στην έλληνική προϊστορία, και από σήμερα τον κ. Wiener, του εύχεται συνέχιση του σημαντικού έργου του και με τη νέα του ιδιότητα.

THE COLLAPSE OF CIVILIZATIONS:
WHAT BREAKTHROUGHS IN SCIENCE REVEAL
ABOUT THE PAST, WITH LESSONS FOR THE FUTURE

ΕΙΣΙΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
z. MALCOLM HEWITT WIENER

President Kounadis, Secretary General Petrakos, distinguished Academicians, colleagues and friends, ladies and gentlemen:

It is a great honor indeed to be elected a Corresponding Member of the august Academy of Athens, for which I submit my humble thanks. May I begin by expressing my grief at the passing of Angelos Delivorrias, a distinguished scholar, museum director, and personal friend. He will be sorely missed while his contributions to the field will endure. His name is the most recent addition to the list of names inscribed on the walls of this historic room.

I must ask you to excuse me for speaking in English. I fear that in my old age what little Greek I once had has deserted me. In fact, my Greek was always poor. On one occasion, I left my glasses in the men's room at the palace of Phaistos. By the time I remembered them and returned, the men's room had been locked for the night. Accordingly it was necessary to find the guard and ask him to unlock the door. I tried to explain the situation in Greek, but instead of saying *gyaliá* I said *giagiá*. I can still recall the look on the guard's face when I told him that my *giagiá* (grandmother) was locked in the men's room.

My subject –the collapse of civilizations– became familiar 240 years ago with the publication of *The Decline and Fall of the Roman Empire* by Edward Gibbon. I propose to begin somewhat earlier than Gibbon, however, with the end of the last Ice Age around 13,000 BC.

Dramatic breakthroughs in archaeological science in just the last five years –indeed in one case, in the last five weeks– have provided decisive new information regarding the causes of societal collapse. DNA analysis of the movements of human populations, animals, and pathogens; strontium isotope analysis documenting the movements of people over the course of individual lifetimes; and analyses of past climates through beryllium isotope analysis

and study of the annual changes in the health of trees and the evidence provided by the drilling of deep lake, sea, glacier, and cave cores, among other scientific advances, have forever changed the fields of history, prehistory, and archaeology.

These remarkable advances in archaeological science are at work here in Athens. A rescue excavation by the Ephor of West Attica, Dr. Stella Chrysoulaki, unearthed on the Niarchos Foundation property 2,000 skeletons from the cemetery of the ancient deme of Phaleron, dating from about 750 to 350 BC. Seventy-six of the skeletons were found with their hands bound behind them and showing signs of execution. When the material is studied using the advanced scientific methods described earlier, it will provide dramatic new evidence regarding the history of Classical Athens. Five hundred and one years ago, in AD 1517, Erasmus wrote: “What an age will soon be upon us! How I wish I could be young again.” I feel the same way tonight.

The rapid advance of archaeological science provides critical data in addressing major historical questions regarding the collapse of civilizations. Tonight I propose to consider the interconnections between 1) major episodes of climate change, 2) famine-induced migrations, 3) pandemics, 4) dramatic advances in methods of warfare and transport, and 5) human responses, rational and irrational, to the stark challenges presented.

Winston Churchill once remarked: “The longer you can look back, the farther you can look forward.” Accordingly, let us consider the hot topic of climate change, starting with the Ice Age. Around 13,000 to 12,700 BC, the ice sheets which had covered much of Europe, northern Asia, and the northern part of the United States retreated, opening these areas to human occupation. The ice partially returned c. 11,000 BC, during the period known as the Younger Dryas, but by 9750 BC had largely retreated again to reach its approximate current configuration. The period c. 10,000 to 9500 BC saw the origins of civilization in Western Asia, with the appearance of cereal cultivation and animal husbandry which spread gradually from the Near East to Europe between about 9000 and 6500 BC. For example, recent scientific work shows that Lake Van was essentially dry until about 8000 BC, when moist conditions appeared, facilitating the spread of agriculture¹. We should

---

1. RANDLETT ET AL. 2017.

also note, however, that the Neolithic lifestyle may also have led to the origin and dissemination of diseases, due to contact between animals and humans, and greater numbers of people in small, confined spaces.

Around 6200 BC, changes in rainfall patterns (for which a periodic change in the earth's orbit has been suggested as one possible cause) led, *inter alia*, to the contraction of the savannah in North Africa, forcing humans to move to the banks of the Nile for water². A further period of cold, indicated by evidence gathered from Greenland ice cores, may have spurred the significant increase in the number of settlements along the relatively warmer shores of the Mediterranean between about 5750 and 5450 BC³. Indeed, all five of the known great migrations out of Africa appear to correspond with climate events. Improving climate c. 4600 to 4000 BC spurred Neolithic dispersal from Western Asia, and was followed during the fourth millennium BC by the emergence of the first complex civilizations between the Tigris and the Euphrates Rivers in Mesopotamia and in the Indus River valley.

We come now to the first major climate-related collapse of civilizations, which occurred between 2300 and 2000 BC. For this major climate event, we have both abundant scientific evidence, thanks in part to the dramatic advances in archaeological science noted, and textual references, including personal responses to the disaster. During these years, this climate event caused rainfall to diminish sharply in much of the world, and played a major role in the collapse of many complex societies. Scientific evidence for the mega-drought comes from the analysis of marine and lake sediments, cave and glacier cores, and datable tree rings. This massive climate event, which resulted in migrations, some violent in nature, was accompanied around this period by drastic changes in methods of warfare and transport via the introduction of bronze weapons and sailing vessels, and led to a near-worldwide collapse or decline of civilizations.

In Egypt there is direct textual evidence of a climate event during the First Intermediate Period, c. 2200 to 2050 BC, when the Nile flow sharply diminished, resulting in famine. The Egyptian Old Kingdom, the age of the pyramids, dissolved. The tomb of a southern Egyptian provincial governor

---

2. ALLEY – AGUSTSDOTTIR 2005; ROBERTS ET AL. 2011.

3. For dating: ISERN ET AL. 2016.

c. 2100 BC contains an inscription carved into rock describing the resulting starvation, dislocation of people, and breakdown of order. Another text reads: “The river of Egypt is empty, men cross over the river on foot”⁴. The waters of the Nile are fed by rainstorms carried by southwest winds from the Atlantic from June to September and by monsoons sweeping north from the Indian Ocean, which bring smaller amounts of rain from February to March⁵. Various bodies of geological evidence indicate that these water sources were severely diminished for roughly two centuries. Egypt began its recovery c. 2050 BC, when the Nile floods returned and the Egyptian Middle Kingdom, with its grand temples, palaces, and sculpture, arose.

Farther north, the Akkadian Empire covering much of the Near East collapsed by about 2150 BC⁶, and its successor, the Third Dynasty of Ur, lasted only about a century c. 2100 to 2000 BC. The climate aspect was first noted in the Upper Khabur region of northernmost Syria, where archaeological sites contain a massive dust level lacking signs of significant human occupation between about 2225 and 2050 BC. At the site of Tell Brak, an unfinished, abandoned fortress incorporating bricks stamped with the name of Naram-Sin, who reigned c. 2231 to 2176 BC, provides additional evidence for dating the event. The nearby major site of Tell Leilan and its surrounding satellite communities were abandoned and covered in dust. Further west, several major sites, including Ebla, were destroyed in fires, abandoned, or greatly reduced in size⁷. While some sites adjacent to the Tigris and Euphrates Rivers or to karst-fed springs grew in size, areas dependent on rainfall agriculture were generally largely deserted. Of course sites and areas differed in their adaptive capacities, with some losing population at a later date or more gradually.

Texts from Mesopotamia describe the migration of peoples from the west and north, complaining of the absence of rain. After what may have been an attack or attacks by neighboring polities, the once-great capital city at Ur was overrun by people from the north seeking food and pasturage.

---

4. BUTZER 2012, 3633; BELL 1971, 17.

5. MELESSE 2011.

6. YOFFEE 1988, 46-49; COOPER 2006, 18-19.

7. BACHHUBER 2009; PELTENBERG 2000.

Walls were built in eastern Syria and in Iraq between the Tigris and Euphrates Rivers, known respectively as the Très Long Mur and the Repeller of the Amorites, a people speaking a Northwest Semitic dialect, but the walls failed to halt the migrants. A text of the succeeding Assyrian Empire speaks of the “17 Amorite kings who lived in tents” during the interregnum⁸. Of course state collapse can be caused by a combination of factors. For example, food shortages may gravely weaken a polity, with conquest by a neighboring society providing the coup de grâce.

Around 2200 BC, sites in Cilicia in southwestern Turkey and in the central Taurus mountain range were abandoned, including the major trading center at Kültepe/Karum Kaneš. In Canaan, a decrease in rainfall resulting in the creation of the wadis or ravines still visible today has been suggested as the cause of the precipitous decline in the number of inhabited sites. West of the Jordan River and the Dead Sea, not a single site has been found that survived the collapse, whereas a few sites survived in the stream-fed northern Levant. It should be noted, however, that radiocarbon measurements suggest that the end of urban culture in the southern and central Levant may have occurred earlier, c. 2500 BC. If the destructions now tentatively dated c. 2500 BC were non-climate related, then the failure to resume a major urban existence for half a millennium, including the period 2250 to 2050 BC, was surely due in part to the climate event. In Cyprus, the Philia culture of the Early Bronze Age also disintegrated c. 2300 to 2200 BC. The arc of destruction included the great site of Troy at the outlet from the Dardanelles to the Aegean Sea, where the massive walls fell into ruin c. 2200 BC. The far less imposing occupation which followed contained evidence of six destruction levels. The inhabited area of Troy shrank drastically, all evidence of external contacts disappeared, and the smaller sites surrounding Troy were abandoned. During this process, signs of stress on barley crops appeared. Faunal remains indicate an altered diet containing a significant percentage of deer and other non-domesticates, with cattle, sheep, and goats almost totally absent⁹.

In mainland Greece, the Early Bronze II culture of the Peloponnese, marked by large buildings such as the House of the Tiles at Lerna (named for

---

8. Assyrian King List: GLASSNER 1993, 147.

9. PAVŮK ET AL. 2014.

the innovative use of roof tiles in its architecture) and the Rundbau at Tiryns, both with evidence of administration in the form of seal impressions and of contacts with sites in Anatolia and elsewhere, disappeared. Both sites were reinhabited by people who lived in far simpler structures lacking any evidence of record-keeping. Similar reversions can be noted at other sites in Greece, including Zygouries, Thebes, Manika, Poliochni, and especially Kolonna on Aegina. Helike on the Gulf of Corinth is destroyed early in EH III¹⁰. The wave of destructions was accompanied by a radical decrease in general in the number of occupied sites in the Peloponnese. The dramatic differences in the types of cooking pottery before and after the destructions signal a change in the method of food preparation and perhaps of diet as well, indicating a change in population resulting from migrations, including the arrival of people from north-central Greece. This period of destructions also marks the first known appearance of the horse in Greece, perhaps arriving along with a population migrating in response to climate change. Recent advances in DNA analysis point to an earlier expansion into Europe c. 2850-2700 BC of elements of the Yamnaya Culture from the vicinity of the Caucasus, likely speaking a Proto-Indo-European language¹¹. The destructions in Greece c. 2250 to 2000 BC may be due in part to the final extension of that process.

In the Cycladic islands, many sites were abandoned or destroyed. The culture marked by the well-known Cycladic marble figurines, which inspired works by Picasso, Brancusi, Giacometti, and Moore, among others, disappeared by 2000 BC. Some Cycladic islands, such as Kea, were simply deserted for centuries, while on others, fortifications were built on hilltops, only to suffer violent destructions. At the fortified citadels of Panormos on Naxos and at Kastri on Syros, the end was surely warlike. The evidence from Naxos includes the burnt entrance gate, sling-stones, and a bronze spearhead found in the debris¹². Weapons made of bronze now appear in the Mediterranean region, a reminder that analysis of episodes of climate-induced migrations must also take into account any concurrent major changes in military tech-

---

10. KASONOPOULOU – KARETSOU 2017.

11. OLALDE ET AL. 2018.

12. DOUMAS 1992.

nology, whether of weapons or of means of transport, such as the first appearance of horses or of sailing vessels capable of raiding.

While oared longboats are depicted on stone carvings in the Cyclades beginning c. 4000 BC, the earliest depiction in the Aegean of a ship under sail appears on a Minoan Cretan seal of c. 2000 BC¹³. As to the use of sailing vessels in warfare, an Egyptian text from c. 2300 BC shortly before the collapse of the Old Kingdom contains a description of the earliest recorded amphibious assault. The pharaoh of Egypt had received a report that pirates located in the vicinity of Gaza in modern Palestine had seized an Egyptian ship returning from Byblos with its cargo of the prized cedars of Lebanon. The pharaoh directed that troops be placed on ships to attack the pirate lair, thereby inventing the Marine Corps. Sailing vessels may have brought not only raiders equipped with bronze weapons, but also pathogens from distant lands to which local inhabitants had no immunity.

The arc of upheaval extended to the Central and Western Mediterranean. The imposing megalithic temple culture of Malta, the relatively advanced Copper Age cultures of Sardinia and Languedoc in southern France, and the metallurgical culture of Spain exemplified by the sites of Rio Tinto and Los Millares which flourished from about 3000 to 2000 BC, also came to an end, followed by the apparent arrival of newcomers with much less imposing architecture. In the case of Malta, the immigrants obviously came by sea¹⁴. Of course the effects of episodes of climate change are not uniform across the Mediterranean. Precipitation on the windward side of a mountain may differ greatly from the leeward side, a phenomenon which may be relevant in connection with the relative prosperity of Achaea compared to other areas of the Peloponnese in the 12th century BC.

The collapse or major diminution of cultures may open opportunities for others. Between about 2300 and 2000 BC the Balkan Cetina Culture, with its distinctive tumulus burials, bronze daggers, archery set, and ornately impressed pottery, expanded over both coasts of the Adriatic Sea, including a site under the much later Altar of Zeus at Olympia, and on into the Central Mediterranean, including Malta. Mariners may have sailed westward from

---

13. BROODBANK 2000, fig. 115.

14. AMZALLAG 2009, 509; BROODBANK 2013, 540.

the Peloponnese as well, bringing pottery and other aspects of Early Helladic III culture to Sicily and Malta¹⁵. In England, the period of monumental building at Stonehenge and Avebury in Wiltshire comes to an end around 2300 BC. DNA and strontium isotope analyses suggest an influx of people between 2500 and 2000 BC from the direction of the Netherlands, bearing the Beaker pottery then common throughout much of Europe.

Returning east, the Indus Valley civilization, with its great centers at Harappa and Mohenjo Daro, was initially spared the full effects of drought by the mighty Indus River and its tributaries, but collapsed by 1700 BC with its great sites abandoned. There is some evidence for the role of climate change in the process, but the subject requires additional investigation. Areas in the west of China may also have been affected by dryness, while areas to the east suffered destructive rains, perhaps the result of the bifurcation of the Indian Ocean monsoons. In any event, the Longshan Culture of the third millennium BC in China disappeared.

A period of better climate began c. 2050 to 1950 BC, and with it the rise of the Middle Kingdom in Egypt with its grand palaces, tombs, and sculpture, complex states in the Near East, the Hittite Empire in Anatolia, and the Minoan civilization on Crete, with its palaces, plumbing, and writing, marking the first appearance of literacy in the Aegean world, followed around 1600 BC by the Mycenaean civilization of the Greek mainland, where the language employed in administration was an early form of Greek, as we know from the Linear B tablets used in record keeping at a number of palatial sites.

At the end of the Bronze Age c. 1200 to 1100 BC, the return of adverse climate appears to have been a significant factor in the collapse of the Egyptian New Kingdom, the Hittite Empire, and the palatial culture of Mycenaean Greece. Pollen records indicate that the dry period covered a large area stretching at least from northern Turkey to the Nile Delta, although close dating of these episodes of dryness in various areas remains challenging. In Egypt and Anatolia there is abundant textual evidence for famine and plague, covering most of the century-and-a-half preceding the collapse. The Hittites devoted major resources to storing vast amounts of grain in many large silos (Fig. 1), but nevertheless suffered devastating food shortages at the end of the Bronze Age. A Hittite letter

---

15. BROODBANK 2013, 351-352.

Fig. 1: Hittite silos, Alacahöyük (Photo: Carole Raddato, CC BY-SA 3.0).

from late in the reign of Emperor Tudhaliya IV (c. 1248 to 1220 BC) begs for 450 tons of grain to be sent from Ugarit in northern Syria to the port of Ura in southwest Turkey for transfer to the Hittite capital at Ḫattuša/Boğazköy, over 500 km away in the Anatolian mountains, where starvation is reported¹⁶. In the end, it appears that the colossal, massively walled Hittite capital may have been simply abandoned c. 1200 BC, perhaps for want of food.

In Mycenaean Greece the collapse was marked by loss of bureaucratic literacy with the disappearance of the Linear B script, and of the engineering, technical and logistical abilities previously employed to construct massive hydraulic works, defensive fortifications, palaces, and tholoi with great Cyclopean walls. A year ago, new high-resolution oxygen and carbon isotope data from Mavri Trypa Cave near the Palace of Nestor at Pylos was published¹⁷, showing a period of dryness around the time of the destruction of the palace at the end of Late Helladic IIIB and for a short time thereafter,

---

16. BRYCE 2002, 94-95.

17. FINNÉ ET AL. 2017.

perhaps explaining in part why the Palace of Nestor along with sites throughout Messenia and Laconia remained unoccupied for some time after the destructions, unlike sites such as Mycenae, Tiryns, or Thebes. Acquiring adequate supplies of grain was surely a matter of prime importance in Mycenaean Greece as well as Anatolia, as indicated by the massive drainage works in the Kopais Basin, constructed in Late Helladic IIIA2 in the same era as the first texts mentioning grain shortages in Anatolia and the Near East. The destruction of these great hydraulic works¹⁸ along with the sites of Thebes, Orchomenos and Gla in the Late Helladic IIIB2 c. 1225 BC, perhaps as a result of warfare between Mycenaean states, was likely a major factor in the collapse of Mycenaean palatial civilization.

Of course famine, apart from its direct effects, can also damage social cohesion, with state structures based on divine kingship and priestly rule perhaps particularly vulnerable in the event of perceived divine disfavor. Conversely, some societies will feel lesser effects, whether because of relatively favorable locations with regard to climate, a location apart from the route of migrating masses or invading armies, or as a result of greater societal resilience. Climate-induced famine may call forth and impel a number of infectious agents, while other diseases appear indifferent to the nutritional status of their victims¹⁹. (It is worth noting that in addition to famine contributing to the virulence of plagues, the reverse can also occur – for example, pathogens caused the great 19th century potato famine in Ireland.)

In the last quarter of the 14th century BC, two Hittite emperors in succession died of the plague²⁰. Texts also describe the earliest recorded instance of biological warfare, with the Hittites and their coastal neighbors, the Arzawans of western Anatolia, each attempting to send infected rams behind enemy lines²¹. There is also abundant evidence of warfare in general in the Near East and Greece in the late 13th century BC, and of continuing pirate raids throughout the Eastern Mediterranean, accompanied by some movement of people from the Aegean to Cyprus and Canaan by sea, and from

---

18. KOUNTOURI ET AL. 2013.

19. HARPER 2017, 290.

20. BRYCE 1998, 205, 207.

21. BRYCE 2002, 206, 288 n. 50; TREVISANATO 2007, 1374.

Anatolia to the northern Levant by land. The Eastern Mediterranean at the end of the Bronze Age contained a web of interdependent states exchanging essential commodities, where a failure in one part of a complex interconnected system could severely impact the whole.

The climate improved dramatically by c. 800 BC and remained relatively benign through the Classical and Hellenistic periods in Greece. A period of particularly temperate climate, known as the Roman Warming, began about 200 BC and continued until c. AD 150, followed by a transitional period of unsettled but not extremely severe weather c. AD 150 to 450. In addition, Roman rulers paid close attention to food supplies at all times, seeking to institutionalize resilience. The extant segments of the ancient aqueducts and granaries inspire wonder today. The emperor Septimius Severus, who ruled between AD 193 and 211, took provisioning Rome so seriously that at his death there was enough grain stored to feed its one million inhabitants for seven years. This feat was accomplished in part by the deployment of a flotilla of deep-hulled ships which brought grain from Egypt²². During the first period of exceptionally benign climate known as the Roman Climate Optimum, the Roman Empire reached its peak, encompassing an area from the cold north of England to the sands of Egypt, erecting remarkable works of architecture and engineering and imposing a common system of laws, weights, coinage, and language. The connectivity of the Roman Empire, and especially the sheer numbers of ships then traversing the Mediterranean, as well as sailing from the Indian Ocean to the Red Sea ports built by the Empire, also brought the Romans into unfortunate contact with new frontiers of disease, however. In AD 165 an event known as the Antonine Plague, probably an epidemic of smallpox, swept the Roman world. In AD 249 came another plague of unknown cause, together with a period of drought and the first onset of political disintegration leading to what has been termed the “first fall” of the Roman Empire²³.

This major decline from AD 250 to 270 was once again due to the combined effects of climate change, famine, migration, and an advance in transport plus warfare followed by pandemic. A drastic slackening of the movement of the Atlantic air mass across Europe and beyond produced a major

---

22. HARPER 2017, 57-58.

23. HARPER 2017, 18, 21.

drought, resulting in what has been called a “dust bowl” in Central Asia²⁴. The crisis in turn led to the invasions of the nomadic pastoralists from Central Asia and Eastern Europe known as the Huns, who employed new cavalry tactics using horses able to endure hard riding, cold, and hunger, and a new weapon, the composite reflex bow, hard to manufacture and use, but deadly in action. The Huns have aptly been described as, “armed climate refugees on horseback”²⁵. At this point disease, more typically encountered as a destructive agent, intervened to save the Roman Empire’s defenders, for the Huns, and in particular their horses, were felled by malaria-carrying mosquitoes, unknown in the cooler regions to the east and north²⁶.

The Western Empire was reconstructed, but came to its end by the beginning of the 5th century, while the Eastern Empire revived until the dramatic events of the Late Antique Little Ice Age of AD 536 to 680. The frigid climate was due in part to a series of volcanic eruptions in early AD 536, AD 539-540, and AD 547, a cluster of eruptions unmatched in the last 3000 years²⁷. Aerosols from these eruptions partly obscured the sun. AD 536, the year of the first eruption, was known as the year without a summer, and 539-540 may have been even worse. The 530s and 540s were the coldest decade since the Ice Age²⁸. The significantly stunted tree rings at AD 550 signal a year of particular frigidity. The decline of solar output at this time may have had even more impact on climate than the volcanic eruptions. It is now possible via the study of beryllium isotopes to measure past solar output. At the time of the volcanic eruptions, the sun itself may have entered a periodic cycle during which it radiated less heat toward the earth²⁹. It is perhaps worth noting in passing that the years AD 550-600 mark a period of reduced rainfall and societal collapse at the great center of Teotihuacan in Mexico as well.

---

24. McCORMICK ET AL. 2012, 190-192; HARPER 2017, 191-192.

25. HARPER 2017, 191-193.

26. HARPER 2017, 196-197.

27. McCORMICK ET AL. 2012, 195-199; SIGL ET AL. 2015, 547-548; HARPER 2017, 252-254.

28. HARPER 2017, 252-254.

29. HARPER 2017, 44, 254.

Fig. 2: Hagia Sophia, Istanbul (Photo: Arild Vagen, CC BY-SA 3.0).

Famine induced by the highly unsettled weather of the 6th century AD contributed via malnutrition to the deadly impact of the Justinianic Plague of AD 541 to 543 (Figs. 2, 3), which worked its way across the Roman Empire in three years, causing an estimated 30 million deaths, or about one-half the entire population. Procopius claimed that by AD 547, the population of Rome itself declined from one million people to five hundred³⁰. While he most likely exaggerated the extent of the decline, it must have been drastic in any event. The enormous seaborne commerce of the 1st century AD all but disappeared by the mid-6th to early 7th centuries, judging from the absence of recognizable imports at excavated sites of the period, and all of Italy reverted to a prehistoric condition not seen since before the Etruscans, with signs of recovery only emerging in a new medieval guise in the 11th century.

The Eastern Roman Empire under Justinian and Theodora displayed great resilience in the face of the increasing cold and other challenges during

---

30. HARPER 2017, 262.

Fig. 3: Nicolas Poussin, *The Plague of Ashdod*, 1631 (Musée du Louvre, Paris).

the years AD 527 to 541, making peace with Persia, recapturing large areas of the Roman Empire in the west, creating grand buildings including the Hagia Sophia in Constantinople, and enacting the famous codification of Roman law whose effects are still felt today, but finally the Eastern Empire also succumbed, weakened by the frigid weather, to the Plague of Justinian³¹. Adverse climate, mass migrations, and disease, interacting with human agency in the form of mad rulers and internal strife (plus the occasional role of chance in the outcome of battles) combined to destroy the Roman Empire, with plague applying the coup de grâce. The collapse of the Sassanian Empire³² and the following ascent of Islam can be traced to these factors, including in significant degree the upheavals of nature.

In the 10th century a period of general warming known as the Medieval Warm Period began. This period includes the special and counter-intuitive case of benign weather playing a major role in the destruction of cultures.

31. HARPER 2017, 203-206.

32. GUNN 2000; MCCORMICK ET AL. 2012; BÜNTGEN ET AL. 2011, 578-582.

Examination of tree rings of Siberian pines in central Mongolia provides evidence for a period of sustained rainfall and unusually mild weather between AD 1211 and 1225, which coincides precisely with the conquests of the Mongols under Genghis Khan, accompanied by widespread destruction and slaughter. Pastures suddenly rich after a preceding drought provided fodder for the herds of war horses which enabled the Mongol armies to conquer lands from China to Hungary. In short, the unusually mild climate produced the grasspower which provided the critical horsepower, plus the necessary fodder for the camels, yaks, cattle, and sheep accompanying the invaders³³. Warrior peoples move and seek to conquer not only when they must, but also when they can.

The succeeding Little Ice Age of c. AD 1300 to 1750 produced prolonged freezing winters and colder, damper summers in much of Europe, the Near East, and China as well, with famines common. Cold weather accompanied by famine reappears in Scandinavia around AD 1300, with land abandoned and significant population decline³⁴. By mid-century, the expansion of sea travel in the Mediterranean which marked the beginning of the early Renaissance in Italy brought with it the great plague known as the Black Death of 1347-1351 which spread through Europe. Estimates of the death toll range from about one-quarter to one-half of the total population of Europe, depending on the area. A widely though not universally accepted reconstruction of events holds that the epidemic, caused by bubonic plague, as we now know from DNA analysis, originated in China and decimated the Mongol army besieging a Genoese trading port in the Crimea. The Mongols catapulted plague-infested corpses into the town. From here Genoese ships carried the plague to Mediterranean ports, including of course those of Greece and Italy. The medieval Book of Hours, the first text read all across Europe by all people at every level of literacy, illustrates (in every sense) the great fears of humankind via prayers to forestall death, plague, warfare, and crop-destroying weather³⁵. The subsequent onset in Ottoman territories of a period of cold and drought, beginning around AD 1400 and continuing

---

33. PEDERSON ET AL. 2014.

34. THUN – SVARVA 2018.

35. DE HAMEL 2017.

Fig. 4: Hendrick Avercamp, *Winter Landscape with Skaters*, 1608 (Rijksmuseum, Amsterdam).

through the 16th century and into the 17th, was accompanied by regional abandonment and conflict in parts of the Ottoman Empire as well³⁶. Waves of bubonic plague during this period affected both the Ottomans and their enemies.

Dutch Golden Age paintings of the 17th century AD (Fig. 4) show the canals and ponds of the Netherlands frozen over, with countless figures engaged in various activities on ice. Marked population decline is documented in France, where about 15% of the population died of starvation between 1692 and 1694, and in Germany, England, the Netherlands, Denmark, Finland, Poland, Estonia, Castile, and Catalonia. Smallpox, plague, typhus, and measles attacked many already weakened by starvation. During the Little Ice Age, Europeans were also frequently at war, with the Thirty Years' War of 1618 to 1648 taking an enormous toll in lives. Overall, population may have been reduced by a third or more³⁷.

Conversely, warming climate beginning in the latter half of the 18th century was accompanied by population increase. The increase was halted one more time, however, not by adverse climate but by war and epidemic, in this case World War I and the influenza pandemic of 1918, which took the

---

36. WHITE 2011. See also VARLIK 2015.

37. PARKER 2013.

lives of somewhere between 50 million and 100 million people around the globe. A general theory of epidemics was stated 40 years ago by William McNeill in his classic work, *Plagues and Peoples*, as follows: agriculture brought us into close contact with domesticated animals; the growth of cities provided the dense population in which germs could circulate; and improvements in transport led to a convergence of disease pools³⁸.

The prime episodes of the collapse of Old World civilizations discussed in this lecture show clearly that major periods of climate change have had profound impacts upon cultural continuity, and that the interactions between climate change, famines, migrations, pandemics, and major innovations in the means of transport and warfare are critical in understanding civilizational collapse.

These perils persist today. The release of hydrocarbons increases the risk of destructive climate change. Famine, accelerated by adverse climate and war, exists in several areas. We observe the effects of forced migrations in many places, and in particular here in Greece. The risk of pandemics is ever present, as shown by the appearance in recent years of HIV, Ebola, Lassa, West Nile, Nipah, SARS, MERS, and the Zika virus, the transmission of which is fostered by the democratization of air travel. Major changes in methods of warfare, whose effects we noted with the invention of bronze weapons, cavalry, and war chariots during the Bronze Age, continue today. They include weaponized pathogens, whether in the hands of states, terrorist groups, or deranged individuals; electronic warfare including digital weapons, which pose threats to critical power grids, financial systems, and electronic voting systems; and the delivery of devastating cargoes of various types by drones. All are clear and present dangers. Accordingly, intensive research on the collapse of civilizations in the past may provide lessons for the future.

Bibliography

- ALLEY, R. – AGUSTSDOTTIR, A., The 8k event: cause and consequences of a major Holocene abrupt climate change, *Quaternary Science Reviews*, 24, 2005, 1123-1149.
- AMZALLAG, N., From metallurgy to Bronze Age civilizations: The synthetic theory, *American Journal of Archaeology*, 113.4, 2009, 497-519.

---

38. HARPER 2017, 16.

- BACHHUBER, C., The treasure deposits of Troy: Rethinking crisis and agency on the early Bronze Age citadel, *Anatolian Studies*, 59, 2009, 1-18.
- BELL, B., The Dark Ages in ancient history, I. The first Dark Age in Egypt, *American Journal of Archaeology*, 75.1, 1971, 1-26.
- BROODBANK, C., *The Making of the Middle Sea*, Oxford University Press, New York 2013.
- , *An Island Archaeology of the Early Cyclades*, Cambridge University Press, New York 2000.
- BRYCE, T., *Life and Society in the Hittite World*, Oxford University Press, Oxford 2002.
- , *The Kingdom of the Hittites*, Clarendon Press, Oxford 1998.
- BÜNTGEN, U. – TEGEL, W. – NICOLUSSI, K. – McCORMICK, M. – FRANK, D. – TROUET, V. – KAPLAN, J. O. – HERZIG, F. – HEUSSNER, K.-U. – WANNER, H. – LUTERBACHER, J. – ESPER, J., 2500 years of European climate variability and human susceptibility, *Science*, 331.6017, 2011, 578-582, doi: 10.1126/science.1197175.
- BUTZER, K. W., Collapse, environment, and society, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 109.10, 2012, 3632-3639, doi: 10.1073/pnas.1114845109.
- COOPER, L., The demise and regeneration of Bronze Age urban centers in the Euphrates Valley of Syria, in: SCHWARTZ, G. M. – NICHOLS, J. J. (eds), *After Collapse: The Regeneration of Complex Societies*, University of Arizona Press, Tucson 2006, 18-37.
- DE HAMEL, C., Reading the Hours: The medieval experience of the Bible, *Textmanuscripts* (October 19), http://www.textmanuscripts.com/blog/entry/3_16_reading-the-book-of-hours, 2017.
- DOUMAS, C., An early cycladic “hooked-tang” spearhead from Naxos, in: IOANNIDES, G. C. (ed.), *Studies in Honour of Vassos Karageorghis*, Kypriakai Spoudai, 54-55, A. G. Leventis Foundation, Nicosia 1992, 67-68.
- FINNÉ, M. – HOLMGREN, K. – SHEN, C.-C. – HU, H.-M. – BOYD, M. – STOCKER, S., Late Bronze Age climate change and the destruction of the Mycenaean palace of Nestor at Pylos, *PLOS One*, 12.12, 2017, doi: 10.1371/journal.pone.0189447.
- GLASSNER, J.-J., *Chroniques mésopotamiennes*, Les Belles Lettres, Paris 1993.
- GUNN, J. D. (ed.), *The Years Without Summer: Tracing A.D. 536 and Its Aftermath*, British Archaeological Reports International Series 872, Archaeopress, Oxford 2000.
- HARPER, K., *The Fate of Rome*, Princeton University Press, Princeton 2017.
- ISERN, N. – ZILHÃO, J. – FORT, J. – AMMERMAN, A. J., Modeling the role of voyaging in the coastal spread of the Early Neolithic in the West Mediterranean, *Pro-*

- ceedings of the National Academy of Sciences*, 114.5, 2016, 897-902, doi: 10.1073/pnas.1613413114.
- KASONOPOULOU, D. – KARETSOU, S., Mainland cosmopolitanism and the rise of personal prestige: New evidence from the coastal early helladic town of Helike, North-West Peloponnese, Greece, *Annual of the British School at Athens*, 112, 2017, 1-32.
- KOUNTOURI, E. – PETROCHILOS, N. – LIAROS, N. – OIKONOMOU, V. – KOUTSOYIANNIS, D. – MAMASSIS, N. – ZARKADOUAS, N. – VÖTT, A. – HADLER, H. – HENNING, P. – WILLERSHAUSER, T., The Mycenaean drainage works of North Kopais, Greece: A new project incorporating surface surveys, geophysical research and excavation, *Water Science & Technology: Water Supply*, 13.3, 2013, 710-718, doi: 10.2166/ws.2013.110.
- MCCORMICK, M. – BÜNTGEN, U. – CANE, M. A. – COOK, E. R. – HARPER, K. – HUYBERS, P. – LITT, T. – MANNING, S. W. – MAYEWSKI, P. A. – MORE, A. F. M. – NICOLUSSI, K. – TEGEL, W., Climate change during and after the Roman Empire: Reconstructing the past from scientific and historical evidence, *Journal of Interdisciplinary History*, 43.2, 2012, 169-220.
- MELESSE, A. – ABTEW, W. – SETEGN, S. – DESSALEGNE, T., Hydrological variability and climate of the Upper Blue Nile River Basin, in: MELESSE, A. (ed.), *Nile River Basin: Hydrology, Climate and Water Use*, Springer, New York 2011, 3-37.
- OLALDE, I. – BRACE, S. – ALLENTOFT, M. E. – ARMIT, I. – KRISTIANSEN, K. – BOOTH, T. – ROHLAND, N. – MALLICK, S. – SZÉCSÉNYI-NAGY, A. – MITTNIK, A. – ALTENA, E. – LIPSON, M. ET AL., The Beaker phenomenon and the genomic transformation of Northwest Europe, *Nature*, 555, 2018, 190-196, doi: 10.1038/nature25738.
- PARKER, G., *Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century*, Yale University Press, New Haven 2013.
- PAVÚK, P. – PIENIAZEK, M. – RIEHL, S., Troy and the Troad in the second millennium: Changing patterns in landscape use, in: TOUCHAIS, G. – LAFFINEUR, R. – ANDREOU, S. – ROUGEMONT, F. – PROCOPIOU, H. – FOUACHE, E. (eds), *PHYSIS: L'environnement naturel et la relation homme-milieu dans le monde égéen protohistorique. 14ème Rencontre Égéenne Internationale, 11-14 décembre 2012, Paris*, Peeters, Leuven, 2014, 111-120, Aegaeum 37.
- PEDERSON, N. – HESSL, A. E. – BAATARBILEG, N. – ANCHUKAITIS, K. J. – DI COSMO, N., Pluvials, droughts, the Mongol Empire, and modern Mongolia, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111.12, 2014, 4375-4379, doi: 10.1073/pnas.1318677111.

- PELTENBERG, E., From nucleation to dispersal: Late 3rd millennium BC settlement pattern transformations in the Near East and Aegean, in: ROUAULT, O. (ed.), *La Djéziré et l'Euphrate syriens de la protohistoire à la fin du second millénaire av. J.-C. Tendances dans l'interprétation historique des données nouvelles*, Brepols, Turnhout, 2000, 183-206.
- RANDLETT, M.-E. – BECHTEL, A. – VAN DER MEER, M. T. J. – PETERSE, F. – LITT, T. – PICKARSKI, N. – KWIECIEN, O. – STOCKHECKE, M. – WEHRLI, B. – SCHUBERT, C. J., Biomarkers in lake Van sediments reveal dry conditions in Eastern Anatolia during 110,000-10,000 years BP, *Geochemistry, Geophysics, Geosystems*, 18.2, 2017, 571-583.
- ROBERTS, N. – EASTWOOD, W. J. – KUZUCUOĞLU, C. – FIORENTINO, G. – CARACUTA, V., Climatic, vegetation and cultural change in the Eastern Mediterranean during the mid-Holocene environmental transition, *The Holocene*, 21, 2011, 147-162.
- SIGL, M. – WINSTRUP, M. – MCCONNELL, J. R. – WELTEN, K. C. – PLUNKETT, G. – LUDLOW, F. – BÜNTGEN, U. – CAFFEE, M. – CHELLMAN, N. – DAHL-JENSEN, D. – FISCHER, H. – KIPFSTUHL, S. – KOSTICK, C. – MASELLI, O. J. ET AL., Timing and climate forcing of volcanic eruptions for the past 2,500 years, *Nature*, 523, 2015, 543-549, doi: 10.1038/nature14565.
- THUN, T. – SVARVA, H., Tree-ring growth shows that the significant population decline in Norway began decades before the black death, *Dendrochronologia*, 47, 2018, 23-29.
- TREVISANATO, S. I., The “Hittite plague”, an epidemic of tularemia and the first record of biological warfare, *Medical Hypotheses*, 69.1, 2007, 1371-1374.
- VARLIK, N., *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World*, Cambridge University Press, Cambridge 2015.
- WHITE, S., *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 2011.
- YOFFEE, N., The collapse of ancient Mesopotamian states and civilization, in: YOFFEE, N. – COWGILL, G. (eds), *The Collapse of Ancient States and Civilizations*, University of Arizona Press, Tucson 1988, 44-68.
-

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 3ΗΣ ΜΑΪΟΥ 2018

ΑΝΑΓΓΕΛΙΑ ΘΑΝΑΤΟΥ

Ὁ Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας κ. Ἀντώνιος Κουνάδης ἀναγγέλλει τὸν θάνατο τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Ἄγγελου Δεληβορριά.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ
κ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ

«ρίγος μὲ ἀρπᾶ, δάκρυ στὸ δάκρυ στᾶζει
καὶ μαλακώνει κ' ἡ καρδιά ἡ σκληρή·
ὅ,τι ἔχω τὸ θωρῶ μακριὰ στὰ βάθη
καὶ ζωντανὸ μοῦ γίνεται ὅ,τι ἐχάθη

Ἐδῶ καὶ μῆνες, ἐτοιμαζόμενοι γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ Ἀγγελοῦ Δεληβορριά, ποὺ θὰ γινόταν τὴν Τρίτη, 24 Ἀπριλίου. Δὲν ἔγινε. Στις 3.30' τὸ ἀπόγευμα τῆς μέρας ἐκείνης, ποὺ τὴν περιμέναμε μὲ χαρὰ, γιὰ κεῖνον ἦταν πιά «ὥρα ἀπιέναι... ἐπὶ ἄμεινον πράγμα»¹. Ἀπὸ τὸ βράδυ τῆς Μεγάλης Πέμπτης, 5 Ἀπριλίου, ἀνέβαινε ἐπὶ 19 ἡμέρες τὸν Γολγοθᾶ ποὺ τυράννησε τὴ γήινη ὑπόστασή του καὶ γέμιζε ἀγωνία καὶ βαθεῖα λύπη τοὺς δικούς του καὶ ὅλους ὅσοι τὸν ἀγαποῦσαν.

Ἦταν λίγα λεπτὰ ἀπ' τὴ στιγμὴ ποὺ μᾶς ἄφισε, ὅταν μοῦ τὸ μήνυσαν. Ὁ θάνατος τῶν δικῶν μας ἀνθρώπων μᾶς συγκλονίζει καὶ τριγυρίζει στὸν νοῦ μας κάθε στιγμὴ. Ἀναλογίζομαι τὸν Ἰησοῦ στὴ Γεθσημανή² ὅταν εἶπε στοὺς μαθητές του: «περίλυπός ἐστὶν ἡ ψυχὴ μου ἕως θανάτου» καὶ μετὰ στράφηκε στὸν πατέρα του³: «πάτερ μου, εἰ δυνατόν ἐστι, παρελθέτω ἀπ' ἐμοῦ τὸ ποτήριον τοῦτο».

Στὴν ὑποδοχὴ του θὰ μιλοῦσα κυρίως γιὰ τὸ ἔργο του, γι' αὐτὸ ποὺ εἶχε ἐπιτελέσει ἕως τὴ στιγμὴ ποὺ ἦλθε στὴ συντροφιά μας ἐδῶ μέσα. Θὰ μιλοῦσα γιὰ τὸν στρατηγό, ὄχι γιὰ τὸν ἀνθυπολοχαγό. Τὸ ἔφερε ὅμως ἡ Μοίρα ὁ ἔπαινος νὰ γίνῃ ἀνάμνηση ἡμερῶν ἀρχαίων. Γι' αὐτὸ δὲν θ' ἀρχίσω ἀπὸ τὸν ὀλοκληρωμένο πνευματικὸ σύντροφον, ἀλλὰ ἀρκετὰ νωρίτερα.

Ὁ ἴδιος μνημονεύει τὰ πρῶτα του ἀναγνώσματα, ποὺ τόσο ἐπηρεάζουν τὴ μελλοντικὴ πνευματικὴ πορεία τοῦ καθενός. Ἀνατολίτικα παραμῦθια, καὶ ὄχι ἐκεῖνα τοῦ Βορρᾶ, ποὺ σὲ γεμίζουν πολλὰς φορὲς μὲ θλίψη. Τὰ παι-

1. Ἀπολογία Σωκράτους, 42a.

2. Ματθ. 26, 36-38.

3. Αὐτόθι, 26, 39.

δικά περιοδικά, ο άξεπέραστος Βέρν στις μεγάλες άψαλίδιστες εκδόσεις του Σιδέρη και, για να συντομεύω, τὰ βιβλία τῆς Πηνελόπης Δέλτα. Δέν του ἦταν δυνατὸν νὰ ὑποπτεύσει ὅτι κάποτε θὰ ἦταν ἐκεῖνος πού θὰ ἀναδείκνυε τὸ ἔργο του Τρελαντώνη, ἄλλου λάτρη τῆς Ἀνατολῆς, καὶ ὅτι ὁ ἴδιος θὰ ἦταν γιὰ τὸ ξέθωρο πιά ἔργο αὐτὸ ἐκεῖνος πού τὸ ἀνάστησε καὶ τὸ λάμπρυνε, ὅπως τὸ βασιλόπουλο στὸ *Παραμῦθι χωρὶς ὄνομα*.

Τις σπουδές του τις ἄρχισε στὴ Θεσσαλονίκη καὶ τις συνέχισε στὸ Καποδιστριακό. Ἀπὸ τοὺς καθηγητές του στὸ Ἀριστοτέλειο ξεχωρίζει τὸν Γεώργιο Μπακαλάκη. Στὴν Ἀθήνα τὸ φιλόμαθο καὶ φιλόμαχο τοῦ νέου τὸν ἔσπρωξε νὰ μελετᾷ συχνὰ στὶς αἴθουσες τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου. Ἐκεῖ γνωρίστηκε μὲ τις δύο κορυφές τῆς Ἑλλάδος στὸν τομέα τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης, τοὺς ἀξιώτερος μαθητές του Τσουντα, τὸν Χρήστο καὶ τὴ Σέμνη Καρούζου. Ἱστορίες πολὺ μακρινές καὶ νοσταλγικές. Πέρυσι συμπληρώθηκε μισὸς αἰώνας ἀπουσίας τοῦ Χρήστου Καρούζου.

Εἶχε ἀκόμη τὴν τύχη νὰ γνωρίσει στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τὸν Κωνσταντῖνο Ρωμαῖο, ξεχωριστὸ δάσκαλο γενεῶν, ὁ ὁποῖος στὰ τελευταῖα του χρόνια, τυφλὸς σχεδόν, μελετοῦσε μὲ τὴν ἀφή τὸ ἀγαπημένο του θέμα, τοὺς ἀρχαίους κούρους. Ὁ Γιάννης Μηλιάδης, ὁ Ἰωάννης Παπαδημητρίου, ὁ Μαρίνος Καλλιγᾶς εἶναι ἀκόμη τὰ πρόσωπα ἀπὸ τὰ ὁποῖα δέχτηκε ἐπιδράσεις καί, ὅπως ὁ ἴδιος ἔγραψε, τὸν ἐπηρέασαν τὰ βιβλία καὶ οἱ μελέτες τοῦ Χρήστου Τσουντα, κάτι πού συνέβη μὲ ὅλους τοὺς παλιούς πλέον ἀρχαιολόγους. Ποιὸς μποροῦσε νὰ ξεπεράσει τὴν ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τέχνης. Ἦταν τὸ εὐαγγέλιο τῆς ἀρχαιογνωσίας καὶ τοῦ ἀνθηροῦ Ἑλληνοσ λόγου, καὶ εἶναι ἀκόμη.

Ὁ Ἄγγελος ἦταν φοιτητῆς ὅταν τὸν γνώρισα. Ἐγώ, μεγαλύτερος, ἀνῆκα τότε στὴν τάξη τῶν προνομιούχων ἀρχαιολόγων, ἤμουν Ἐπιμελητῆς τῶν Ἀρχαιοτήτων, ἰσότιμος τυπικά μὲ τὸν Φεῖμο Χαριτωνίδη καὶ τὸν Δημήτρη Θεοχάρη. Ὁ Ἄγγελος, πάνω σ' ἓνα καθορισμένο τότε πρότυπο, τὸ σωστό, ἀκολούθησε τὸν δρόμο τῆς ἐπιστήμης καὶ διαμόρφωσε τὴν προσωπικότητά του, πού θὰ προσπαθῶ νὰ ἱχνογραφῆσω.

Φοιτητῆς μελετοῦσε, ὅπως οἱ περισσότεροι τῆς ἐποχῆς μας, στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, ὅπου εἶχε τὸ τραπέζι της ἡ Σέμνη Καρούζου. Διευθυντῆς τοῦ Ἰνστιτούτου ἦταν ὁ θρυλικὸς πλέον Αἰμίλιος Κοῦντσε.

Αντίθετα από τὰ καθιερωμένα, ἔχοντας τελειώσει τὸ στρατιωτικό του καὶ πτυχιούχος τοῦ Πανεπιστημίου, πῆγε στὸ Freiburg, ὅπου συνέχισε τὶς σπουδές του μὲ καθηγητὲς τὸν W. H. Schuchhardt καὶ τὸν F. Eckstein. Ὑποθέτω ὅτι τοῦτο ἔγινε μὲ προτροπὴ καὶ ὑποστήριξη τῆς Σέμνης καὶ τοῦ Χρήστου Καρούζου. Γυρίζοντας ἀπὸ τὴ Γερμανία ἔλαβε μέρος στὸν διαγωνισμό τῆς Ὑπηρεσίας, πέτυχε καὶ διορίστηκε Ἐπιμελητῆς τῶν Ἀρχαιοτήτων. Ἦταν βασικὸς σταθμὸς του, καὶ τὴ λέξη σταθμὸς τὴν ἐννοῶ μὲ τὴν πραγματικὴ τῆς ἐννοια, ὅτι σταματᾷς γιὰ λίγο καὶ συνεχίζεις σὲ νέα πεδία. Ἡ νέα του ιδιότητα τοῦ ἔδωσε ἐκεῖνο ποὺ εἶχε περιγράψει ὁ Καρούζος· πὼς ὁ κλάδος προσφέρει ἕνα θεμελιακὸ προνόμιο στὸν ἀρχαιολόγο: “τὴν ἀνετη καὶ ἀπεριόριστη ἀναστροφή μὲ τὰ ἀρχαῖα”, ποὺ “μόνο ἡ παρουσία του μέσα στὴν ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία τὴν ἐξασφαλίζει”.

Εὐθὺς τοποθετήθηκε γιὰ διοικητικὴ προπαίδευση κοντὰ στὸν Ἰωάννη Κοντῆ, τοὺς Καρούζους καὶ τὸν Νικόλαο Βερδελή. Γιατί μνημονεύω πρόσωπα ἄγνωστά σας, ποὺ σήμερα οὔτε οἱ ἀρχαιολόγοι τῆς Ὑπηρεσίας δὲν γνωρίζουν; Τὸ κάνω σὰν μνημόσυνο μιᾶς ἐποχῆς τοῦ κλάδου ποὺ εἶχε τὸ ἦθος, ποὺ ὁ Ἡράκλειτος θεωρεῖ ὡς τὴ βάση τοῦ ἀνθρώπου, ὡς βάση ἐκείνης τῆς ιδιότητος ποὺ σήμερα ὀνομάζουμε ἀνθρωπισμὸ μ’ ὅλες τὶς σημασίες του.

Ἀκολούθησε ἡ τοποθέτησή του στὴν Πάτρα τὸ 1966 καὶ τὴν ἴδια χρονιὰ ἡ μετάθεσή του στὴ Σπάρτη, ὅπου ὁ τόπος καὶ τὰ μνημεῖα του ἄσκησαν πάνω του μεγάλη ἐπίδραση. Ὁ ἴδιος περιγράφει τὰ αἰσθήματά του γιὰ τὴ Λακωνία: «Ἐγώ, Μανιάτης υἱοθετημένος θὰ τολμοῦσα νὰ πῶ, εἶχα πραγματικὰ ὀργώσει τὴ χερσόνησο τοῦ Ταύγετου ἀπὸ τὴ Σπάρτη ὡς τὸ ἀκρωτήριο Ταίναρο... εἶχα κυριολεκτικὰ θαμπωθεῖ ἀπὸ τὴν ἀνέγγιχτη ὁμορφιὰ τοῦ παρθένου τοπίου».

Τὸ 1969 παραιτήθηκε ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία γιὰ λόγους ποὺ ἔχει ἐξηγήσει, πῆγε στὴ Γερμανία, ὅπου συνέχισε τὶς σπουδές καὶ ἔγινε διδάκτωρ μὲ καθηγητὲς τὸν U. Hausmann, τὸν W. Fuchs καὶ τὸν K. Schwager. Τὸ διάστημα 1972-1973 διέμεινε στὸ Παρίσι ἀκούγοντας δύο κορυφαίους Γάλλους καθηγητὲς, τὸν Roland Martin καὶ τὸν Jean Marcadé. Γύρισε στὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ 1973 ἔγινε διευθυντῆς τοῦ Μουσείου Μπενάκη. Αὐτὴ εἶναι, ἐπιγραμματικὰ, ἡ ἐπαγγελματικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ σταδιοδρομία του, στὴν ὁποία προσθέτω ὅτι ἀπὸ τὸ 1992 ἕως τὸ 2003 διετέλεσε καθηγητῆς

τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης στὸ Τμῆμα Θεατρικῶν Σπουδῶν τοῦ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου.

Ἄν γίνεται μὲ λίγα λόγια νὰ περιγράψω τὴν πνευματικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ μορφή του, θὰ ἔλεγα πὼς εἶναι ἐκεῖνος μέσα στοὺς ἀρχαιολόγους ποὺ ὀραματίστηκε τὴν εἰκόνα τῆς μνημειακῆς Ἑλλάδος στὸ σύνολό της, ὡς μία ἐνότητα μὲ πολλὲς μορφές, ὄχι κομματιαστὰ ὡς ἀρχαιολογία. Παρακολούθησε καὶ μελέτησε τὶς μεταμορφώσεις τῆς ἑλληνικῆς τέχνης ἀπὸ τὰ χρόνια τὰ πολὺ παλιὰ ἕως σήμερα καὶ μᾶς ἔδειξε πόσο ὠραία εἶναι στὴν κάθε μορφή της, ὀδηγώντας μας ἀπὸ τὴν ἀρχαία κλασικὴ τέχνη ἕως τὶς μέρες μας.

Ἡ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἀναστροφή του μὲ τ' ἀρχαῖα, οἱ ἀνασκαφές, τὰ τοπία τῆς Ἀττικῆς, τῆς Ἀχαΐας καὶ τῆς Λακωνίας, ὅπου ἐργάστηκε ὡς Ἐπιμελητὴς τῶν Ἀρχαιοτήτων, καὶ τὰ μνημεῖα τους, τὸν ἔστρεψαν στὴν ἱστορία τῆς τέχνης, ἀφοῦ εἶχε ὅμως ἀφομοιώσει ὅσα ἀρχικὰ ἄκουσε ἀπὸ τὸν Μπακαλάκη καὶ τοὺς Καρούζους. Πολὺ νωρὶς ξεκινᾷ μὲ τὰ Ἀττικὰ ἀετωματικὰ γλυπτὰ καὶ ἀκρωτήρια τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ὅπου πραγματεύεται τὰ γλυπτὰ διάσημων μνημείων τοῦ 5ου αἰώνα, τῶν ναῶν τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Σούνιο, τοῦ Ἄρεως στὴν Ἀγορά, θέματα ποὺ παρουσιάζουν μεγάλα πραγματικὰ καὶ τεχνοτροπικὰ προβλήματα καὶ χρειάζεται, ὅταν τὰ μελετᾷ ἀπάλι, νὰ ἀντικρούσεις, νὰ διορθώσεις καὶ νὰ συμπληρώσεις τὸ ἔργο παλαιότερων σεβαστῶν μελετητῶν.

Ἡ θητεία του στὴ Λακωνία μᾶς ἔδωσε, μνημονεύω ἐκλεκτικῶς τὰ ἔργα του, τὰ Λακωνικὰ ἀνθέμια, ἓνα θέμα ποὺ ἔχει ἀπασχολήσει καὶ ἀπασχολεῖ μεγάλους ἀρχαιολόγους, καὶ ἀπὸ τοὺς δικούς μας τὸν Μπακαλάκη καὶ τὸν Κοντῆ. Ποικίλα εἶναι τὰ μνημεῖα αὐτὰ ποὺ στὴ Λακωνία, παρὰ τὴ διάφορη μεταξύ τους ποιότητα, σχηματίζουν μιὰν ἐνότητα τῆς λακωνικῆς τέχνης. Ἀρνεῖται τὸν ἐπιτύμβιο προορισμὸ τῶν ἀνθεμίων καὶ τὰ χαρακτηρισίζει ὡς ἀναθηματικά, ἄποψη ποὺ στηρίζεται στὰ πράγματα.

Τὰ γλυπτὰ τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς στὴν Τεγέα ἦταν ἡ αἰτία γιὰ πέντε μελέτες μὲ τὸν ἴδιο τίτλο: Σκοπαδικὰ. Ἡ σπουδὴ του πάνω στὰ γλυπτὰ τοῦ ναοῦ, τὸ δυτικὸ ἀέτωμά του, ὁ ἄγνωστος κορμὸς τοῦ φημισμένου κεφαλιοῦ τῆς Ὑγείας, ποῖος δὲν τὸ γνωρίζει, εἶναι ἀπαρχές τῆς μελέτης γιὰ τὸν Σκόπα, τὸν μεγάλο γλύπτη ἀπὸ τὴν Πάρο.

Τὰ πέμπτα Σκοπαδικὰ ἔχουν τίτλο «Γύρω ἀπὸ τὰ φυτικὰ ἀκρωτήρια τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς». Φαίνεται ἴσως τὸ θέμα δευτερεῖον ἀλλὰ ἡ παράσταση τῶν ἐφήμερων φυτῶν στὴ γλυπτικὴ ἀπασχόλησε τοὺς ἀρχαίους,

πού πρώτοι έδωσαν τήν πνοή τῆς Τέχνης σέ πράγματα πού συχνά τά παρερχόμεθα. Ἡ μνημειακή μορφή τους τοὺς ἀπασχόλησε ἐπὶ αἰῶνες, ὅπως καὶ τοὺς κατοπινούς. Θυμηθεῖτε τὸ κορινθιακὸ κιονόκρανο τοῦ Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος, τὸ Ὀλυμπιεῖο, τὸν γλύπτη Καλλίμαχο, ἀλλὰ καὶ τὶς κορυφώσεις τῶν ἐπιτυμβίων στήλων, ἀπὸ τὶς ἀπαρχές ἕως τὸ σβήσιμό τους, τὶς φυτικές διακοσμήσεις πολλῶν μνημείων.

Ἡ ἐπιμονή τοῦ Ἄγγελου Δεληβορριά στὴ μελέτη παραγνωρισμένων πολλὰς φορὲς ἀρχαίων καὶ ἡ συστηματικὴ προσπάθειά του νὰ τὰ ἐντάξει στὸ ἔργο τοῦ μεγάλου Σκόπα δείχνει τὴν ὑπαρξὴ “ἀρχικῆς ιδέας” στὶς ἔρευνές του, πού συμβάλλει στὴν πραγματοποίησιν μακρόπνων μελετῶν. Ἀπαιτεῖ ἐξαιρετὴ γνώση τῆς γλυπτικῆς φόρμας, ιδιότητα πολὺ σπάνια. Ἀπαιτεῖ ὅμως καὶ πνευματικὴ διαμόρφωση ξεχωριστή. Θυμᾶστε τί λέγει ὁ Σωκράτης⁴: “ναρθηκοφόροι μὲν πολλοί, βάρχοι δέ τε παῦροι”, καί, γιὰ νὰ τὸ ἐξηγήσω πολὺ ἀπλά, “πολλοὶ εἶναι οἱ θρησκευόμενοι ἀλλὰ λίγοι οἱ πιστοί”, καί, ἀκόμη καλύτερα, οἱ ἔνθεοι, οἱ θεόληπτοι.

Βασικὴ ὑπῆρξε ἡ συμβολή του στὴ μελέτη τῆς ἀρχαίας εἰκονογραφίας μὲ τὸ πολύτιμο μακρὸ λῆμμα «Ἀφροδίτη» στὸ *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, τὸ γνωστὸ σας LIMC, βάση κάθε μελέτης καὶ σπουδῆς γιὰ τὰ ἔργα πού εἰκονίζουν τὴ θεὰ τῆς ὁμορφιάς. Ἡ μονογραφία του αὐτὴ περιέχει πολὺτιμες ἐρμηνεῖες, πού ὁ ἐπιστημονικὸς κόσμος δέχτηκε, καὶ τὸ λῆμμα στὸ λεξικὸ χαρακτηρίστηκε ὡς “précieux”. Στὴν Ἀφροδίτη ἀφιέρωσε ἄλλες ἑπτὰ μελέτες, ὅπως ἔκανε καὶ μὲ τὸν Σκόπα. Ἐξακολουθεῖ νὰ ἰσχύει ὁ νόμος τῆς “ἀρχικῆς ιδέας”.

Ὅταν γύρισε στὴν Ἑλλάδα, εἶχε τὴ σοφία νὰ μὴν ἀλλάξει σαμάρι, ὅπως εἶχε πεῖ ὁ Χρῆστος Καροῦζος γιὰ κείνους πού ἐγκαταλείπουν τὰ πράγματα γιὰ χάρι τῆς καθηγεσίας, ὅποια καὶ νὰ ἴναι αὐτή. Ἀσχολήθηκε μὲ τὰ μνημεῖα, τὰ ἔργα τέχνης, τὰ ἱστορικὰ τεκμήρια, πού μᾶς φύλαξε ὁ χρόνος· μ’ ἐκεῖνα πού μᾶς κληροδότησαν, ὅσα δὲν καταστρέψαμε, οἱ πατέρες καὶ οἱ πρόγονοι. Ἐγίνε διευθυντὴς τοῦ Μουσείου Μπενάκη. Τὸ εἶχα ἐπισκεφθεῖ πολὺ παλιά, ὅταν ἦμουν μαθητῆς. Τὸ θυμοῦμαι ὅπως ἦταν διαμορφωμένο ἀπὸ τὴν ἴδρυσή του, ὑποθέτω, ἢ εὐθὺς μετὰ τὸν πόλεμο.

4. Φαίδων, 69 c.

Αυτό που παρέλαβε ο Άγγελος τὸ γνωρίσαμε λίγοι, ὑπάρχει ἡ εἰκόνα του μόνο στους παλιούς ὁδηγούς του. Ποιά ἦταν ἡ πορεία καὶ ἡ μέθοδος πὸν ἔπρεπε ν' ἀκολουθήσει ὁ νέος διευθυντής, νέος καὶ στὴν ἡλικία καὶ ἀνήσυχος; Δὲν εἶχε, εἶμαι βέβαιος, διαβάσει τὸ κείμενο τοῦ Καρούζου τοῦ 1954 γιὰ τὴν ἀποστολὴ τῶν μουσείων, ὅπου ὁ παλιὸς ἀρχαιολόγος συνοψίζει: “Τὸ μουσεῖο ὁποιουδήποτε εἶδους... δὲν ἐπιτρέπεται νὰ εἶναι μόνο σὰν ἓνα εἶδος ἀνατομικοῦ ἐργαστηρίου γιὰ εἰδικούς, ἀλλὰ πρέπει νὰ εἶναι ἢ νὰ γίνεῖ σπουδαῖο τμῆμα τῆς ψυχικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς ἐνὸς λαοῦ... τὸ μουσεῖο χρεωστεῖ νὰ ἐξάρει μὲ κάθε τρόπο καὶ νὰ βγάλει στὸ φῶς τὸν καλλιτεχνικὸ χαρακτήρα καὶ τὴν ἀξία τῶν ἔργων”.

Ὁ Άγγελος Δεληβορριάς, ἔχοντας ὅμως αὐτὲς τὶς ἐπιστημονικὲς ἀρχές, ἀνέλαβε τὴ διεύθυνση τοῦ Μουσείου Μπενάκη καὶ τὸ στήσιμο τῆς νέας ἐκθεσῆς του μὲ βασικὴ ἐπιδίωξη αὐξημένη ὡς πρὸς τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀνανέωσής του. Ἔθεσε ὡς στόχο τὴ δημιουργία ἐνὸς πνευματικοῦ κέντρου πὸν θὰ εἰκόνιζε τὴ συνέχεια καὶ τὴ συνοχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ὅποιος γνώρισε τὴν παλιὰ ἐκθεση τοῦ Μουσείου Μπενάκη καὶ τὴ συγκρίνει μὲ τὴ σημερινὴ θὰ διαπιστώσει ἀμέσως ὅτι ἡ σκυθρωπὴ συλλογὴ μεταμορφώθηκε σ' ἓνα φωτεινὸ πεδίο τέχνης καὶ ἱστορίας καὶ ὅτι ἡ ἐκθεση τῶν καλλιτεχνημάτων ξεπερνᾷ αὐτὸ πὸν εἶχε ἤδη γίνεῖ στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ κάποια χρόνια πρὶν. Ἀκολούθησε ὁ Άγγελος τὸ τριμερὲς σχῆμα τοῦ Παπαρρηγόπουλου, χωρὶς διαχωριστικὲς γραμμές, πὸν δὲν ὑπάρχουν στὴ ζωὴ καὶ τὴν ἱστορία, ἀναδεικνύοντας μὲ τὴ θέση, τὸν συσχετισμὸ τῶν πραγμάτων καὶ τὶς ἐξηγήσεις τὴν τέχνη καὶ τὴ σημασία τοῦ ἔργου τῶν δημιουργῶν. Φανέρωσε τὴν πνευματικὴ, καλλιτεχνικὴ καὶ κοινωνικὴ φύση τῶν κειμηλίων. Ὁ ἐπισκέπτης θὰ σκεφθεῖ καὶ θὰ ὠφεληθεῖ. Καὶ κάτι πὸν δὲν τὸ ξέρουν ὅλοι: Ἐτοιμάζοντας τὴν ἐκθεση ὅπως τὴν εἶχε ὀραματιστεῖ, πρόσθεσε ὁ Άγγελος στὰ πράγματα τῆς ἀρχικῆς συλλογῆς πολλὰ πὸν δὲν ὑπῆρχαν. Ἀπὸ μένα κατάφερε νὰ ἀποσπάσει μιὰ κτιτορικὴ πλάκα μὲ χαραχτὸ ἀνάγλυφο, πὸν ἀνῆκε σὲ μαραθωνίτικο σπίτι τοῦ 18ου ἢ 19ου αἰώνα.

Ἡ ἐκθεση ἐνὸς μουσείου ἀποκαλύπτει ἀμέσως στὸν προϋδασμένο θεατὴ τὶς θεωρητικὲς ἀρχές τοῦ δημιουργοῦ του. Ὁ Άγγελος εἶχε γράψει δύο βιβλία περιγραφικὰ τοῦ Μουσείου Μπενάκη, ὅπου εἶχε ἐκθέσει διεξοδικὰ καὶ μὲ σαφήνεια τὶς ἀρχές καὶ τὶς ἀντιλήψεις του γιὰ τὰ σπίτια τῶν Μουσῶν. Κύρια ἀρχή: «Οἱ ἀξίες τοῦ Μουσείου ἔχουν νὰ κάνουν μᾶλλον μὲ τὸ παρὸν καὶ ἀκόμη πιὸ πολὺ μὲ τὸ μέλλον». Κάθε παλιὸ πρᾶγμα ἀντιπρο-

σωπεύει βέβαια τὸ παρελθὸν ἀλλὰ ἀφορᾷ τὸ παρόν, τὸν σημερινὸ ἄνθρωπο, ἀφορᾷ καὶ τὸ μέλλον, ἐκείνους ποὺ θὰ μᾶς διαδεχθοῦν. Δηλαδή τὸ στήσιμο ἑνὸς μουσείου δὲν εἶναι τεχνικὴ ἀλλὰ ἱστορία τῆς τέχνης καὶ προβολὴ τῆς στήν κοινωνία. Μᾶς χρειάζονται φυσικὰ ἢ τεχνικὰ, τὰ φῶτα, τὰ χρώματα, τὰ βάρη, ὡς μέσα. Δὲν ἀναπληρώνουν τὸν «νοῦ τῶν πραγμάτων», ποὺ πρέπει νὰ ἀποκαλύψουμε καὶ νὰ ἐρμηνεύσουμε. Τὸ καλλιτέχνημα εἶναι αὐταξία καὶ δὲν γίνεται νὰ συλλάβουν ὅλοι τὸ νόημά του. Τὸ ἀνέλυσε καὶ αὐτὸ ὁ Καροῦζος στὸ *Τηλαυγὲς μνημα*, ὅταν τὸ περιγράφει διαλυμένο ἀνάμεσα στὰ ἀγριόχορτα τῆς παλιᾶς αὐλῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου.

Ἡ ἐπιδίωξη τοῦ Ἄγγελου Δεληβορριά ὑπῆρξε ἢ, μέσῳ τῆς νέας ἔκθεσης τοῦ Μουσείου Μπενάκη, ἀνάδειξη τοῦ ἐνιαίου πνεύματος ποὺ ὑπάρχει στήν καλλιτεχνικὴ δημιουργία τῶν Ἑλλήνων, ὅσο κι ἂν φαίνεται ὅτι μὲ τὰ χρόνια καὶ τίς ἱστορικὲς περιπέτειες ἢ τέχνη μας ἀλλάζει. Τὸ ἴδιο πνευματικὸ φαινόμενο ἄλλωστε παρατηρεῖται στή γλώσσα, τὸ ἄυλο μέρος τοῦ πολιτισμοῦ, ἢ ὅποια μεταβάλλεται χωρὶς νὰ χάνει ποτὲ τὸν δεσμό τῆς μὲ τὸ παρελθόν, ποὺ τῆς δίνει τὸν ἐνιαῖο χαρακτήρα τῆς. Κι ἂς περνοῦν τὰ χρόνια καὶ οἱ αἰῶνες. Διαβάζουμε Ὅμηρο, ὅχι ὅλοι βέβαια, χωρὶς νὰ θεωροῦμε ὅτι εἶναι σὲ ξένη γλώσσα. Ἀλλὰ ἐδῶ, προσέξτε καὶ θυμηθεῖτε ἐκεῖνο ποὺ εἶχε ρωτήσῃ ὁ Φίλιππος⁵ τὸν Αἰθίοπα θησαυροφύλακα τῆς Κανδάκης: “Ἄρά γε γινώσκεις ἃ ἀναγινώσκεις;” Θέλω νὰ εἰπῶ ὅτι δὲν ἀρκεῖ ἢ ἑλληνικὴ καταγωγή γιὰ νὰ καταλαβαίνουμε καὶ νὰ ἀγαποῦμε. Χρειάζονται ἄλλα, καὶ πρῶτα πρῶτα ἢ μελέτη καὶ ἢ κατανόηση. Πρέπει νὰ γίνεις Βάκχος καὶ νὰ μὴ μείνεις ναρθηκοφόρος.

Τὸ Μουσεῖο Μπενάκη, ὅπως τὸ βλέπουμε σήμερα, εἶναι ἀποτέλεσμα ἰδεῶν, εἶναι ἀποτέλεσμα πίστης σ’ ἕναν σκοπὸ, εἶναι ὅμως καὶ ἀποτέλεσμα ἐπιμονῆς. Τὸν θυμοῦμαι τὸν Ἄγγελο, χρόνια πολλὰ πρὶν, ὅταν ἦταν σύμβουλος στήν Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, στήν ὁποία ξαναγύρισε γιὰ τόσο λίγο, τὸν θυμοῦμαι νὰ μοῦ λέει τοὺς καῦμούς του μὲ τὴν ἐπέκταση τοῦ Μουσείου. Ξεκινοῦσε τὴ μέρα του ἔχοντας στὸν νοῦ του ἐκεῖνο ποὺ εἶπε ὁ Μάρκος Αὐρήλιος⁶: “Ἐωθεν προλέγειν ἑαυτῷ· ἐντεῦξομαι περιέργω, ἀχαρίστω, ὑβριστῇ, δολίῳ, βασκάνῳ, ἀκοινωνήτῳ” (ἀπὸ τὴν αὐγὴ νὰ λέω στὸν ἑαυτό μου· θὰ συναντήσω θρασύ, ἀχαρίστο, ὑβριστῆ, δόλιο, βάσκανο, ἄξεστο).

5. *Πράξεις*, 8, 30.

6. 2, 1, 1.

Ποιοί ήταν; Οί περίοικοι, ή Πολεοδομία, οί μανδαρίνοι, οί πιστώσεις, τὰ παρακάλια. Εἶχε ὅμως τὴν ψυχικὴ δύναμη καὶ τὴν ιδιότητα ποὺ ἡ Σέμνη Καρούζου εἶχε ἀποδώσει στὸν Παναγὴ Καββαδία: Ἦταν πραγματοποιός. Ἀλλὰ ἔπρεπε νὰ λυώσει ἐκεῖνος σὰν τὸ κερὶ ποὺ μᾶς φωτίζει γιὰ νὰ φέρει σὲ πέρασ τὸ ὄνειρό του.

Ἀλήθεια ἔχετε σκεφθεῖ πόσος κόπος καὶ τί ἄλλο χρειάστηκε γιὰ νὰ γίνει αὐτὸ τὸ ἔργο; Ἡ ἀπάντηση εἶναι εὐκολὴ καὶ ἀπλή: τὰ χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ δημιουργοῦ καὶ ἡ ψυχικὴ του δύναμη. Τὸ ἄρχισε νέος καὶ τὸ τελείωσε ὄριμος. Κι ὅσο σκέπτομαι γι' αὐτὸ ποὺ σᾶς μιλῶ καὶ γιὰ ἄλλα, τῆς ζωῆς μου καὶ τῆς ζωῆς σας, τὸ σκληρότερο νόμισμα δὲν εἶναι τὸ εὐρώ, εἶναι οἱ μέρες τοῦ βίου μας, ποὺ χάνονται ἀκόμη καὶ τὴ στιγμὴ τούτη ποὺ μ' ἀκοῦτε.

Τὸ Μουσεῖο Μπενάκη ὑπῆρξε ἓνα κατόρθωμα ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ μένουμε μόνο στὸ θεατὸ γιὰ τοὺς πολλοὺς μέρος του, δηλαδὴ τὴν ἐκθεση. Μιὰ ιδιωτικὴ συλλογὴ τὴ μεταμόρφωσε σὲ ἔργο ἀγάπης γιὰ τὴν τέχνη καὶ τὴν ἐπιστήμη. Τὴν παλιὰ στατικὴ συλλογὴ τὴ μετέβαλε σὲ βασικὸ παράγοντα στὴν Ἑλλάδα στὰ θέματα τοῦ πνεύματος, τῆς ἱστορίας, τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας, τῆς ἀρχαιολογίας.

Καὶ δὲν εἶναι μόνο αὐτά. Ὑπάρχουν οἱ ἀναρίθμητες ἐκθέσεις στὴν Ἑλλάδα καὶ ἔξω, μὲ τοὺς μνημειακοὺς καταλόγους τους, ὑπάρχουν ἀκόμα τὸ Μουσεῖο Ἰσλαμικῆς Τέχνης, ὅπως καὶ τὸ ἐξαίρετο ὡς σύλληψη καὶ πραγματοποίηση Μουσεῖο Νίκου Χατζηκυριάκου-Γκίκα, ποὺ δείχνουν τὴ γνώση του καὶ τὴν εὐαισθησία του ὡς πρὸς τὴν πνευματικὴ δημιουργία ἄλλων ἐποχῶν τῆς ἱστορίας. Ὑπάρχει τὸ πολύτιμο ἱστορικὸ ἀρχεῖο καὶ τὸ ἀξεπέραστο φωτογραφικὸ ἀρχεῖο.

Ἀργὰ ξαναγύρισε στὴν παλιὰ του ἀγάπη, τὴ Λακωνία. Ξανάπιασε, στὴν ὄχθη τοῦ Εὐρώτα, τὴ μελέτη τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀμυκλαίου Απόλλωνος, ποὺ πρῶτος ἔσκαψε τὸ 1890 ὁ Χρῆστος Τσουντας. Ἡ νέα ἔρευνα ἔφερε στὸ φῶς κι ἄλλα κομμάτια τοῦ θρόνου τοῦ Απόλλωνος, ποὺ μᾶς ἔδωσαν ἀκριβέστερη γνώση τοῦ μνημείου.

Ἀπὸ ὅσα σᾶς εἶπα ποιὸ εἶναι τὸ συμπέρασμα γιὰ τὸν Ἄγγελο Δεληβορριά; Ἦταν ἀρχαιολόγος, μουσειολόγος, μάστορας ὀργανωτῆς, πραγματοποιός; Αὐτὰ καὶ ἄλλα. Κάποια στιγμὴ στράφηκε πρὸς τὸ Πανεπιστήμιο, δίδαξε, ἔκανε μαθητές, ἀποχώρησε, ὅπως καὶ ἀπὸ τὸ Μουσεῖο Μπενάκη, καὶ συνέχισε, μὲ συντροφιά τίς παλιές ἐπιστημονικὲς ἀγάπες, νὰ πορεύεται στοὺς δρόμους τῆς ἐπιστήμης.

Ήταν άνθρωπος τῶν γραμμάτων. Ἐνα πρόσωπο πού τόν γνώρισε καλά⁷ ἔδωσε ἕναν εὐστοχο χαρακτηρισμό: “Γράφει φαινομενικά ἐγκεφαλικά, ἡ γραφή του εἶναι πυκνή καί καμιὰ φορά περίπλοκη. Δέν ἀφήνει ὅμως κανένα περιθώριο ἀδιαφορίας νά γκριζάρει τὸ περιεχόμενο τοῦ κειμένου του· καί ἡ κάθε ἔννοια καί ἡ κάθε λέξη εἶναι τόσο καλά ἐπεξεργασμένη ὥστε ὁ ἀναγνώστης νά αἰσθάνεται ὅτι ἔχουν πέσει σάν σταλαγματιές γάργαρου νεροῦ ἀπὸ μιὰ ἀνεξάντλητη πηγὴ”.

Ὁ Ἄγγελος Δεληβορριάς, ὅπως λέει ὁ ἴδιος, ξεκίνησε τὴ μελέτη τοῦ κόσμου τῶν ιδεῶν ἀπὸ τὰ παραμύθια τῆς Ἀνατολῆς, χωρὶς νὰ τ’ ἀπαρνηθεῖ ποτέ. Καί ποιός μπορεῖ νὰ τὰ ξεχάσει, ἀφοῦ εἶναι ἡ αὐγὴ τῆς πνευματικῆς μας πορείας καί μιὰ ἀκριβὴ νοσταλγικὴ θύμηση; Τὸν κατεῖχε “μιὰ ἐξερευνητικὴ διάθεση, ὅχι τόσο σάν τάση φυγῆς ἀλλὰ σάν διεξόδος αὐτονόητης περιέργειας γιὰ τὰ θαύματα τῆς φύσεως καί τὰ μυστήρια τοῦ ἀνθρώπου ...μιᾶς περιέργειας πού ἐπικεντρώθηκε ἔκτοτε ἀποκλειστικά στὰ ‘παραμύθια’ τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, στὶς ἀνεξερεύνητες δηλαδὴ περιοχὲς τοῦ δικοῦ μας φυσικοῦ καί ἀνθρώπινου περιβάλλοντος... στοὺς τομεῖς τῆς αὐτογνωσίας, τοὺς ἐξαρτώμενους ἄμεσα ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ μας παρελθὸν καί τὴν προβληματικὴ τοῦ κοινωνικοῦ μας μέλλοντος”.

Μερικὰ γραπτὰ του, γενικώτερου ἐνδιαφέροντος, τὰ χαρακτήρισε ὁ ἴδιος “ἄκαιρα ἢ ἀνεπίκαιρα”. Ἴσως νὰ εἶναι ἔτσι γιατί ἔγραφε γιὰ κάποιον ἄλλο κόσμο, ἰδεατό, ἰδανικό. Ἐχοντας ζήσει ὅλη τὴ ζωὴ σου μέσα στὶς ιδέες καί τὴν τέχνη, ἀνακαλύπτεις κάποτε πὼς εἶσαι “ἀνεπίκαιρος”, γιατί οἱ ἄλλοι ἔμειναν στάσιμοι. Εἶσαι περισσότερο ἀπ’ ὅ,τι μποροῦν νὰ κατανοήσουν.

Πρὶν ἐγκαταλείψω τὸ βῆμα ἔχω νὰ εἰπῶ κάτι προσωπικό. Ὅταν εἰσηγήθηκα τὴν ἴδρυση ἑδρας Ἀρχαιολογίας-Μουσειολογίας, δὲν τὸ ἔκανα γιατί χρειαζόταν ἕνας ἀκόμη ἀκαδημαϊκός, ὅπως καμιὰ φορά μπορεῖ νὰ γίνει, οὔτε γιατί ἔπρεπε νὰ πάρει θέση στὴν Ἀκαδημία κάποια νέα ἐπιστήμη, λόγου χάρη ἡ σήμερα ἀναπτυσσόμενη Data Science, πού θὰ τὴ λέγαμε “Ἐπιστὴμη Δεδομένων”. Ἦθελα τὸν Ἄγγελο στὴν Ἀκαδημία γι’ αὐτὸ πού εἶχε γίνει, γι’ αὐτὸ πού ἦταν, ἤθελα τὸν σπάνιο στόν τόπο μας ἀναγεννησιακὸ ἀνθρώπο, πού θὰ ἔφερνε στὴ στέγνα μας τὴ δροσιὰ τοῦ ἐλεύθερου

---

7. Ἡ Χαρὰ Κιοσσέ.

πνεύματος, τὸ ἦθος τοῦ Ἡράκλειτου. Θὰ ἔφερνε ἐκεῖνο πού με τὰ χρόνια εἶχε χαθεῖ. Τὸν ρώτησα κάποια Τετάρτη, στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, ἂν, ἐφ' ὅσον προκηρυσσόταν ἡ ἔδρα, θὰ ἦταν ὑποψήφιος. Μὲ κοίταξε, χαμογέλασε καὶ εἶπε ναί. Τότε τὸν προειδοποίησα ὅτι ἡ διαδικασία τῆς ἐκλογῆς εἶναι μιὰ περιπέτεια πού μπορεῖ νὰ τὸν πληγώσει. Τοῦ θύμισα τὴ φράση τοῦ Ἐπίκτητου⁸: “Ὅταν ἄπτεσθαί τινος ἔργου μέλλῃς, ὑπομίμησθε σεαυτόν, ὁποῖόν ἐστι τὸ ἔργον. ἐὰν λουσόμενος ἀπίης, πρόβαλλε σεαυτῶ τὰ γινόμενα ἐν βαλανείῳ, τοὺς ἀπορραίνοντας, τοὺς ἐγκρουομένους, τοὺς λοιδοροῦντας, τοὺς κλέπτοντας” (“Ὅταν πρόκειται ν' ἀρχίσεις κάτι, θύμισε στὸν ἑαυτό σου τί ἀκριβῶς θὰ κάνεις. Ἄν πρόκειται νὰ πᾶς νὰ λουστεῖς, σκέψου μέσα σου τί γίνεται στὰ δημόσια λουτρά, αὐτοὺς πού σοῦ ρίχνουν νερά, πού σέ σπρώχνουν, πού σέ βρίζουν κι ἐκείνους πού σοῦ κλέβουν τὸ πουργι ἢ τὰ ροῦχα). Μὲ τὴν ὑπερβολὴ τῆς παρομοίωσης, ἤθελα νὰ τὸν προειδεάσω γιὰ πράγματα πού μποροῦσαν νὰ εἶναι δυσάρεστα. Ἡ Ἀκαδημία ἔχει συλλογὴ ἀστοχιῶν ἀπὸ τὴν ἵδρυσή της. Τὸν λίγο καιρὸ πού ἔμεινε μαζί μας ὑπῆρξε ἓνα πνευματικὸ στήριγμα. Μιλῶ πάντα προσωπικά. Μᾶς ἄφισε, ἀλλά, ὅπως συνεχίζει ὁ Σωκράτης⁹ γιὰ τοὺς ναρθηκοφόρους καὶ τοὺς βάρκχους, “ὅς ἂν ἀμύητος καὶ ἀτέλεστος εἰς Ἄιδου ἀφίκηται ἐν βορβόρῳ κείσεται, ὁ δὲ κεκαθαρμένος τε καὶ τετελεσμένος ἐκεῖσε ἀφικόμενος μετὰ θεῶν οἰκήσει” (ὅποιος κατεβεῖ στὸν Ἄδη ἀμύητος καὶ ἀκατήχητος θὰ κείτεται μέσα στὴ λάσπη καὶ τὴ βρωμιὰ. Ἐκεῖνος πού θὰ φθάσει ἐκεῖ ψυχικὰ καθαρὸς καὶ μυημένος στὰ μυστήρια θὰ βρεθεῖ συντροφιά μετὰ τοὺς θεοὺς, εὐδαίμων). Κι' ἐκεῖνος βρίσκεται δεξιὰ τοῦ Θεοῦ, Ἀποσπερίτης, καὶ μᾶς φωτίζει».

Ἡ Ὀλομέλεια τηρεῖ ἐνὸς λεπτοῦ σιγῆ εἰς μνήμην τοῦ ἐκλιπόντος.

8. Ἐγχειρίδιον, σ 4.

9. Φαίδων, 69 c.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 31ΗΣ ΜΑΪΟΥ 2018

ΓΡΑΦΗ ΚΑΙ ΑΛΦΑΒΗΤΟ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ
κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΟΝΟΜΗ

Τὸ σύστημα σημείων πὸν χρησιμοποιοῦνται συμβολικὰ γιὰ τὴν ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους εἶναι ἡ γραφή. Ὁ ὄρος προέρχεται ἀπὸ τὸ ρῆμα «γράφω», πὸν ἀρχικὰ σήμαινε «χαράσσω», γιὰτὶ στὴν ἀρχὴ τὰ σύμβολα τῆς γραφῆς χαράσσονταν σὲ πῆλινες πινακίδες, πέτρα, ξύλο, μέταλλο, πάπυρο κ.λπ. Ἄν λοιπὸν ἐπιμείνουμε, ὅπως εἶναι ὀρθό, νὰ ὀρίσουμε τὴ γραφή ὡς ἐπινόηση μιᾶς ὀλοκληρωμένης μορφῆς συμβατικῶν ὀπτικῶν σημείων γιὰ σκοποὺς ἐπικοινωνίας, τότε ἡ γραφή, σύμφωνα μὲ τὰ ἤδη ἐγνωσμένα, ἔχει ἡλικία μόνον τριῶν χιλιάδων ἐτῶν. Πρὶν ἀπὸ τὴ γραφή, ἤδη ἀπὸ τὸ 8000 καὶ ἐξῆς, χρησιμοποιοῦνταν διάφορα σύμβολα γεωμετρικῶν κατὰ τὸ πλεῖστον σχημάτων σὲ πηλό, πού, ἐκτὸς δῆλωσης ἰδιοκτησίας, βοηθοῦσαν στὴν τακτοποίηση ἀντικειμένων σὲ ἀποθηκὲς καὶ γιὰ ἄλλα οἰκονομικὰ στοιχεῖα. Τὸ κάθε σύμβολο ἀναφερόταν σὲ μιὰ σειρὰ ἐνὸς ἀποθηκευμένου προϊόντος. Τὰ σύμβολα αὐτὰ ἀφθονοῦσαν στὶς χῶρες μεταξὺ τῆς Μεσοποταμίας καὶ τοῦ Αἰγαίου. Μὲ τὸν καιρὸ τὰ σύμβολα αὐτὰ ἀναπτύχθηκαν στὴ γραφή. Πρῶτα μὲ τὴ μορφὴ εἰκόνας (pictography), ὕστερα ὡς συλλαβάριο καὶ τέλος ὡς ἀλφάβητο. Ὁ Γ. Χουρμουζιάδης ἀναφέρεται σὲ γραφή στὴν Ἑλλάδα ἡλικίας πέντε καὶ πλέον χιλιάδων ἐτῶν π.Χ. ἀπὸ τὸ Δισπηλιὸ τῆς Καστοριάς, πού ὅμως στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ χαμένα σήμερα σύμβολα, τὰ ὁποῖα δὲν φαίνεται νὰ ἀποτελοῦσαν σύστημα γραμμάτων γιὰ ἐπικοινωνία. Μὲ τίς σημερινὲς γνώσεις μας ἡ γραφή ἐμφανίστηκε γύρω στὰ 3000 χρόνια στὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν ἴδια ἐποχὴ ἡ λίγιο

νωρίτερα στη Μεσοποταμία (Σουμέριοι), όπου χρησιμοποιούνταν κυρίως στο εμπόριο και είχε το όνομα Άκκαδική στη νότια Μεσοποταμία ως τον 6ο αιώνα π.Χ., όποτε αντικαταστάθηκε από την Αραμαϊκή.

Στο Αιγαίο ή γραφή εμφανίζεται αρχικά στη μινωική Κρήτη με ιερο-γλυφική ή ιδεογραφική μορφή στην περίοδο από το 2000-1600. Της πρώιμης αυτής φάσης βρέθηκαν 300 έπιγραφές από τον ανασκαφέα της Κνωσού Sir Arthur Evans. Η δεύτερη φάση της κρητικής γραφής από το 1800-1500-1450 είναι ή Γραμμική Α, της οποίας σώζονται 1500 έπιγραφές. Η Γραμμική Α λέγεται συνήθως ότι δέν έχει αποκρυπτογραφηθεί. Κατ' ακρίβεια, σύμφωνα με τους έπαίοντες, γνωρίζουμε την άξία των περισσότερων συμβόλων της, διότι τὰ περισσότερα σύμβολά της είναι τὰ ίδια με εκείνα της Γραμμικής Β. Έκείνο πού δέν γνωρίζουμε είναι σέ ποιά γλώσσα ήταν γραμμένη –ίσως, όπως υποθέτουν μερικοί, αυτή θά ήταν ή άγνωστή μας Μινωική– και έπομένως δέν μπορούμε νά γνωρίζουμε τó περιεχόμενό τους. Η τρίτη φάση είναι ή συλλαβογραφική Γραμμική Β (1450-1150), πού αποκρυπτογραφήθηκε τελικά –λέω τελικά γιατί και άλλοι συνέβαλαν, όπως ή Αμερικανίδα Α. Ε. Kober και άλλοι– από τον Μ. Ventris. Σώζονται πάνω από 6.000 έπιγραφές, γραμμένες συνήθως σέ πήλινες πινακίδες, πού εκτός της Κρήτης βρέθηκαν και σέ αρκετά ήπειρωτικά κέντρα, κυρίως στην Πύλο, τή Θήβα κ.ά. Η Γραμμική Β πρέπει νά είναι εξέλιξη της Γραμμικής Α και χρησιμοποιήθηκε κυρίως για έμπορικούς σκοπούς στο παλάτι του Μυκηναίου άνακτος.

Η Κύπρος είχε τις δικές της παράλληλες γραφές. Αρχικά την Κυπρομινωική Α από το 1600/1500, με περίπου 23 μόνο σωζόμενες έπιγραφές. Ακολούθησε τó κυπριακό συλλαβάριο πού απέδιδε τήν έλληνική γλώσσα, τουλάχιστον από τον 11ο αιώνα, με περίπου 1.500 σωζόμενες έπιγραφές. Αναγνώστηκε με τή βοήθεια δίγλωσσης έπιγραφής του Ίδαλίου από τον Άγγλο αρχαιολόγο του Βρετανικού Μουσείου George Smith. Είναι δέ χαρακτηριστικό ότι οι Κύπριοι έξακολούθησαν νά χρησιμοποιούν κυρίως τó συλλαβάριο μέχρι τον 3ο αιώνα π.Χ., δηλαδή και μετά τήν εισαγωγή του έλληνικού άλφαβήτου στη νήσο. Οι άλφαβητικές έπιγραφές αρχίζουν στην Κύπρο από τον 6ο αιώνα και έξής.

Τό άλφάβητο έξάλλου είναι ένα σύνολο συμβόλων ή γραμμάτων πού χρησιμοποιούνται για τήν άναπαράσταση των φθόγγων μιās γλώσσας. Τά γράμματα του άλφαβήτου δηλώνουν τó καθένα έναν μόνο συμφωνικό ή φωνηεντικό φθόγγο και όχι συλλαβή, όπως συνέβαινε σέ προηγούμενα είδη

γραφής, δηλαδή στα γνωστά συλλαβάρια. Οί άρχαίοι Έλληνες, προκειμένου περι τοῦ αλφαβήτου, αναφέρονταν μόνο σε γράμματα, καθώς ο όρος αλφάβητο είναι μεταγενέστερο δημιούργημα τών Ρωμαίων, και συγκεκριμένα τοῦ έκκλησιαστικοῦ συγγραφέα Τερτυλλιανού († 230 μ.Χ.).

Άπό τά πολλά έλληνικά αλφάβητα που αναπτύχθηκαν άρχικά στις διάφορες περιοχές τής χώρας, τελικά τὸ Ιωνικό αλφάβητο τής Μιλήτου γενικεύτηκε σε όλόκληρο τὸν έλληνικό κόσμο και γύρω στὸ 370 π.Χ. επικρατεῖ οὐσιαστικά ἡ ὀρθογραφία και τὸ πλήρες αλφάβητο από τὸ α ἔως τὸ ω, ὅπως δηλαδή τὸ γνωρίζουμε και σήμερα. Ἡ εἰσαγωγή τοῦ έλληνικοῦ αλφαβήτου στην Ἑλλάδα, ὅπως εἶναι φυσικό, ἄσκησε μεγάλη επίδραση στὸν τρόπο τής λογοτεχνικῆς σύνθεσης. Πρὶν από τὴν ὑπαρξη αλφαβήτου, ὁ δημιουργὸς στηριζόταν σε παραδοσιακό ὕλικὸ με ἀπομνημόνευση λογοτύπων και ἄλλων τυπικῶν φράσεων που ὑπαγόρευαν βασικά τὴ μορφή και τὴν ὕλη τής ποιησης, ὅπως μπορούμε νὰ τὸ δοῦμε στὸν Ὅμηρο. Με τὴν υἰοθέτηση ὅμως τοῦ αλφαβήτου, ὁ ποιητὴς βασιζόταν πὺ πολὺ στὴ λέξη παρά στὴ φράση και μπόρεσε νὰ ἐκφράσει τίς ιδέες του και νὰ περιγράψει γεγονότα ἔξω από τὸ προηγούμενο κλειστὸ λογοτεχνικό πεδίο. Τοῦ δινόταν τώρα ὁ χρόνος νὰ ετοιμάσει τὸ ἔργο του πρὶν από τὴ δημοσίευσή του και ἀκόμα νὰ διορθώσει αὐτὸ που ἔγραψε. Πάντως χαρακτηριστικὸ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Ἑλλήνων, ἐκτὸς από τὴ γενικὴ χρήση τής γραφῆς από ὅλα σχεδὸν τὰ στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ, ἀφοῦ ἡ γραφὴ ἀποτέλεσε τὸ βασικὸ στοιχεῖο τής έλληνικῆς παιδείας, εἶναι και ἡ πολλαπλὴ χρήση της στὴ δημόσια και τὴν ιδιωτικὴ ζωή.

Ἡ χρήση τοῦ αλφαβήτου σήμανε μίαν ἐπαναστατικὴ ἀλλαγὴ με ἀπροσμέτρητες πολιτισμικὲς συνέπειες γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα, ἐπειδὴ ὑπῆρξε μία καινούργια ἀρχὴ γιὰ τὸν πνευματικὸ βίο της. Ἀφοῦ, ὡς γνωστόν, ἡ γλώσσα εἶναι τὸ πὺ ἀξιόλογο και τὸ πὺ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα από ὅλα τὰ ἀνθρώπινα ἐπιτεύγματα, και ἐπιπλέον ὅπως ἡ γλώσσα διακρίνει τὸν ἄνθρωπο από τὰ ζῶα, ἔτσι και ἡ γραφὴ διακρίνει τὸν πολιτισμένο ἄνθρωπο από τὸν ἀπολίτιστο. Μεγάλο μέρος τής προόδου τῶν μεσογειακῶν λαῶν μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὴν ἀπόκτηση τής γραφῆς, ἡ ὁποία ἐπέτρεψε στὸν ἄνθρωπο νὰ ἀναπτύξει πλήρως τίς ἰκανότητές του γιὰ λογικὴ σκέψη και νὰ ἀπομακρυνθεῖ από τοὺς πρωτόγονους μυθοποιητικούς τρόπους σκέψης, ἀναπτύσσοντας τὴν κριτικὴ θεώρηση τοῦ παρελθόντος.

Ποῦ δημιουργήθηκε γιὰ πρώτη φορά τὸ αλφάβητο δὲν μπορεῖ νὰ βεβαιωθεῖ. Πιστεύεται ὅμως σήμερα γενικά ὅτι δημιουργήθηκε από τὴν αἰγυ-

πτιακή και την άκκαδική σφηνοειδή γραφή τῆς Μεσοποταμίας ἀπὸ τοὺς βορειοδυτικοὺς Σημίτες (Χαναναίους, Ἀραμαίους, Ἑβραίους κ.ἄ.). Τὰ πρῶτα δείγματα ἀλφαβητικῆς ἐπιγραφῆς ἐμφανίζονται ἤδη γύρω στὸ 1700 π.Χ. Τὰ πρῶτα ἀτελῆ δείγματα τοῦ ἀλφαβήτου βρέθηκαν τὸ 1905 στὴ χερσόνησο τοῦ Σινᾶ καὶ ἀργότερα (15ος/14ος αἰώνας) ἀπαντοῦν στὴν Οὐγκαριτ τῆς Συρίας. Ἡ ἀρχὴ βάσει τῆς ὁποίας καθορίζονται τὰ συμβατικά ὀνόματα τῶν γραμμάτων ἐνὸς ἀλφαβήτου εἶναι τὸ ἀκροφωνικὸ σύστημα, ὅπου δηλαδὴ ἡ ἀξία κάθε συμφώνου ταυτίζεται μὲ τὴν ἀξία τοῦ ἀρχικοῦ γράμματος τοῦ ὀνόματός του, π.χ. ἄλεφ (βόδι) ἄλφα, μπέτ (σπίτι) βῆτα, γκίμελ (καμήλα) γάμμα κ.ο.κ.

Ἀπὸ τὰ διάφορα ἀλφάβητα ποὺ ἀναπτύχθηκαν στοὺς βορειοδυτικοὺς Σημίτες στὴ Συρία καὶ τὴν Παλαιστίνη μᾶς ἐνδιαφέρει ἰδιαιτέρα τὸ φοινικικὸ ἀλφάβητο 22 γραμμάτων, ποὺ ἀποσπάσθηκε ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν Χαναναίων καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο πιστεύεται ὅτι προῆλθε τὸ ἐλληνικὸ, ἡ πηγὴ ὄλων τῶν δυτικῶν ἀλφαβήτων. Στὴν ἀνθρώπινη πνευματικὴ ζωὴ συνέβησαν δύο καιρὶα γεγονότα. Τὸ πρῶτο ἦταν ἡ δημιουργία ἐνὸς συμφωνικοῦ ἀλφαβήτου 30 περίπου γραμμάτων περὶ τὰ μέσα τῆς 2ης χιλιετίας π.Χ. στὴν περιοχὴ τῶν βορειοδυτικῶν Σημιτῶν, ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη. Τὸ δεύτερο ἦταν ἡ υἱοθέτηση ἀπὸ τοὺς Ἑλλήνες τοῦ προηγούμενου ἀλφαβήτου. Ἡ υἱοθέτηση τοῦ ἀλφαβήτου τῶν βορειοδυτικῶν Σημιτῶν μὲσω τοῦ φοινικικοῦ θεωρεῖται σήμερα σχεδὸν βέβαιη ἀπὸ τοὺς περισσότερους μελετητές. Ἡ ἄποψη αὐτὴ στηρίζεται στὸν ἀριθμὸ τῶν γραμμάτων, στὴν ἀκροφωνικὴ ὀνομασία τους, στὸ σχῆμα καὶ τὴ σειρά τους, καθὼς καὶ στὴν ἀριστερόστροφη γραφὴ (ἐπὶ τὰ λαιά), καὶ τέλος στὴ μαρτυρία τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων, ὅπως ὁ Ἡρόδοτος (φοινικῆα γράμματα) καὶ ἄλλοι. Γιὰ τὴν ἡμερομηνία τῆς υἱοθέτησης προτιμᾶται ἀπὸ τοὺς περισσότερους μελετητές βάσει τοῦ ἐπιχειρήματος ex silentio συνήθως ὁ 8ος αἰώνας, γιατί δὲν ὑπάρχουν ἐλληνικὲς ἐπιγραφὲς παλαιότερες τοῦ 8ου αἰώνα. Κατὰ γενικὴ ὁμολογία ἡ υἱοθέτηση τοῦ ἀλφαβήτου ἀπὸ τοὺς Ἑλλήνες ἀποτελεῖ τὸ μεγαλύτερο δάνειό τους ἀπὸ τὴν ἐπινόηση τῶν ἀνατολιτῶν γειτόνων τους καὶ εἶχε, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πνευματικὴ, μεγάλη κοινωνικὴ σημασία, γιατί ἡ ἐπινόηση τοῦ ἀλφαβήτου ἦταν ὁ κύριος μοχλὸς ἀλλαγῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ πρωτόγονου σὲ ὀρθολογιστῆ.

Οἱ Ἑλλήνες, ὅπως καὶ μὲ ἄλλα δάνεια, ἔτσι καὶ μὲ τὸ ἀλφάβητο προέβησαν σὲ μερικὲς σημαντικὲς τροποποιήσεις/βελτιώσεις. Τὸ φοινικικὸ συμφωνικὸ σύστημα ἦταν κατάλληλο γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν σημιτικῶν γλωσσῶν. Στις γλωσσὲς αὐτὲς βασικὸ στοιχεῖο τῶν λεξιλογικῶν ριζῶν

είναι τὰ σύμφωνα, γιατί τὰ φωνήεντα προσδιορίζονται αυτόματα ἀπὸ τὸν κλιτικὸ τύπο τῆς λέξεως, δηλαδή δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ δηλωθοῦν τὰ φωνήεντα μὲ ἰδιαιτέρα γραφήματα ἀφοῦ δηλώνονται ἀπὸ τὸ ρῆμα ἢ τὸ οὐσιαστικὸ τῆς λέξεως. Οἱ Ἕλληνες, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ φωνήεντα Α, Ε, Ι, Ο ποὺ δημιούργησαν, συμπλήρωσαν τὸ φοινικικὸ ἀλφάβητο καὶ προσάρμοσαν τὴν χρῆση του στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα μὲ τὴν προσθήκη πέντε ἀκόμα γραμμάτων (Υ, Φ, Χ, Ψ, Ω), ἐνῶ μιὰ σεσυρμένη παραλλαγή τοῦ σημιτικοῦ waw τροποποιήθηκε γιὰ νὰ δηλώσει τὸ δίγαμμα (F). Ἔτσι οἱ Ἕλληνες δημιούργησαν γιὰ πρώτη φορὰ τὸ πρῶτο τέλειο ἀλφάβητο, ποὺμποροῦσε σταθερὰ νὰ ἀναπαριστάνει τὸν ἦχο τῆς ὀμιλίας χωρὶς τὴν ἐλλειπτικότητα τοῦ φοινικικοῦ ἀλφαβήτου. Πρόκειται γιὰ μιὰ πραγματικὴ καινοτομία τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου, γιατί μὲ ἐλάχιστα γράμματα μποροῦσε νὰ καταγράφει κανεὶς μὲ εὐκολία καὶ μὲ μεγάλη ἀκρίβεια καὶ λιτότητα τὸν ἀνθρώπινο λόγο. Γραφὴ καὶ ὀμιλία ἤλθαν τώρα σὲ στενότατη ἐπαφὴ καὶ μποροῦσαν νὰ καταγραφθοῦν ἢ νὰ μελετηθοῦν χωρὶς τὴ βοήθεια, ὅπως συνέβαινε προηγουμένως, εἰδικῶν γραφέων καὶ εἰδικῶν ἀναγλωστῶν, ἀλλὰ λόγω τῆς ἀπλότητάς του τὸ ἀλφάβητο ἔγινε προσιτὸ σὲ ὅλους τοὺς πολίτες.

Ἡ πραγμάτευση τοῦ πολὺπλοκου ζητήματος τῆς παραλαβῆς τοῦ ἀλφαβήτου ἀπὸ τοὺς βορειοδυτικοὺς Σημίτες δὲν ἔλυσε βέβαια τὰ πολλαπλὰ σχετικὰ ἐρωτηματικά. Ἀπλῶς ἔδωσε μιὰ ἰδέα τοῦ ἀκανθώδους αὐτοῦ προβλήματος μὲ τὴν ὑπερβολικὰ μεγάλη σχετικὴ βιβλιογραφία. Τὸ μόνο σημεῖο στὸ ὁποῖο συμφωνοῦν ὅλοι σχεδὸν οἱ μελετητὲς εἶναι ὅτι τὸ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο παραλήφθηκε ἀπὸ τοὺς Σημίτες καὶ ὅτι ἄμεση πηγὴ του ἦταν κατὰ πάσα πιθανότητα τὸ φοινικικὸ ἀλφάβητο. Ὅλες οἱ ἄλλες λεπτομέρειες εἶναι εἰκασίες ποὺ στηρίζονται σὲ ἀνεπαρκεῖς πληροφορίες, π.χ. ποιὰ ἢ χρονολογία δανεισμοῦ τοῦ ἀλφαβήτου, γιὰ τὴν ὁποία τείνει νὰ διαμορφωθεῖ μιὰ κοινὴ συναίνεση, ποὺ στηρίζεται, ὅπως ἀναφέρθηκε, κυρίως στὸ ἐπιχείρημα ex silentio ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος ὅτι δὲν ὑπάρχουν γιὰ τὴν ὥρα ἐπιγραφὲς πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 8ου αἰώνα. Ἄλυτες παραμένουν ἀκόμη καὶ οἱ λεπτομέρειες σὲ ποῖο μέρος καὶ μὲ ποῖο τρόπο υἰοθετήθηκε τὸ φοινικικὸ ἀλφάβητο, καθὼς καὶ μερικὲς ἄλλες λεπτομέρειες.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 7ΗΣ ΙΟΥΝΙΟΥ 2018

ΜΥΘΟΛΟΓΙΚΑ «ΠΑΡΑΔΟΞΑ» Ἡ Ἡ ΔΗΘΕΝ ΛΥΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΜΥΘΟΥ ΤΟΥ ΑΛΦΕΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΡΕΘΟΥΣΑΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ
κ. ΣΤΕΦΑΝΟΥ Δ. ΗΜΕΛΛΟΥ

Τὸ ἐπεισόδιον τοῦ ἔρωτα τοῦ ποταμοῦ Ἀλφειοῦ καὶ τῆς νύμφης Ἀρέθουσας εἶναι εὐρύτατα διαδεδομένον, ὅπως σαφῶς παραδίδεται στίς γραπτές πηγές τῶν ἀρχαίων ἰδίως μάλιστα τῶν ἀμέσως μεταγενεστέρων χρόνων.

Εἰδικώτερον καὶ οὐσιῶδες θέμα του ἀποτελεῖ ἡ διόδευση ὑποθαλασσίως τοῦ ποταμοῦ Ἀλφειοῦ, προσωποποιουμένου, ἀπὸ τὶς ἐκβολές του ἐπὶ Πελοποννησιακοῦ ἐδάφους μέχρι τὸ μικρὸ νησί Ὀρτυγία, πού βρίσκεται στὸ στόμιον τοῦ λιμανιοῦ τῶν Συρακουσῶν. Ὁ Ἀλφειός, καταβυθιζόμενος κατὰ διαστήματα σὲ καταβόθρες καὶ πάλιν ἀναδύμενος, γεγονὸς μέχρις ἐδῶ πραγματικόν, ἐκβάλλει στὴ θάλασσα καὶ καταδιώκει μὲ τὴ μορφήν κυνηγοῦ τὴ νύμφη Ἀρέθουσα, διακαιόμενος ἀπὸ σφοδρὸν καὶ παράφορον ἐρωτικὸν πάθος πρὸς αὐτήν. Μὲ ὑδάτινην μορφή ὁ ποταμὸς κινεῖται κάτω ἀπὸ τὸν πυθμένα τῆς θάλασσας, χωρὶς νὰ ἀναμειγνύη τὸ νερόν του μὲ τὸ θαλασσινόν, ἄλμυρόν. Ἡ Ἀρέθουσα διωκόμενη καταφεύγει μὲ ὑδάτινη μορφήν κατὰ τρόπον θαυμαστὸν ἀπὸ τὴν Πελοπόννησον καὶ μάλιστα ἀπὸ τὶς ἐκβολές τοῦ Ἀλφειοῦ στὴν Ὀρτυγίαν, μεταβάλλεται σὲ πηγὴ μὲ γλυκὸ νερὸ καὶ ἐκεῖ τὴν συναντᾷ τέλος καὶ ὁ θηρευτὴς τῆς Ἀλφειός, ὁ ὁποῖος προσμίγεται, ὑδάτινα πάντοτε, μαζί της.

Ἡ παλαιότερη ἀπὸ τὶς παραδεδομένες σχετικὲς πηγές εἶναι ὁ Ἰταλιώτης λυρικός ποιητὴς τῶν μέσων τοῦ βου αἰῶνα Ἴβυκος. Ἡ πηγὴ αὕτη

δὲν θεωρεῖται ἀπὸ μερικοὺς γνήσια, ὅσον τουλάχιστον γνωρίζω, εἶναι ὅμως κοινὴ πηγὴ πολλῶν μεταγενεστέρων συγγραφέων.

Ἄς σημειωθῆ ὅμως ὅτι καὶ ὁ Πίνδαρος παραδίδει ὅτι ἡ Ὀρτυγία ἀποτελεῖ τὸ «ἄμπνευμα σεμνὸν Ἀλφειοῦ», δηλαδὴ τὴν ἀναπνοὴν τοῦ Ἀλφειοῦ, ἐνῶ σύμφωνα μὲ παλαιὸν πάλιν χρησμὸν «Ἀλφειοῦ στόμα βλύζει μισγόμενον πηγαῖσιν εὐρρείτης Ἀρεθούσης».

Γιὰ νὰ κατανοηθῆ σαφῶς καὶ πλήρως τὸ παραδιδόμενον ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον καὶ τὴ δομὴν του, πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψην συνδυαστικὰ ὅσα παραδίδουν μεταγενέστερα ἀρχαῖοι συγγραφεῖς, Ἕλληνες καὶ Λατῖνοι, καὶ μάλιστα ὁ Στράβων¹, ὁ Παυσανίας², ὁ Πολύβιος³ καὶ ὁ Ὀβίδιος⁴. Δὲν θὰ τὸ ἐπιχειρήσω, ἐπειδὴ ἔχει ἤδη ἀπὸ ἄλλους γίνει. Ἐξ ἄλλου τὴν ἀνακοίνωσή μου αὐτὴ θεωρῶ προδρομικὴ μιᾶς εὐρύτερης μελέτης, ποῦ θὰ δημοσιευθῆ προσεχῶς μὲ πληρέστερη τεκμηρίωση. Ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ ὅμως γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ἀνακοινώσεως, ὅπως παρουσιάζεται τώρα, καὶ κατανόηση τῶν σχετικῶν εἰδήσεων νὰ παραθέσω τὰ ὅσα σχετικὰ σύντομα ἀλλὰ διδακτικὰ παραδίδει ὁ παραδοξογράφος Ἀντίγονος ὁ Καρύστιος (3ος αἰ. π.Χ.): «Ἀρέθουσαν δὲ τὴν ἐν Συρακούσαις, ὡσπερ οἱ λοιποὶ φασιν καὶ Πίνδαρος, τὴν πηγὴν ἔχειν ἐκ τοῦ κατὰ τὴν Ἡλείαν Ἀλφειοῦ». Ὁ συγγραφεὺς, ὅπως καὶ ἄλλοι, παραθέτει καὶ δείγματα ὑπὲρ τῶν ἀπόψεών του προσθέτοντας ὅτι «τοῦτο δ' ἴστωρ εἶ καὶ Τίμαιος»⁵.

Ὅτι στὴν προκειμένην περίπτωσιν πρόκειται περὶ μυθεύματος ἔχει ἀπασχολήσει τοὺς Ἀρχαίους, οἱ ὅποιοι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον συμφωνοῦν ἐπ' αὐτοῦ. Ἐξάιρεση ἀποτελεῖ ὁ Παυσανίας, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὸ στοιχεῖον τῆς ὑποθαλάσσιας πορείας τοῦ Ἀλφειοῦ ὡς γεγονὸς πραγματικόν, ἰσχυριζόμενος συγκεκριμένως ἐπὶ λέξει: «Οὐκ ἔστιν ὅπως ἀπιστήσω τὸν Θεὸν ἐπιστάμενος τὸν ἐν Δελφοῖς ὁμολογοῦντα σφίσι, ὅς... τάδε ἔφη τὰ ἔπη: Ὀρτυγία τις κεῖται... ἴν' Ἀλφειοῦ στόμα βλύζειν μισγόμενον πηγαῖσιν εὐρείτης Ἀρεθούσης»⁶. Ὁ Παυσανίας δηλαδὴ φαίνεται ὅτι δεσμεύεται ἠθικὰ ἀπὸ

1. Στράβ. 6, 2, 4 (βλ. καὶ κατωτέρω).

2. Παυσ. 5, 7, 2.

3. Πολύβ. 12, 4d.

4. Ὀβίδ. Μεταμ. 5, 636-641.

5. Ἐκδ. Giannini 140 (σ. 92).

6. Παυσ. 5, 7, 2.

χρησμόν τοῦ μαντείου τῶν Δελφῶν, γιὰ τὸν ὁποῖον ἔγινε ἤδη λόγος, καὶ ἔνεκα τούτου πιστεύει ὅτι τὸ ἐπεισόδιον εἶναι ἀληθινόν.

Πέρα τῶν εἰδήσεων τῶν πηγῶν αὐτῶν, οἱ ὁποῖες συνιστοῦν τὸν βασικὸν πυρῆνα τοῦ ἐπεισοδίου, κατὰ τρόπον ἐνδιαφέροντα ὡς πρὸς τὶς ἐπὶ μέρους λεπτομέρειες ἐκθέτει τὸ θέμα διοδεύσεως τοῦ ποταμοῦ ὁ περὶ τὸ 150 π.Χ. ἀκμάσας Συρακόσιος βουκολικὸς ποιητὴς Μόσχος, ποὺ παραδίδει μεταξὺ ἄλλων γιὰ τὸν Ἀλφειόν: «καὶ βαθύς ἐμβαίνει τοῖς κύμασι, τὰν δὲ θάλασσαν / νέρθεν ὑποτροχάει καὶ μίγνυται ὕδασι νῦδωρ / ἅ δ' οὐκ οἶδε θάλασσα διερχομένο ποταμοῖο»⁷.

Πολὺ ἐνδιαφέρουσα τέλος εἶναι ἡ παραλλαγή τοῦ ἐπεισοδίου, ὅπως τὴν ἔχει διαμορφώσει κυρίως ὁ Ὀβίδιος. Ὁ Λατῖνος ποιητὴς ἀναφέρει μεταξὺ ἄλλων ὅτι ἡ Ἀρέθουσα μεταμορφώθηκε κατόπιν παρακλήσεώς της ἀπὸ τὴν προστάτιδά της Ἄρτεμη (Δηλίαν) σὲ ὑγρὸν στοιχεῖον ἐπὶ Πελοποννησιακοῦ ἐδάφους, μὲ τὴν μορφήν δὲ αὐτὴν κινήθηκε ὑποθαλάσσια, γιὰ νὰ καταλήξῃ στὴν Ὀρτυγίαν καὶ νὰ συστήσῃ τὴν ὁμώνυμὴν της πηγὴν, τὴν πηγὴν Ἀρέθουσα⁸.

Ρητῶς, ὅπως ἀνέφερα, ὁ παραδοξογράφος Ἀντίγονος ἀναφέρει ὡς πηγὴν τοῦ τὸν Τίμαιον. Ὁ Τίμαιος ἔζησε κατὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνα μέχρι τὰ μέσα τοῦ 3ου καὶ θεωρεῖται ὁ πλέον σημαντικὸς Ἑλληνας ιστορικὸς τῆς Σικελίας. Συνέγραψε 38 βιβλία, στὰ ὁποῖα πραγματεύθηκε τὴν ἐξέλιξη τῶν Ἑλλήνων τῆς Δύσεως ἀπὸ τὴν ἐμφάνισή των στὸν χῶρον μέχρι τὸ 289 π.Χ. Μόνον ἀποσπάσματα τοῦ ἔργου ἔχουν διασωθῆ ἀλλ' αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι ὅτι ἔχει δεχθῆ ὀξύτατη κριτικὴν τοῦ Πολύβιου καὶ εἰδικώτερα εἶναι περισσότερον ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ Πολύβιος χρησιμοποιεῖ ὡς ἐπιχειρήματα γιὰ νὰ κατακεραυνώσῃ ὡς ψευδολόγον τὸν Τίμαιον γιὰ τὰ ὅσα ἀναφέρει περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ Ἀλφειοῦ καὶ τῆς Ἀρέθουσας: «Φησὶ (ἐνν. ὁ Τίμαιος) τοιγαροῦν τὴν Ἀρέθουσαν κρήνην τὴν ἐν ταῖς Συρακούσαις ἔχειν τὰς πηγὰς ἐκ τοῦ κατὰ Πελοπόννησον διὰ τε τῆς Ἀρκαδίας καὶ διὰ τῆς Ὀλυμπίας ρέοντος [ποταμοῦ] Ἀλφειοῦ· ἐκεῖνον γὰρ δύντα καταγῆς (καὶ) τετρακισχιλίους σταδίους ὑπὸ τὸ Σικελικὸν ἐνεχθέντα πέλαγος ἀναδύνει ἐν ταῖς Συρακούσαις»⁹.

7. Μόσχ. γ' (III) (Ἀνθ. Στοβαίου).

8. Ὀβίδ. Μεταμ., ὁ.π.

9. Πολύβ. 12, 4d, ὁ.π.

Σε σφοδρότητα ἀρνητικῆς κριτικῆς ἐναντίον τοῦ Τιμαίου δὲν ὑστερεῖ καθόλου καὶ ὁ Στράβων.

Ὅλα τὰ ἀνωτέρω ἄς ἐκληφθῆ ὅτι ἀναφέρονται μόνον πρὸς χάρη τῆς ἱστορίας τοῦ ἐπεισοδίου.

Κανένας λογικὰ σκεπτόμενος ἄνθρωπος σήμερα δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἀρνηθῆ ὅτι τὸ μαρτυρούμενον ἐπεισόδιον τοῦ Ἀλφειοῦ καὶ τῆς Ἀρέθουσας εἶναι ἓνας πολὺ ἐλκυστικὸς μῦθος. Στὴν προκειμένη περίπτωσι, γιὰ νὰ ἐνισχύσω τὴν ἀποψη γιὰ τὸ μυθῶδες τοῦ πράγματος, κατέφυγα καὶ σὲ γεωλόγους καθηγητὰς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἐνας ἐξ αὐτῶν μοῦ ἀνεκοίνωσεν ὅτι ἡ διόδευσις τοῦ ποταμοῦ γεωλογικὰ δὲν εὐσταθεῖ. Οἱ λόγοι συνδέονται μὲ τὴν σύνθετη γεωλογικὴ καὶ τεκτονικὴ δομὴ τοῦ πυθμένα τοῦ θαλάσσιου χώρου μεταξὺ Ἀλφειοῦ καὶ Σικελίας. Ὁ πυθμένας ἀποτελεῖ μίαν σύνθετην, ὅπως ἀνέφερα, μορφοτεχνικὴ δομὴ, ποὺ διασχίζεται ἀπὸ πολλὰ ἐνεργὰ ρήγματα. Δημιουργοῦνται σύνθετα πολυρρηγματικὰ τεκτονικὰ βυθίσματα, ποὺ χαρακτηρίζονται καὶ ἀπὸ μεγάλα βάρη, τὰ ὁποῖα διακόπτουν τὴν ὅποιαν ὑπόγεια ὑδραυλικὴν ἐπικοινωνίαν τῶν ὑδάτων μεταξὺ τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν νησιῶν, τόσοσιν τῶν μεγαλυτέρων ὅσον καὶ μικροτέρων, ὅπως γιὰ παράδειγμα τῶν Στροφάδων.

Γιὰ τὰ περὶ Στροφάδων ἔπεται ἀμέσως διεξοδικώτερος λόγος, ποὺ ἀναφέρεται στὴν νεώτερη ἔρευνα. Καὶ ἰδοὺ ἐνδεικτικὰ καὶ πρόχειρα δύο δεύγματα ἀπὸ τὴν νεώτερη βιβλιογραφία:

α') Ὁ Ἀκαδημαϊκὸς Στυλιανὸς Λυκούδης γράφει μεταξὺ πολλῶν ἄλλων περὶ τῶν Στροφάδων, σὲ προσεγμένον σύντομον ἄρθρον του στὴν Ἐγκυκλοπαιδεία Πυρσοῦ, λ. Στροφάδες: «Ζεῦχος βραχωδῶν ἀποκέντρων ἐν τῷ Ἰονίῳ νησίδων... συνδεομένων δι' ὑφαλισμοῦ. Εἶναι μονήρεις μὲ ἐγγυτέραν ἀπόστασιν 25 μιλίων νοτίως τοῦ ἀκρωτηρίου Κερὶ τῆς Ζακύνθου... Ἡ νησίς ἔχει μεγαλυτέρα μὲν διάστασιν 1 χιλιομ., ὕψος δὲ 11 μέτρα. Ὑπάρχει καὶ πηγὴ, ἥτις πρὸ τοῦ σεισμοῦ τοῦ 1886 ἀνέβλυζε μέγα ποσὸν ὕδατος, συμπαρασύροντος κάποτε φύλλα πλατάνου, τοῦθ' ὅπερ ἄγει εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι τὸ ὕδωρ τοῦτο, παρὰ τὴν μεγάλην ἀπόστασιν καὶ τὰ μέγιστα βάρη τῆς θαλάσσης, προήρχετο ἐκ τῆς Πελοποννήσου ὑποπυθμενίως, δεδομένου ὅτι ἡ ἐγγυτέρα θέσις, καθ' ἣν ἀπαντῶσι πλάτανοι, εἶναι ἡ περὶ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Ἀλφειοῦ. Ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος (B, 285) τίς ὀνομάζει παραστατικώτατα «πλωτάς».

β') Στὴν ἴδιαν Ἐγκυκλοπαιδείαν ὁ σπουδαῖος φιλόλογος, πρόεδρος τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συμβουλίου καὶ ἐπιτυχημένα λαογραφῶν Γεράσιμος Κα-

ψάλλης γράφει (λ. Ὀρτυγία) ὅτι «τὸ ἄφθονον χυνόμενον εἰς τὴν θάλασσαν ὕδωρ ἐμυθολογεῖτο ὅτι ἦτο αὐτὸ τὸ ρεῦμα τοῦ Ἀλφειοῦ ὑπὸ τὴν θάλασσαν, παρακολουθήσαντος μέχρι τῆς νησίδος ταύτης τὴν εἰς τὴν ὁμώνυμόν της πηγὴν μεταμορφωθείσαν νύμφην Ἀρέθουσαν» κ.λπ.

Στὴν πρώτην περίπτωσιν ἔχομεν ἔκφραση μιᾶς ὑποθέσεως γιὰ τὴν ὑποθαλάσσια πορείαν τοῦ ποταμοῦ, στὴν δεύτερη πρόκειται γιὰ ἓνα μῦθον (ἐμυθολογεῖτο). Παραμένει πρὸς ἐρμηνείαν τὸ τῆς ὑδάτινης συνδέσεως τῶν ἐκβολῶν Ἀλφειοῦ καὶ ἐμφανίσεως ἀπὸ τὴν πηγὴν τῶν φύλλων πλατάνου, γιὰ τὴν ὁποίαν θὰ γίνῃ ἀναλυτικώτερη ἀναφορά.

Ὁ Ἀκαδημαϊκὸς (λαογράφος) Κώστας Ρωμαῖος, δεχόμενος σιωπηρῶς καὶ αὐτὸς ὅτι ἡ ὑποθαλάσσια διόδευση τοῦ Ἀλφειοῦ ἀπὸ τὴν ἀκτὲς τῆς Πελοποννήσου μέχρι τὸ νησί τῆς Ὀρτυγίας εἶναι ἀπαγορευτικὴ λόγω τῆς μεγάλης ἀποστάσεως, σμικρύνοντας τὴν ἀπόσταση διατυπώνει προσωπικὴν ἐρμηνείαν, τὴν ὁποίαν σπεύδει αὐτάρεσκα νὰ τὴν χαρακτηρίσῃ ὡς ἐντελῶς νέαν. Ἀναφέρω ἐδῶ περιληπτικὰ τὰ ὅσα διατείνεται.

Τὸ νερὸ τῆς πηγῆς τῆς μιᾶς νησίδας τῶν Στροφάδων δὲν εἶναι τοπικόν, φαίνεται δὲ ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὰ ἀντικρινὰ βουνὰ τῆς Πελοποννήσου μέσω ὑποθαλασσίου φυσικοῦ ἀγωγῶ. Εἶναι ὅμως πολὺ παράδοξον ὅτι στὴν πηγὴ ἢ ροὴ τοῦ νεροῦ ὄχι σπάνια παρέσυρε καὶ ἐνεφάνιζε φύλλα πλατάνου, ἐνῶ πλατάνοι δὲν ὑπῆρχαν ἐπάνω στὴν νησίδα. Τὸ φαινόμενο τοῦτο, ἰδιαιτέρως παράδοξον, ἐνισχύει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι τὰ νερὰ προέρχονται («σίγουρα») ἀπὸ τὸ πλησιέστερον μέρος τῆς Ἡλείας, ἀπὸ τὴν περιοχὴν δηλαδὴ τῶν ἐκβολῶν τοῦ ποταμοῦ Ἀλφειοῦ. «Ἴδου ὅμως», γράφει ὁ Ρωμαῖος, «ὅτι ἔρχεται τώρα ἡ νεώτερη πραγματικότης καὶ μᾶς ἀποδεικνύει ὅτι ἀληθινὰ ὁ Ἀλφειὸς βουλιάζει μὲ ἓνα μέρος τῶν νερῶν του μέσα στὰ ἔγκατα τῆς γῆς, κοντὰ στὴς ἐκβολές του καὶ ὅπως δὴποτε πρὶν ἀπὸ αὐτὲς καὶ ὅτι συμπαρασύροντας ἀπὸ τὴν ὄχθη του τὰ πλατανόφυλλα τὰ μεταφέρει μαζὶ μὲ τὰ νερὰ του στὴν μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν δύο Στροφάδες ὅπου καὶ ἀναβλύζει στὴν ἐκεῖ ἄφθονη παλαιότερη πηγὴ... Τὸ παράξενο τοῦτο φαινόμενο μὲ τὰ ἀπροσδόκητα περιστατικὰ μᾶς ὀδηγεῖ κατ' εὐθεΐαν στὴν ἄγνωστη λύσιν τοῦ ἀρχαίου προβλήματος». Καὶ ἡ λύσιν ποὺ προτείνει εἶναι ἡ ἀκόλουθη. Οἱ ἀρχαιότατοι κάτοικοι τῆς Ἡλείας θὰ εἶχαν προσέξει τὸ παράδοξο φαινόμενο τῆς πηγῆς στὴς Στροφάδες μὲ τὰ ἄφθονα νερὰ καὶ μὲ τὰ πλατανόφυλλα. Καὶ φυσικὰ θὰ εἶχαν καὶ ἐκείνοι σχηματίσει κάποια παρόμοια ἐρμηνεία ὡς πρὸς τὴν πρόελευσίν τους, ὅτι δηλαδὴ νερὰ καὶ πλατανόφυλλα εἶχαν τὴν ἀρχὴν των στὴς ἐκβολές τοῦ Ἀλφειοῦ ἐπὶ Πελοποννησιακοῦ ἐδάφους. «Τί τὸ ἀπλούστερο»,

φθέγγεται περαιτέρω με τρόπον στομφώδη ὁ Ρωμαῖος, καὶ τί φυσικώτερο γιὰ τοὺς Ἀρχαίους ἀπὸ τοῦ νὰ ἐπεκτείνουν τὸν ἀρχικὸ ἠλειακὸ θρύλο καὶ νὰ ὑποστηρίξουν ὅτι, ναί, ἡ Ἀρέθουσα ἐγλύτωσε καὶ ἔφυγε στὰ ἀντικρινὰ μικρὰ νησιά, ὡστόσο ἰδοὺ ὅτι καὶ ὁ Ἄλφειὸς τελικὰ δὲν νικήθηκε. Περνώντας κάτω ἀπὸ τὴ θάλασσα τῶν 78 περίπου χιλιομέτρων, ἔφθασε τελικὰ ἀντίκρουστις Στροφάδες σμίγοντας ἐκεῖ τὰ νερά του – ἀκόμη καὶ τὰ φύλλα τῶν πλατάνων του – μετὰ τὰ νερά τῆς ἀκατάδεχτης νύμφης.

Λίγο ἀργότερα – συγκεκριμένα τὸ 734 πρὸ Χριστοῦ – οἱ Πελοποννησιοὶ ἄποικοι, τόσο οἱ πρῶτοι ποὺ ἔγιναν ἰδρυταὶ τῶν Συρακουσῶν, ὅσο καὶ ἄλλοι ἀργότερα ποὺ ἔφθαναν στις Συρακοῦσες, ὅλοι τοὺς διαπίστωναν ὅτι ἐκεῖ στὸ στόμιο τοῦ λιμένος τῶν Συρακουσῶν ὑπῆρχε μιὰ ἄλλη νησίδα ποὺ καὶ ἐκείνη εἶχε μιὰ πηγή μετὰ ἄφθονα πόσιμα νερά.

Στὴ συνέχεια σχεδὸν ὅλοι τοὺς δὲν εἶχαν παρὰ νὰ («ἐντοπίσουν ἐκεῖ») στὴ νέα πατρίδα τοὺς ὅσα ἤδη θὰ ἐγνώριζαν στὴ Δυτικὴ Πελοπόννησο γιὰ τὰ δύο μικρὰ νησιά, τὶς πλωτὲς νήσους, ἀντίκρου ἀπὸ τὴν Ἡλεία καὶ τὴν Ὀλυμπία, καὶ γιὰ τὴν πηγή τοὺς ἐκεῖ. Ὡστόσο, ἡ πρώτη καὶ ἀρχικὴ πηγή μετὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἀρέθουσας «κατὰ τὴ γνώμη μου (ἐνν. τοῦ Ρωμαίου) πρέπει νὰ βρίσκεται στις Στροφάδες»¹⁰.

Περὶ τίνος τελικὰ πρόκειται, σὲ σχέση μετὰ τὰ πορίσματα τοῦ Ρωμαίου, θὰ δειχθῆ ἀμέσως κατωτέρω. Προηγουμένως αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη νὰ σημειώσω ὅτι παρέθεσα παρὰ τὴν συνήθειάν μου ἐκτενῶς τὰ πορίσματά του ἐν σχέσει μετὰ τὴν ἐμφάνιση τῶν πλατανοφύλλων καὶ τὴν ἀποδεικτικὴν των ἀξίαν, γιὰ νὰ μὴ δημιουργηθῆ ἡ παραμικρὴ, ἔστω, ὑποψία ὅτι τὸν ἀδικῶ, ἐὰν τὰ χαρακτηρίσω, καὶ ζητῶ συγγνώμην, ὡς «παντάπασιν κίβδηλα», γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω μιὰ φράση τοῦ Παυσανία. Κατὰ τὴν ἀποψή μου, ἐνισχυμένη καὶ ἀπὸ τὴν σύγχρονην ἐπιστημονικὴν ἔρευναν, βρισκόμαστε καὶ ἐδῶ πάλιν πρὸ ἐνὸς μυθεύματος μετὰ στοιχεῖα, ποὺ δὲν ἔχουν οὐσιαστικὴν σχέση μετὰ τὸν πραγματικὸν μῦθον τοῦ Ἄλφειοῦ καὶ τῆς Ἀρέθουσας.

Τὸ μῦθευμα αὐτὸ τῆς ἀπροσδόκητης ἐμφάνισεως τῶν πλατανοφύλλων στηρίζεται σὲ μιὰν ἄλλην πολὺ συνηθισμένην ἀρχήν, ποὺ ἔχουν ὡς βάση τὰ λαϊκὰ στρώματα στὴν προσπάθειάν των νὰ δώσουν ἀπαντήσεις σὲ φαινό-

10. Βλ. Κώστα Ρωμαίου, Ἄλφειὸς καὶ Ἀρέθουσα (Μία ἐντελῶς νέα ἐρμηνεία), Πελοποννησιακά, Παράρτημα 15, Πρακτικὰ τοῦ Β' τοπικοῦ Συνεδρίου Ἡλειακῶν Σπουδῶν (Ἀμαλιάς 13-15 Νοεμβρίου 1987), Ἀθήναι 1989, σ. 478-485.

μενα, έκλαμβανόμενα ως παράδοξα. Οί άπαντήσεις αυτές σχετίζονται με τήν μυθικήν και συνειρμικήν διανόηση και αίτιότητα, πού χαρακτηρίζουν τις λαϊκές έκδηλώσεις και όχι με τήν όρθολογιστική διανόηση και αίτιότητα. Ό λαός προβάλλει συχνά ένα «γιατί» στα παράδοξα γι' αυτόν πράγματα και ή άπάντησή του είναι μυθική, όπως προανέφερα.

Με άλλα λόγια στα περι πλατανοφύλλων πρόκειται περι μυθέματος, τó όποϊον άπλώς έχει προσκολληθή, άγνωστον πότε άκριβώς, στον εύρύτερον μύθον. Πράγματι ως παράδοξον θά μπορούσε νά χαρακτηρισθή έκ πρώτης όψεως τó φαινόμενον μιās πηγής ένός μικροϋ όχι βουνώδους νησιοϋ, άπό τήν όποϊαν αναβλύζει άφθονον γλυκόν νερόν. Ό χαρακτηρισμός όμως τοϋ παραδόξου στην πραγματικότητα δέν ισχύει. Στην περίπτωση τής Όρτυγίας άπλώς έμεινεν ανεξέταστον ότι ή Όρτυγία είναι έν έπαφή σχεδόν με τήν ήπειρωτικήν περιοχήν τοϋ λιμανιοϋ τών Συρακουσών, άποχωριζόμενη άπό αυτήν με πολϋ μικροϋ βάθους θάλασσαν, πράγμα πού σημαίνει ότι τó έκχυνόμενον άπό τήν πηγήν νερόν είναι Σικελικόν. Η έντυπωσιακή παρατήρηση, γράφει ό Wentzel, ότι ή πηγή πού βρίσκεται κοντά στη θάλασσα έκχύνει γλυκό νερό ήταν ή αίτία δημιουργίας ένός αιτιολογικοϋ μύθου, τοϋ μύθου τής συνδέσεως τής πηγής με τά νερά τοϋ Άλφειοϋ. Πολϋ περισσότερον ενισχύεται ή άποψη αυτή έκ τοϋ ότι ή Όρτυγία ήταν κάποτε ένωμένη με τήν Σικελίαν, δηλαδή δέν ήταν νησί, αλλά προέκταση τής Σικελικής γής. Είναι χαρακτηριστικά πλην άλλων όσα μεταξύ άλλων παραδίδει επί παραδείγματος ό Σχολιαστής τοϋ πρώτου Νεμεονίκου τοϋ Πινδάρου¹¹: «Όρτυγία πρότερον μέν οϋσα νήσος, είτα προσχωθεΐσα χερσόνησος γέγονε, ως και Ίβυκος ίστορεΐ», και ό Στράβων: «επί τής πρós Συρακούσαις νήσου νϋν μέν γέφυρά έστιν ή συνάπτουσα αυτήν πρós τήν Ήπειρον, πρότερον δέ χῶμα, ως φησιν Ίβυκος, λογαίου λίθου, όν καλεΐ έκλεκτόν»¹².

11. Πίνδ. Νεμ. 1, 1-2. Ό παραφράσας, σχολιάσας και έκδώσας τόν Πίνδαρον Νεόφυτος Δούκας σημειώνει: «άμπνευμα δέ φησι τήν τοϋ ποταμοϋ δι' ύπονόμων αυτοϋ έν Όρτυγία αναπνοήν και άνάδοσιν τών έαυτοϋ ύδάτων, έξ ών συνίσταται ως έξ έρωτικῶν άρχῶν ή Άρέθουσα· όθεν και σεμνόν αυτό προσηγόρευσεν, ει μή τι διά τó καθαρόν». Ό στίχος στον Πausανία 5,7,3 έχει έκτενωσ σχολιασθή, πρβλ. Κωνσταντίνου Γκαρπόλα, Σχόλια εις τόν Πίνδαρον 2, 1841, σ. 162 κ.έξ.

12. Στράβ. 1, 3, 18.

Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ὀφείλεται πολλὰς φορὰς καὶ σὲ ἀτελεῖ παρατήρηση.

Ἐπανέρχομαι στὰ περὶ παραδόξου τῶν Στροφάδων. Τὸ παράδοξο αὐτό, ὅπως καὶ ἄλλα παράλληλα καὶ ἀπολύτως συναφῆ, συνίσταται ἀπὸ τὸ στοιχεῖο τῆς διελεύσεως τοῦ νεροῦ τῆς πηγῆς ἀπὸ πολὺ μακρινὴν ἀπόσταση μέσω θαλάσσιου ἀγωγοῦ, τὸ στοιχεῖο τῶν πηγῶν προελεύσεώς του ἀπὸ τὶς ἐκβολὰς τοῦ σχετικὰ κοντινότερου Ἀλφειοῦ καὶ τὸ στοιχεῖο τῆς ἀρχικῆς του πορείας, ποὺ εἶναι οἱ ἐκβολὰς, ὅπου καὶ ὑπάρχουν πλάτανοι. Ἡ παράδοση δὲν ἔχει πάντοτε τὴν ἀπαιτούμενη πληρότητα, φέρεται καὶ σὲ κάπως ἡμιτελεῖ μορφή. Πρῶτος, καθ' ὅσον γνωρίζω, κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἀναφέρεται στὴ διήγηση ὁ Ἴταλὸς περιηγητῆς Giovanni Zuallardo στὸ περιηγητικὸ του ἔργο, ποὺ ἐκδόθηκε στὴ Ρώμη τὸ 1588: «Ἐνας Ἕλληνας μοῦ εἶπε», γράφει ὁ περιηγητῆς κατὰ τὸν Σιμόπουλον, «ὅτι ὑπάρχουν θαυμάσιες πηγές (στὶς Στροφάδες) ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο καὶ φθάνουν στὸ νησί μὲ φλέβες κάτω ἀπὸ τὸ βυθὸ τῆς θάλασσας». Ἀναφορὰ σὲ πλατανόφυλλα δὲν γίνεται. Τὴν ἴδια περίπου ἀόριστη ἀπάντηση ἔλαβε καὶ φίλος ἐρευνητῆς ποὺ ἐπισκέφθηκε τὶς Στροφάδες καὶ ἐρώτησε ἂν οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖ εἶδαν στὴν πηγὴ ποτὲ πλατανόφυλλα. Τὸ ἔχουν ἀπλὰ ἀκούσει, τοῦ ἀπάντησαν.

Προσωπικὰ δὲν ἀμφισβητῶ τὴν συνύπαρξιν μιᾶς τέτοιας παραδόσεως μὲ τὴν πηγὴν. Ὅπως ὑποστηρίζουν καὶ οἱ εἰδικοί, τὸ νερὸ τῆς τελευταίας εἶναι νερὸ τῆς βροχῆς ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸν οὐρανὸν ἐπὶ τόπου. Τὸ βέβαιον γιὰ μὲνα εἶναι ὅτι ἡ παράδοση ἰσχύει ἀναλόγως καὶ γιὰ ἄλλα νησιά.

Ἐὰν τὰ πλατανόφυλλα προέρχονταν ἀπὸ τὴν ἀνάβλυση τῶν νερῶν τῆς πηγῆς τῶν Στροφάδων καὶ ἐφ' ὅσον τὸ φαινόμενον αὐτὸ ἦταν μοναδικόν, θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ γιὰ τὴν προέλευσίν των κάποια συζήτηση. Αὐτὸ ὅμως δὲν συμβαίνει, ἐπειδὴ τὸ ἴδιο τὸ γεγονός ἐντοπίζεται ὁμοιόμορφον σὲ πηγὰς καὶ ἄλλων νησιῶν, πρᾶγμα ποὺ ἐνισχύει τὸν μυθικὸν του χαρακτῆρα. Ἴδου καὶ τὰ τεκμήρια κατὰ νησί.

Ἄνδρος. Ὁ Ἄνδριος καθηγητῆς μετεωρολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Λεωνίδας Καραπιπέρης, ἀναφερόμενος σὲ εἰδικὸ μελέτημά του στὴν πηγὴ «Ζέμιον» τῆς Ἄνδρου καὶ ἀκολουθῶντας προγενέστερους του, γράφει ὅτι ἀπ' αὐτὴν τὴν πηγὴν ποὺ βρίσκεται σὲ ὑψόμετρο 880 περίπου μέτρων ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς θάλασσας ἀναβλύζει νερὸ ἀφθονώτερο μᾶλλον ἀπὸ κάθε ἄλλη πηγὴ τοῦ νησιοῦ. Οἱ Ἄνδριοι, σημειώνει περαιτέρω, θεωροῦν λόγῳ τοῦ ὕψους της, «ὡς ἐν τῶν περιεργότερων φυσικῶν φαινο-

μένων τῆς Ἄνδρου», παραδέχονται δὲ κοινῶς ὅτι τὸ νερὸ τῆς πηγῆς ἔχει τὶς ὑπόγειες δεξαμενές του στὰ βουνὰ τῆς Καρύστου. Τοῦτο ὅμως, κατὰ τὸν Καραπιπέρη, εἶναι πλάνη, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἐπιτόπιαν ἔρευναν αὐτοῦ καὶ ἄλλων ξένων ἐρευνητῶν καὶ τὶς σχετικὲς ἐπιστημονικὲς παρατηρήσεις των. Ὁ Καραπιπέρης πάντως δὲν παραλείπει νὰ ἀναφέρῃ διήγηση Ἀνδρίων χωρικῶν, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποίαν «ἐκ τῆς πηγῆς ταύτης ἐξέρχονται συχρότατα φύλλα πλατάνου, ἐνῶ πλάτανος πλησίον τῆς πηγῆς δὲν ὑπάρχει». Προσθέτει ἀκόμη ὅτι καὶ ὁ Θεόφιλος Καίρης ἐπίστευε ὅτι ἡ πηγὴ αὐτὴ προερχόταν ἀπὸ τὴν Καρυστίαν¹³.

Τῆνος. Ὅπως μαρτυρεῖ ὁ δρ. Ἀλέκος Φλωράκης, στὴν Τῆνο ὑπάρχει τὸ τοπωνύμιον (ἀκρωνύμιον) *Γλυκὸ Νερό*. Ἔχει καλὸ νερό, γλυκό. Ἐβγαζε πλατανόφυλλα τὸ νερὸ καὶ λέγαν πὼς ἐρχόταν ἀπὸ τὴ Χίο. Σύμφωνα μὲ ἄλλη ἐκδοχή, τὸ νερὸ ἐέρχεται ἀπὸ τὴ στεριανὴ Ἑλλάδα, γιατί φέρνει φύλλα ποῦ δὲν ἔχουμ' ἐδῶ. Περνάει φλέβα κάτω ἀπ' τὴ θάλασσαν¹⁴.

Πάρος. Στὴν διδακτορικὴ του διατριβὴ περὶ τῆς τοπογραφίας τῶν Ἑπταπύλων Θηβῶν ὁ παλαιὸς Νάξιος φιλόλογος Γεώργιος Παγίδα σημειώνει τὰ ἐξῆς: Μύθευμα «καὶ ἐν Ναούσῃ τῆς Πάρου, ἐνθα λέγεται ὅτι ἡ ἐκεῖ πηγὴ, ἐξέβαλέ ποτε φύλλα πλατάνου καὶ οὕτως ἐφανέρωσε τὴν ἐκ τῆς πολυπλατάνου Νάξου καταγωγὴν αὐτῆς, καὶ ταῦτα ἐπειδὴ, ὡς λέγουσιν, ἡ Πάρος ἢ ἡ γειτονία τῆς Ναούσης στερεῖται τοῦ ἀνωτέρω δένδρου»¹⁵.

Νάξος. Στὸ χωριὸ Δανακὸς τῆς ὄρεινῆς Νάξου (ὕψ. 450 μ.) ὑπάρχει πηγὴ, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀναβλύζει ἄφθονο νερὸ σὲ ὄλην τὴν διάρκειαν τοῦ

13. Βλ. Λεων. Ν. Καραπιπέρη, Ἡ πηγὴ «Ζένιο» τῆς Ἄνδρου, Ἐπετ. Ἐταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν, 6, 1967, σ. 493 κ.ἐξ. Ἄς σημειωθῇ ὅτι κοντὰ στὶς κορφές βουνῶν ὑπάρχουν βρῦσες μὲ νερὸ ὅπως π.χ. στὴ Νάξο (Φανάρι: Πάνω Ἄργιος, Κάτω Ἄργιος, Πάραστας, Μόλια, Κορκός, Μαρμαροκοπιό, Ἔντρια. Βλ. Μιχ. Γ. Μπαρδάνη, Λαϊκὴ παράδοση καὶ γεωλογικὲς ἔρευνες στὴ Νάξο, Ἀπεραθίτικα 1, 2, 1989, σ. 116).

14. Ἀλέκου Ε. Φλωράκη, Τοπωνυμικὸς περίπλους Τήνου. Ἀκτωνύμια-Μικροακτωνύμια, Ἐπετ. Ἐταιρ. Κυκλ. Μελετῶν, 20, 2006-2010, Πεντηκονταέτηρος, Ἀθήνα 2010, σ. 216, ἀρ. 369. (Ὁ συγγραφέας παρατηρεῖ ὅτι ἡ παράδοση «ὕπενθυμίζει τὴν πηγὴ Ἀρέθουσα κοντὰ στὶς Συρακοῦσες τῆς Σικελίας».)

15. Βλ. Γεωργίου Παγίδα, Τὰ τῆς τοπογραφίας τῶν Ἑπταπύλων Θηβῶν ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἀρχαιολόγων διερευνώμενα (διδ. διατρ.), ἐν Ἀθήναις 1882, σ. 23, σημ. 2.

ἔτους. Κατὰ τὴν πίστιν τῶν ἐπιχωρίων, ὅπως διεπίστωσα, τὸ πρᾶγμα δὲν δικαιολογεῖται κυρίως λόγῳ τῆς μεγάλης ποσότητος τοῦ νεροῦ πηγῆς νησιοῦ μὲ χαμηλὸν βροχόμετρον. Ἡ δικαιολογία ὅμως εἶναι πάντοτε πρόχειρη. Κατὰ μίαν παλαιὰν παράδοσιν, ἰδικῆς μου καταγραφῆς, τὸ γλυκὸ αὐτὸ νερὸ ἔρχεται ἀπὸ τὴν Ἀφρικὴν, ἐννοεῖται ὑποθαλασσίως, γιατί ἐβλεπαν πολλὰ φορὲς νὰ ξεβράζω βᾶγια (φύλλα φοινίκων) ποὺ δὲν ὑπῆρχαν στὴν γύρω περιοχὴ. Σύμφωνα μὲ ἄλλη παράδοσιν «τὸ νερὸ ἔρχεται ὑπογείως ἢ ὑποθαλασσίως ἀπὸ μακριὰ (Μ. Ἀσία). Κατ' ἄλλην παραλλαγὴν τὸ νερὸ ἔρχεται ἀπὸ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, γιατί «ἡ πηγὴ ἔβγαλε κάποτε φύλλα δένδρου, ποὺ δὲν ὑπῆρχαν στὴν Νάξον ἀλλὰ στὴν Μικρὰν Ἀσίαν». Σύμφωνα μὲ ἄλλην παραλλαγὴν «τὸ νερὸ ἔρχεται ἀπὸ μακριὰ καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν Κρήτην». Πρβλ. καὶ ἄλλη παράδοσιν: Στὸν Πύργον τοῦ Ὀσκέλου (νοτιοδυτικὴ Νάξος) ὑπῆρχε πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἔβγαίναν σαλιγκάρια διαφορετικὰ ἀπὸ τὰ γνωστὰ τῆς περιοχῆς, πρᾶγμα ποὺ μπορεῖ νὰ δικαιολογηθῆι λόγῳ τοῦ ὅτι τὸ νερὸ προερχόταν ἀπὸ τὴν Μ. Ἀσίαν. Ἐννοεῖται ὅτι σὲ καμμιά ἀπὸ τὶς παραλλαγὰς, ἰδιαιτέρα τοῦ Δανακοῦ, δὲν ἀναφέρεται ἐμφάνισιν πλατανοφύλλων, πρᾶγμα ὅμως ποὺ θὰ ἦταν ὄχι παράδοξον. Οἱ γνωρίζοντες τὴν περιοχὴ, ὅπως ἐγώ, διαπιστώνουν καὶ ἀπὸ μεγάλη ἀκόμη ἀπόστασιν ὅτι ὀλόκληρη ἡ περιοχὴ τῆς πηγῆς εἶναι καλυμμένη ἀπὸ ἓνα πολὺ μέγαλον πλάτανον καὶ ἀπὸ διάφορα μικρότερα πλατάνια. Ἄν τὸ ἀναβλύζον νερὸν συμπαρέσυρε πλατανόφυλλα, θὰ ἦταν φαινόμενον φυσιολογικόν.

Κατ' ἄλλην ἀκόμη παραλλαγὴν τὸ νερὸ τοῦ Δανακοῦ ἔρχεται ἀπὸ τὴν Μ. Ἀνατολὴν «καὶ ὅτι μαζί του βγαίνουν πολλὰ φορὲς φύλλα ἀπὸ φοινικόδενδρα»¹⁶.

Οἱ κάτοικοι τοῦ ὄρειου χωριοῦ Κορώνου πίστευαν ὅτι τὸ νερὸ τῆς πηγῆς τοῦ Ἀπόλλωνα ἔρχεται ἀπὸ μεγάλη στεριά (ἔχουν δεῖ καὶ αὐτοὶ νὰ βγαίνουν ἀπὸ τὸ νερὸ φύλλα ἀπὸ δένδρα ποὺ δὲν ὑπάρχουν στὴν Νάξον)¹⁷.

Ὅμοίως πιστεύεται στὸ χωριὸ Κυνήδαρος ὅτι τὸ νερὸ τοῦ Γιατρίνου ἔρχεται ἀπὸ τὴν Μ. Ἀσίαν.

16. Βλ. *Μπαρδάνη*, ὁ.π., σ. 115.

17. Ὁ.π. Ἄς σημειωθῆι ὅτι σὲ σχέση μὲ τὸ παρὸν μυθολογικὸ θέμα ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ ὅσα παρατηρεῖ ἀκόμη ὁ Μπαρδάνης ἀναφερόμενος στὶς ἀναβάλλουσες τοῦ Ἀζαλᾶ καὶ τοῦ Ἁη Δημήτρη) τῆς ΝΑ Νάξου, γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ γίνῃ λόγος στὴν εὐρύτερη μορφή τῆς μελέτης.

Εἶναι γνωστόν ὅτι αὐτῆς τῆς μορφῆς δημῶδεις παραδόσεις γιά πηγές ποῦ ἔχουν τὴν ἀρχή των σὲ μακρινές ἀποστάσεις καὶ τῶν ὁποίων τὸ νερὸ κινεῖται μέσῳ τῆς θάλασσας μέχρι τὴν σημερινήν των μορφὴν ὑπάρχουν καὶ ἄλλες στὸν Ἑλληνικὸν νησιωτικὸν χῶρον, ὅπως στὴν Κρήτην κ.ά. Ὅτι ὅμως τὸ ὑποτιθέμενον φαινόμενο εἶναι μύθευμα καὶ ὄχι πραγματικὸν ἰσχύει καὶ γιά τὰ ἀρχαῖα χρόνια, ἂν κρίνη κανεὶς καὶ ἀπὸ ὅσα παραδίδει ὁ Στράβων, ὁ ὁποῖος γράφει: «Ἐπιτείνουσι δὲ τὴν τοιαύτην τερατολογίαν οἱ τὸν Οἰνωπὸν εἰς Δῆλον ἐκ τοῦ Νείλου περαιοῦντες»¹⁸.

SUMMARY

This ancient myth deals with the course of the Peloponnesian river Alpheus through a (natural) subterranean duct from the sea floor to the small island of Ortygia and its finding there in water form with its beloved Arethusa, who has also been changed to the namesake source.

Professor Romeos restricts the course of Alpheus and its appearance as a source at the two Strophades islands, close to Alpheus. As a proof of this, Romeos cites the fact that there were also maple leaves of maple trees, nonexistent in Strophades, but existing in the estuaries of Alpheus, on the Peloponnesian terrain.

The author of this study, on the other hand, argues that the tradition for the appearance of maple leaves in a source is also mythical and not real, albeit common in various Greek islands, such as Andros, Tinos, Paros and Naxos.

---

18. Στράβ. 6, 2, 4.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 22ΑΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2018

ΤΡΟΠΟΙ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΚΑΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΕΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΤΗΝ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΤΟΥΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ
κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΟΝΟΜΗ

Μνήμη Γρηγόρη Σκαλκέα

Από την άποψη τῆς συμπεριφορᾶς, πού ἀκόμη καί σήμερα στηρίζεται οὐσιαστικά σέ ἀγραφους νόμους, οἱ ἄνθρωποι μιᾶς χώρας διακρίνονται σέ διάφορες κατηγορίες. Στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ὑπῆρχαν βέβαια κοντὰ στίς τόσες ἄλλες κατηγορίες καὶ μεγάλες προσωπικότητες καὶ εὐγενικοὶ χαρακτῆρες. Ὅσοι συμπεριφέρονταν μὲ τὸν πιὸ ἄψογο τρόπο πού τὸν συνδύαζαν μὲ κοινωνικὴ εὐγένεια, κάτι δηλαδὴ πού πλησίαζε τὸ γαλλικὸ gentilhomme, χαρακτηρίζονταν ὡς καλοὶ κάγαθοὶ καὶ ἡ ιδιότητά τους λεγόταν καλοκαγαθία. Μὲ τὸν καιρὸ ὁ πόλεμος –αὐτὸς ὁ βίαιος δάσκαλος– καὶ τὰ πολιτικὰ ἔγιναν αἰτία ὥστε νὰ ξεπέσουν τὰ ἄτομα. Ἔτσι ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος προφανῶς βρῆκε κάτι στοὺς Πέρσες εὐγενεῖς πού δὲν εἶχε ὁ κοινὸς Ἕλληνας ἢ ὁ Μακεδόνας, Ξεν. Ἑλλ. 4.1.29 (Φαρνάβαζος): κάποια φυσικὴ ἀξιοπρέπεια καὶ εὐγένεια τρόπων πού τὸν ἐντυπωσίασε. Ἀκόμη πιὸ ὕστερα οἱ Ρωμαῖοι, δίκαια ἴσως, καταφρονοῦσαν τοὺς ἀπλοὺς Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς τους ὡς ἐλαφρόμυαλους, ἐπιπόλαιους, αὐθάδεις καὶ χωρὶς ἀρχές.

Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ οἱ Ἕλληνες ἔκαναν τὴ διάκριση ἀνάμεσα στοὺς καλοὺς καὶ τοὺς κακοὺς τρόπους. Οἱ καλοὶ τρόποι περισσεύουν π.χ. στὸ ἀνάκτορο τοῦ Ἀλκίνοου· ἡ Ναυσικᾶ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῆ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐλκυ-

στικά κορίτσια στην παγκόσμια λογοτεχνία. Αντίθετα ο Εὐρύαλος, ένας από τους πιό λαμπρούς νέους τῶν Φαίακων, ξεπέφτει στὰ μάτια μας γιὰ τὴν ἀγένειά του. Λέει στὸν ξένο Ὀδυσσεά (θ 166) πὼς εἶναι ἀνίδεος ἀπὸ ἀθλήματα καὶ τὸν παρομοιάζει μὲ πειρατή. Ὁ Ὀδυσσεάς δίκαια τὸν ἀποπαίρνει:

Ξεῖν', οὐ καλὸν ἔειπες· ἀτασθάλῳ ἀνδρὶ ἔοικας.

Ξένε, δὲν μίλησες σωστὰ καὶ φαίνεσαι ἀναιδής!

Στὴ συνέχεια, ὁ Ὀδυσσεάς ἐπισημαίνει τὴν κουφότητά του παρὰ τὴν ὁμορφιά του:

ὡς καὶ σοὶ εἶδος μὲν ἀριπρεπές, οὐδέ κεν ἄλλως
οὐδὲ θεὸς τεύξειε, νόον δ' ἀποφώλιός ἐσσι.

Ὅμοια καὶ σύ! Τρανὰ τὰ κάλλη σου, μὴδὲ θεὸς νὰ δώσει
τρανότερη ὁμορφιά, ὅμως μυαλὸ δὲν ἔχεις!

Ἀργότερα, ὅταν ὁ Ὀδυσσεάς θὰ ξεπεράσει ὅλους τοὺς νέους Φαίακες στὰ ἀγωνίσματα καὶ τοὺς προκαλεῖ ὅλους ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ξεινοδόκον Λαοδάμαντα, θὰ ἀναγνωρίσει καὶ ὁ Εὐρύαλος τὴν ἀρετὴ τοῦ Ὀδυσσεά καὶ γιὰ νὰ τὸν καλοκαρδίσει θὰ τοῦ χαρίσει ἄορ παγχάλκεον, ὀλόχαλκο δηλαδὴ σπαθί.

Πολὴ διαφορετικὴ ἦταν ἡ συμπεριφορὰ τῶν μνηστήρων στὸ παλάτι τοῦ Ὀδυσσεά. Ἄν ὅμοια μὲ ἄλλους ἄπλωναν τὰ χέρια τους σὲ ξένα κρέατα ποὺ τοὺς τὰ σερβίριζαν ἀσυνείδητοι ὑπηρέτες, μποροῦσαν ὡστόσο νὰ μὴν ἔριχναν τὰ κόκκαλα ὅπου κι ἂν ἔφταναν καὶ νὰ μὴν πρόσβαλαν τὸν ξένο. Ὁ πιὸ κακοαναθρεμμένος ἀνάμεσά τους ἦταν βέβαια ὁ Ἀντίνοος, γι' αὐτὸ καὶ ὁ ἀναγνώστης μὲ κάποια ἀνακούφιση μαθαίνει πὼς πέφτει πρῶτος ἀπὸ τὸ βέλος τοῦ Ὀδυσσεά (χ 15-16):

τὸν δ' Ὀδυσσεὺς κατὰ λαιμὸν ἐπισχόμενος βάλεν ἰῶ,
ἀντικρὺ δ' ἀπαλοῖο δι' ἀχένος ἤλυθ' ἀκωκή.

Σημαδεύοντας τὸν πέτυχε στὸν λαιμὸ ὁ Ὀδυσσεάς,
κι ἀπαντικρὺ ὁ χαλκὸς ἐπρόβαλε στὸν τρυφερό του σβέρκο.

Ὁ Ἡσίοδος στὸ τέλος τοῦ ἔπους *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* ἐπισυνάπτει (706-764) μερικὰ ρητὰ γιὰ τοὺς τρόπους καὶ τὰ ἤθη τῶν ἀνθρώπων. Τὰ ρητὰ αὐτὰ σχετίζονται ὅχι μὲ κακὴ συμπεριφορὰ ἀλλὰ μὲ ἠθικοθηρησκευτικὲς περισσότερο δοξασίες. Παράδειγμα: νὰ μὴν καταδέχεσαι νὰ ψέγεις τὴν κα-

ταραμένη φτώχεια τὴν ψυχοφθόρα, ἀφοῦ πάντα διδόταν ἀπὸ τοὺς θεοὺς· ἢ νὰ μὴ συμπεριφέρεσαι ἄσχημα σὲ γεῦμα ὅπου συμμετέχουν πολλοὶ κ.ἄ.

Στὴν Ἀθήνα γινόταν λεπτὴ διάκριση ἀνάμεσα στοὺς καλοὺς καὶ τοὺς κακοὺς τρόπους, ἀνάμεσα στὸν τύπο τοῦ καλοῦ κάγαθοῦ καὶ τοῦ βάνουσου. Εἶναι φυσικὸ πὼς ὑπῆρχαν καὶ ὅλες οἱ ἐνδιάμεσες βαθμίδες ποὺ χωρίζουν τὸν καλῦτερο ἀπὸ τὸν χειρότερο. Στὴν Πολιτεία τοῦ ὁ Πλάτων λέει ὅτι ἡ ἐκπαίδευση θὰ ἀρχίσει ὅταν τὰ παιδιὰ θὰ ἀρχίσουν νὰ παίζουν καὶ πὼς τὸ πνεῦμα τῶν νόμων θὰ πρέπει νὰ τοὺς μεταδοθεῖ μὲ τὴ μουσικὴ, ἐνῶ τὸ πνεῦμα τῆς εὐταξίας θὰ τοὺς βοηθήσει νὰ ἀναπτυχθοῦν. Καὶ θὰ ἀνακαλύψουν ἴσως μικροπράγματα τῆς ζωῆς ποὺ εἶναι καλὲς συνήθειες, ὅπως ἡ σιωπὴ τῶν νεοτέρων μπροστὰ στοὺς μεγάλους ἢ μὲ ποῖο τρόπο θὰ πρέπει νὰ ξαπλώνει κανεὶς γιὰ φαγητὸ ἢ νὰ σηκώνεται ἀπὸ τὸ τραπέζι. Καὶ συνεχίζει γιὰ τὴν εὐγενικὴ συμπεριφορὰ τῶν παιδιῶν πρὸς τοὺς γονεῖς, γιὰ τὸ κόσμιο κόσμιον τῶν μαλλιῶν, γιὰ τὸ ντύσιμο καὶ τὴν ὑπόδηση, πὼς νὰ κρατᾶ κανεὶς ὄρθιον τὸ σῶμα τοῦ καὶ ἄλλα παρόμοια. Ὁ Σωκράτης στὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Ξενοφῶντος (2.3.16) σημειώνει τὰ ἴδια πράγματα:

Πῶς; ἔφη ὁ Σωκράτης· οὐ γὰρ καὶ ὁδοῦ παραχωρῆσαι τὸν νεώτερον πρεσβυτέρῳ συντυγχάνοντι πανταχοῦ νομίζεται καὶ καθήμενον ὑπαναστῆναι καὶ κοίτη μαλακῆ τιμῆσαι καὶ λόγῳ ὑπεῖξαι;

Στὴν Κύρου Παιδείαν (8.7.10) ὁ γερο-Κύρος λέει στὰ παιδιὰ του:

ἐπαιδεύθην δὲ καὶ αὐτὸς οὕτως ὑπὸ τῆσδε τῆς ἐμῆς τε καὶ ὑμετέρας πατρίδος τοῦ πρεσβυτέροις οὐ μόνον ἀδελφοῖς ἀλλὰ καὶ πολίταις καὶ ὁδῶν καὶ θάκων καὶ λόγων ὑπέικειν, καὶ ὑμᾶς δέ, ὦ παῖδες, οὕτως ἐξ ἀρχῆς ἐπαιδεύον, τοὺς μὲν γεραιτέρους προτιμᾶν, τῶν δὲ νεωτέρων προτετιμῆσθαι.

Τὸ ἴδιο συνέβαινε καὶ στὴ Σπάρτη. Ὁ Λυκοῦργος, λέει ὁ Ξενοφῶν (Λακ. Πολ. 3.1-5), ἐπειδὴ στὴ νεανικὴ ἡλικία τὸ ἄτομο μπορεῖ νὰ τὸ πάρει ἐπάνω του καὶ νὰ ἔχει πολὺ μεγάλους πειρασμούς, σκέφτηκε νὰ τοὺς ἐπιβάλλει μεγάλους «πόνους» γιὰ νὰ τοὺς συνηθίσει νὰ ὑπηρετοῦν τὴν πόλη καί, γιὰ νὰ τοὺς κάνει νὰ εἶναι κόσμιοι, τοὺς διέταξε ὅταν βαδίζουν νὰ ἔχουν τὸ χέρι στὸ ἱμάτιο, νὰ μὴ μιλοῦν καὶ νὰ κοιτάζουν κάτω.

Ὁ Ἀριστοφάνης (Νεφ. 991-994) διηγεῖται τὰ ἴδια πράγματα γιὰ τὰ παλαιότερα ἦθη ποὺ ἔθρεψαν τοὺς Μαραθωνομάχους. Μιλᾷ οἱ Κρείττων λόγος στὸν νεαρὸ Φειδιππίδη:

κάπιστήσῃ μισεῖν ἀγορὰν καὶ βαλανείων ἀπέχεσθαι,
καὶ τοῖς αἰσχροῖς αἰσχύνεσθαι καὶ σκώπτῃ τίς σε φλέγεσθαι·
καὶ τῶν θάκων τοῖς πρεσβυτέροις ὑπανίστασθαι προσιοῦσιν,
καὶ μὴ περὶ τοὺς σαυτοῦ γονέας σκαιουργεῖν.

Καὶ θὰ μάθεις νὰ μισεῖς τὴν ἀγορὰ καὶ νὰ μὴ θέλεις τὰ ζεστά
λουτρά,
γιὰ ὅσα πρέπει νὰ ντρέπεσαι θὰ ἔχεις ντροπή, κι ἂν κανεὶς σὲ
πειράξει θ' ἀγριεύεις,
μεγαλύτερο ἂν δεῖς, θὰ σηκώνεσαι εὐθὺς νὰ προσφέρεις τὴ θέση
σου,
πάντα τοὺς γονιούς σου θὰ σέβεσαι, δὲν θὰ τοὺς φερθεῖς ποτὲ μὲ
ἄπρεπο τρόπο.

Ἴσως στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ θυμηθοῦμε τίς κοινωνικὲς συνήθειες τῆς ἐποχῆς. Κι ἀκόμη τὴν οἰκοσκευή, τὰ ἐπιπλα, τὸν φωτισμό, τὴν ἐμφάνιση, καθὼς ὅλα ἐπιδροῦν στοὺς τρόπους συμπεριφορᾶς. Ὅ,τι θὰ φαινόταν σήμερα κακὴ συμπεριφορὰ δὲν θὰ ἦταν ἔτσι κάτω ἀπὸ ἐντελῶς διαφορετικὲς συνθῆκες. Ἐμεῖς οἱ νεότεροι θὰ ἀντιλαμβανόμεσταν ὅπωςδὴποτε πιὸ γρήγορα ἂν ἀπὸ ἓνα τραπέζι ἔλειπαν τὰ μαχαιροπήρουνα. Τὸ νερὸ γιὰ τὰ χέρια συνόδευε πάντα τὸ γεῦμα, ὅπως γίνεται σήμερα σὲ πολλὰ μέρη τοῦ κόσμου. Οἱ Ἀθηναῖοι καθάριζαν τὰ δάχτυλά τους στὴν ψίχα τοῦ ψωμοῦ· ἓνα κομμάτι ψωμοῦ δηλαδὴ ποὺ ἔπαιρνε κάποτε τὸ σχῆμα τοῦ κουταλιοῦ ἀναπλήρωνε τὸ τελευταῖο, κι ὅταν τελείωνε τὸ τραπέζι, τὸ ψωμὶ πετιόταν στὰ παρακείμενα σκυλιά. Τὴ χρῆση αὐτὴ τοῦ ψωμοῦ ὑπαινίσσεται ὁ Ἀριστοφάνης στοὺς Ἰππῆς 414, ὅπου ὁ Ἀλλαντοπώλης στοιχηματίζει πὼς θὰ ξεπεράσει τὸν Κλέωνα στὴν ἀναίδεια:

... ἢ μάτην γ' ἂν
ἀπομαγδαλιάς σιτούμενος τοσοῦτος ἐκτραφεῖην.

Θὰ σὲ νικήσω σ' ὅλα αὐτά, βρέ, ἔχω γίνεῖ
ἐγὼ ἓνας τέτοιος ἀντρακλας μασώντας ἀποφάγια.

Ὁ Κλέων ἀπαντᾷ:

ἀπομαγδαλιάς ὥσπερ κύων; ὦ παμπόνηρε πῶς οὖν
κυνὸς βορὰν σιτούμενος μαχεῖ σὺ κυνοκεφάλλω;

Πῶς ἀποφάγια, σὰ σκυλί; καὶ πῶς σὰν τρῶς σκυλίσια τροφή
θὰ παραβγείς μ' ἐμὲ τὸν σκυλομούρη;

Κι ὅταν ὁ Δῆμος πρόκειται νὰ τραφεῖ, ὁ Κλέων τοῦ προσφέρει:

ἰδοῦ φέρω σοι τήνδε μαζίσκην ἐγὼ
ἐκ τῶν ὀλῶν τῶν ἐκ Πύλου μεμαγμένην

Νά, πάρε ἓνα ψωμάκι ζυμωμένο
ἀπ' τὸ κριθάρι ποῦ ἔφερα ἀπὸ τὴν Πύλο

κι ὁ Ἀλλαντοπώλης ἀπαντᾷ:

ἐγὼ δὲ μυστίλας μεμυστιλημένας
ὑπὸ τῆς θεοῦ τῆ χειρὶ τήλεφαντίνῃ.

Πάρε αὐτὰ τὰ μπουρεκάκια· τὰ ἔχει πλάσει
τὸ φιλντισένιο χέρι τῆς θεᾶς μας.

Μιὰ τέτοια χρήση τοῦ ἐλεφάντινου χεριοῦ τῆς Ἀθηνᾶς εἶχε ἀσφαλῶς διαφύγει τοῦ Φειδία ὅταν ἔφτιαχνε τὸ περίφημο χρυσελεφάντινο ἄγαλμα τῆς θεᾶς.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ ἐξαιρετικὴ θέση τοῦ Περικλῆ στὴν ἀθηναϊκὴ πολιτεία ὀφειλόταν στὸν ἀδέκαστο χαρακτήρα του, τὴ συνεπή, ἔξυπνη πολιτικὴ του καὶ τὴν ἀξιόλογη δυνάμη του ὡς ρήτορα. Ἡ ἐπιφυλακτικότητά του ἐπαινεῖται ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη. Εἶναι ἓνας μεγάλος ρήτορας ποῦ δὲν φοβᾶται οὔτε τὸ ἀκροατήριο οὔτε τίς ιδέες· ἀλλὰ πόσο διαφορετικὸς εἶναι ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους ρήτορες! Ὁ Ἰσχόμαχος στὸν *Οἰκονομικὸ* τοῦ Ξενοφῶντος εἶναι ἓνας καλοπροαίρετος τζέντλεμαν, σοβαρὸς καὶ διδακτικὸς, μὲ περισσότερη ἀπὸ τὸ κανονικὸ διάθεση γιὰ νοικοκυροσύνη. Ἔχει μιὰ ἀπερίσκεπτη γυναικούλα ποῦ πρέπει νὰ τὴ διδάξει, γιατί ἡ μητέρα της δὲν τῆς ὑπογράμμισε ἀρκετὰ τὴν ἔννοια τῆς τάξης ἀνάμεσα στὶς οἰκιακὲς ἀρετὲς ὥστε νὰ τακτοποιεῖ π.χ. τὰ παπούτσια ἢ τὰ χαλκία στὴ σειρά.

Ἐπάρχουν περιπτώσεις ὅπου ἡ συμπεριφορὰ ἀκόμη καὶ ἐνὸς μεθυσμένου εἶναι οὐσιαστικὰ χωρὶς ψεγάδι. Ἄς θυμηθοῦμε τὸν μεθυσμένο Ἀλκιβιάδη στὸ *Συμπόσιο* τοῦ Πλάτωνα. Εἰσβάλλει μὲ τὴ συνοδεία του στὸ σπίτι τοῦ Ἀγάθωνα γιὰ νὰ τὸν στεφανώσῃ μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς νίκης του σὲ τραγικὸ ἀγῶνα καὶ διακρίνει τὸν Σωκράτη. Τὸν στεφανώνει καὶ πλέκει τὸ ἐγκώμιό του συγκρίνοντάς τον μὲ τίς μορφὲς τοῦ Σειληνοῦ ποῦ ὁ κόσμος βλέπει στὰ μαρμαρογλυφεῖα. Στὸ *Συμπόσιο* τοῦ Ξενοφῶντος πάλι, ποῦ

είναι πολύ διαφορετικό έργο, με μιὰ ιδιαίτερη χάρη συναντᾶμε μιὰ ἄλλη σκηνή. Ὁ γελωτοποιὸς Φίλιππος παρευρίσκεται αὐτόκλητος στὸ δεῖπνο καὶ στὴν ἀλλαγὴ τῶν τραπεζιῶν ἕνας ἄξεστος Συρακούσιος φέρνει μουσική, χορευτὲς καὶ ἀκροβάτη. Μιὰ χορεύτρια στηρίζεται στὸ κεφάλι τῆς καὶ μπαινοβγαίνει σ' ἕναν κύκλο μὲ ὀρθὰ τὰ γυμνὰ μαχαίρια. Ἡ ἐπικίνδυνη πράξη τῆς κάνει τὸν Σωκράτη νὰ παρατηρήσει ὅτι τὸ θάρρος τῆς εἶναι διδακτό, ἐνῶ κάποιος χαριτολογώντας λέει: Δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν προσλάβουμε νὰ διδάξει τοὺς Ἀθηναίους; Οἱ ἀκροβάτες ἀπαντοῦν ἤδη στὰ ὀμηρικὰ δεῖπνα. Βέβαια τέτοιες σκηνὲς στὰ συμπόσια χωρὶς τὸν Σωκράτη ἦταν λιγότερο φιλοσοφικὲς καὶ ἀσκοῦσαν κακὴ ἐπίδραση στὰ ἦθη. Ὅσο καὶ ἂν ἡ ἠθικὴ καὶ οἱ καλοὶ τρόποι εἶναι διαφορετικὰ πράγματα, θὰ πρέπει νὰ συμφωνήσουμε ὅτι ἐπιδρᾷ τὸ ἕνα πάνω στὸ ἄλλο.

Ὁ Πλάτωνας ἔχει τὴ γνώμη πὼς ἡ δημοκρατία ρήμαξε τοὺς παλιούς τρόπους καὶ τὴν ἠθικὴ τῶν Ἀθηναίων. Ἡ πόλις εἶναι τώρα ἐλεύθερη καὶ γεμάτη θυμίαμα, καὶ ὁ καθένας μπορεῖ νὰ κάνει ὅ,τι τοῦ γουστᾷ. Ἡ δημοκρατία δὲν νοιάζεται γιὰ μικροπράγματα, ὅπως ἀρχὲς στὴν παιδεία, παραδοσιακὴ ἠθικὴ καὶ τὰ ὅμοια. Ἡ «αἰδῶς» παραμερίζεται καὶ τὴ θέση τῆς τὴν παίρνει ἡ ἀλαζονεία (ὕβρις), ἡ ἀναρχία εἶναι ἡ καινούργια ἐλευθερία, ἡ ἀναίδεια θεωρεῖται ἀνδρισμός. Ὁ δάσκαλος φοβᾶται τοὺς μαθητὲς του, πὺ τὸν περιφρονοῦν· οἱ νέοι θέλουν νὰ εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τοὺς γέροντες, καὶ οἱ τελευταῖοι, μὴ θέλοντας νὰ θεωρηθοῦν ὀπισθοδρομικοὶ [ἵνα δὴ μὴ δοκῶσιν ἀηδεῖς εἶναι μηδὲ δεσποτικοὶ (Πολιτεία, 563b)], κατεβαίνουν στὸ ἐπίπεδο τῶν νεαρῶν. Ὅλοι, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, εἶναι ἐλεύθεροι καὶ ἴσοι. Κανεὶς δὲν θέλει γραπτούς ἢ ἄγραφους νόμους. Ἐλευθερία εἶναι τὸ γενικὸ σύνθημα. Ἐδῶ ἴσως βρῖσκεται ἡ πηγὴ τῆς μεταγενέστερης τυραννίδος καὶ τῆς γενικότερης παρακμῆς.

Μιὰ ἀνάλογα ἀξιοθρήνητη εἰκόνα μᾶς δίνει καὶ ὁ Ἰσοκράτης στὸν Ἀρεοπαγιτικὸ τοῦ λόγου. Στὶς παλιὲς καλὲς μέρες ἀναφέρει ὅτι οἱ νέοι ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν ἵππασία, τὴ γυμναστικὴ, τὸ κυνήγι καὶ τὴ φιλοσοφία· ὁ Ἄρειος Πάγος εἶχε τὴν ἐποπτεία τῆς καλῆς τους συμπεριφορᾶς, καὶ οἱ νέοι δὲν σύχναζαν στὰ χαρτοπαιχτικὰ κέντρα, δὲν χρησιμοποιοῦσαν αὐλητρίδες καὶ δὲν εἶχαν τίς κακὲς παρέες πὺ ἔχουν σήμερα. Καὶ συνεχίζει (48-49):

*Οὔτω δ' ἔφευγον τὴν ἀγοράν, ὥστ' εἰ καὶ ποτε διελθεῖν ἀναγκα-
σθεῖεν, μετὰ πολλῆς αἰδοῦς καὶ σωφροσύνης ἐφαίνοντο τοῦτο
ποιοῦντες. ἀντειπεῖν δὲ τοῖς πρεσβυτέροις ἢ λοιδορήσασθαι δεινό-*

τερον ἐνόμιζον ἢ νῦν περὶ τοὺς γονέας ἐξαμαρτεῖν, ἐν καπηλείῳ δὲ φαγεῖν ἢ πιεῖν οὐδεὶς οὐδ' ἂν οἰκέτης ἐπιεικῆς ἐτόλμησεν· σεμνύνεσθαι γὰρ ἐμελέτων, ἀλλ' οὐ βωμολοχεύεσθαι. καὶ τοὺς εὐτραπέλους δὲ καὶ τοὺς σκώπτειν δυναμένους, οὓς νῦν εὐφρεῖς προσαγορεύουσιν, ἐκεῖνοι δυστυχεῖς ἐνόμιζον.

Ὁ Ἀθήναιος ἀπὸ τῆ Ναύκρατη ἔζησε τὸν 2ο μ.Χ. αἰώνα καὶ ἔγραψε τοὺς γνωστούς Δειπνοσοφιστές, δηλαδή τοὺς λόγιους ποὺ συζητοῦν σὲ συνεστίαση. Μᾶς δίδει πολλὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει: οἱ παλαιοὶ νοιάζονταν, μᾶς λέει, νὰ μαζεύουν τὰ ροῦχα τοὺς κόσμια καὶ νὰ κοροϊδεύουν αὐτοὺς ποὺ δὲν τὸ ἔκαναν. Ἔτσι ὁ Πλάτων στὸν Θεαίτητο ἀναφέρει ἀνθρώπους ποὺ μποροῦν νὰ κάνουν ὀρισμένες δουλειὲς πρόθυμα καὶ γρήγορα, μὰ δὲν ξέρουσαν νὰ ρίχνουν τὰ ροῦχα τοὺς ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ («ἐλευθερίως») καὶ οὔτε νὰ ὑμνήσουν ἀρμονικὰ τὴ ζωὴ τῶν θεῶν καὶ τῶν μακαρισμένων ἀνθρώπων. Ἡ Σαπφὼ σκώπτει τὴ χωριάτισσα Ἀνδρομέδα ποὺ δὲν ἔμαθε νὰ φοράει τὰ ροῦχα τῆς σωστά. Ὁ Καλλίστρατος, ὁ μαθητὴς τοῦ Ἀριστοφάνη τοῦ Βυζαντίου, κακολόγησε σὲ σύγγραμμά του αὐτοὺς ποὺ δὲν ντύνονται καλά, γιὰτι καὶ μιὰ τέτοια λεπτομέρεια ἀποκαλύπτει κάτι ἀπὸ τὴν παιδεία τοῦ ἀτόμου. Τὸ ἴδιο τὸ βᾶδισμα προδίδει τὸ ἀνελεύθερο φρόνημα:

*Ἐν γὰρ νομίζω τοῦτο τῶν ἀνελευθέρων
εἶναι, τὸ βαδίζειν ἀρρῦθμως ἐν τοῖς ὁδοῖς.*

Οἱ Ἕλληνες ἦταν πολὺ εὐαίσθητοι στὸν τρόπο τοῦ βαδίσματος ἐνὸς ἀτόμου καὶ στίς κινήσεις του. Στὸν Ὅμηρο οἱ μεγάλοι ἥρωες περιγράφονται πάντοτε ὅτι βαδίζαν μὲ μεγάλα βήματα (μακρὰ βιβὰς) καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὴν ἀριστοκρατία τῆς Ἀρχαϊκῆς Ἐποχῆς. Στὴν Ἀθήνα τοῦ 5ου αἰώνα, ὅταν ἡ δημοκρατία ἐμπεδώθηκε, ἀναφέρεται ὅτι ἡ ἱκανότητα νὰ περπατᾶ κανεὶς ἥρεμα καὶ ἀργὰ ἔγινε ἡ ἐπικρατέστερη συνήθεια ἰδίως στὴν ἀριστοκρατία. Γι' αὐτὸ οἱ κωμικοὶ σατίριζαν ὡς θηλυπρεπεῖς ὅσους συνήθιζαν νὰ βαδίζουν βραδέως ντυμένοι μὲ μακροὺς χιτῶνες, ἐνῶ ὁ λαὸς βᾶδιζε τώρα μὲ γρήγορο βῆμα. Ὁ Δημοσθένης (Κατὰ Στεφάνου Ψευδομαρτυριῶν Α) ἀναφέρεται σὲ δύο πρόσωπα τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κόσμου – τὸν γέρο τραπεζίτη Φορμίωνα, ποὺ κρυφογυροῦσε στοὺς δρόμους μὲ ἀγέλαστο πρόσωπο, καὶ τὸν σπάταλο θετὸ γιό του Ἀπολλόδωρο μὲ τὸ γρήγορο βῆμα, τὴν κραυγὴ καὶ τὴν ἀναίδεια, ποὺ καμάρωνε μὲ τὴ χλαμύδα, βέβαια σημάδι σπατάλης, τοὺς τρεῖς ἀκολούθους καὶ τὸ βλέμμα τῆς ἀσωτίας. Τὴν περιγραφή τοῦ καθενὸς τῆ χρωστᾶμε στὸν ἄλλο.

Ὁ Φορμίωνας χρησιμοποίησε τὶς ὑπηρεσίες τοῦ Δημοσθένη γιὰ νὰ περιγράψει τὸν Ἀπολλόδωρο καὶ ἀργότερα ὁ Ἀπολλόδωρος γιὰ νὰ μηνύσει κάποιον Στέφανο γιὰ ψευδομαρτυρία. Στὸν τελευταῖο λόγο ὁ ἴδιος ὁ Ἀπολλόδωρος παραδέχεται τὰ μειονεκτήματά του:

ἐγὼ δ' ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τῆς μὲν ὄψεως τῆ φύσει καὶ τῷ ταχέως βαδίζειν καὶ λαλεῖν μέγα, οὐ τῶν εὐτυχῶς πεφυκότων ἐμαυτὸν κρίνω.

Καὶ ὁ Πλάτωνας ἔδωσε ἀνάλογη εἰκόνα τῶν ἀνθρώπων τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κόσμου, ποὺ σκύβαν καθὼς βιάζαν καὶ προσποιούνταν πῶς δὲν ἔβλεπαν τοὺς ἀνθρώπους ποὺ κατέστρεψαν.

Οἱ δὲ δὴ χρηματισταὶ ἐγκύψαντες, οὐδὲ δοκοῦντες τούτους ὄραν, τῶν λοιπῶν τὸν αἰεὶ ὑπέκοντα ἐνιέντες ἀργύριον τιτρώσκοντες, καὶ τοῦ πατρὸς ἐκγόνους τόκους πολλαπλασίους κομιζόμενοι, πολὺν τὸν κηφῆνα καὶ πτωχὸν ἐμποιοῦσι τῆ πόλει.

Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει ὅμοια ἀποστροφή γιὰ τὰ πρακτικὰ (καὶ τὰ πνευματικὰ) ἀποτελέσματα τῶν ἐπαγγελματιῶν καὶ τῶν τεχνῶν γιὰ τοὺς ἀνθρώπους.

Οἱ ἀναξυρίδες ἦταν γιὰ τοὺς Ἑλλήνες ἀνατολίτικο ἔνδυμα. Ὁ μακρὸς λιγὸς χιτῶνας καὶ ὕστερα ὁ κοντὸς μάλλινος, χωρὶς μανίκια, φαρδὺς μὲ ζώνη καὶ πιασμένος στοὺς ὤμους μὲ πόρπες, φοριόταν ἀνάλογα μὲ τὸ ἀτομικὸ γοῦστο. Ὡστόσο τὸ καθημερινὸ ἀντρίκειο ἔνδυμα ἦταν τὸ ἱμάτιο. Οἱ ἱππεῖς, καὶ ὄχι μόνον, ἀπὸ τὸν 5ο αἰῶνα φοροῦσαν τὴ χλαμύδα. Οἱ καλοὶ τρόποι ἀπαιτοῦσαν νὰ φοράει κανεὶς χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, μολονότι οἱ ἄποροι καὶ οἱ Κυνικοὶ φιλόσοφοι μποροῦσαν νὰ παραλείπουν τὸν χιτῶνα. Σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσι, στὸν Ἀριστοφάνη καὶ ἄλλοῦ, οἱ πολῖτες αὐτοὶ χαρακτηρίζονται (γυμνοί). Ἀκόμη στὸν Ἀριστοφάνη γυμνοὶ χαρακτηρίζονται κάποτε ὅσοι ἐμφανίζονται χωρὶς χιτῶνα καὶ ἱμάτιο ἀλλὰ μόνον μὲ ἐφαρμοστὸ ἐσωτερικὸ ροῦχο. Τὸ ἴδιο, δηλαδή νὰ παραλείπουν τὸν χιτῶνα, ἔκαναν καὶ ὅσοι λακωνίζαν, μιμοῦνταν δηλαδή τὸν σπαρτιατικὸ τρόπο ζωῆς, συμβατικότητα ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης χαρακτηρίζει ἀλαζονικὴ καὶ κακόγουστη.

Ἀπὸ τὸ παραπάνω χωρίο τοῦ Ἀθήναιου καὶ τὶς ἄλλες λεπτομέρειες γιὰ τὴν ἐνδυμασίαν ἀποκτᾶ σημασίαν ἢ εἰκόνα τοῦ Κλέωνος. Ἀφῆρσε –μᾶς λείπει ὁ Πλούταρχος (Νικ. 8)– ἀπὸ τὸ βῆμα τὴν ἀξιοπρέπεια καὶ ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ καθὼς δημηγοροῦσε ξεφώνιζε, ἔριχνε τὸ ἱμάτιο πρὸς τὰ πίσω καὶ χτυ-

πάντας τὸν μηρὸ ἔτρεχε πάνω κάτω. Οἱ τρόποι του ἦταν τὸ ἴδιο κακοὶ μὲ τὴν πολιτικὴ του καὶ τὸν χαρακτήρα του, καὶ προέτρεψε τοὺς ἄλλους δημαγωγοὺς στὴν προχειρολογία καὶ τὴν περιφρόνηση τῆς εὐπρέπειας, πράγματα ποὺ κατέστρεψαν τὴν Ἀθήνα. Ὁ Ὀλιγαρχικὸς ποὺ ἔγραψε τὴν πραγματεία γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ δημοκρατία ἀναφέρει ὅτι στὴν Ἀθήνα δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ χτυπήσει ἕναν δοῦλο στὸν δρόμο γιατί μπορεῖ νὰ ἀποκαλυφθεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ ἐλεύθερο Ἀθηναῖο πολίτη. Ὁ λόγος ἦταν πῶς καὶ οἱ ἐλεύθεροι πολῖτες ντυνόntonτουσαν καὶ συμπεριφέρονταν ὀλοῖδια μὲ τοὺς δούλους. Οἱ τρεῖς κύριες λέξεις γιὰ τὸ χυδαῖο μᾶς δίνουν τὴν εἰκόνα καὶ τοὺς τρόπους τῶν τεχνιτῶν, τῶν ἀχθοφόρων καὶ τῶν δούλων: βάνουσος, φορτικὸς ἢ ἀγοραῖος, ἀνελεύθερος. Ὁ «καθὼς πρέπει» πολίτης εἶναι ὁ καλὸς ἀγαθός, δηλαδή αὐτὸς ποὺ εἶναι ὠραῖος καὶ μαζὶ ἀγαθός ἢ ὁ ἐλευθέριος, δηλαδή αὐτὸς ποὺ ἔχει τὴν ιδιότητα τοῦ ἐλευθέρου. Εὐχαριστεῖ γιὰ κάτι χρησιμοποιοῦντας τὸ ρῆμα «ἐπαινῶ».

Ἐνας χαρακτηριστικὸς τύπος ποὺ περιέγραφε ὁ Ἀριστοτέλης (Ἡθικὰ Νικομάχεια) εἶναι ὁ μεγαλοπρεπής. Ἀπέχει ἐξίσου ἀπὸ τὴ μικροπρέπεια, τὴ βανουσύτητα καὶ τὴν ἀπειροκαλία. Ἡ ἀρετὴ του σχετίζεται μὲ τὴν ὀρθὴ χρῆση τοῦ πλοῦτου, εἶναι ἐλευθέριος, ἀν καὶ ὁ ἐλευθέριος δὲν εἶναι πάντα μεγαλοπρεπής. Ἐοθεύει πολλὰ γιὰ δημόσια ἔργα ἀλλὰ σωστά: τὸ πρόπον γὰρ δύναται θεωρῆσαι καὶ δαπανῆσαι μεγάλα ἐμμελῶς, καὶ ἄλλου: αἰ δὴ τοῦ μεγαλοπρεποῦς δαπάναι μεγάλαι καὶ πρόπουσαι. Ἀντίθετα ὁ βάνουσος τὸ παρακάνει ξοδεύοντας τὰ χρήματά του σὲ ἀσήμαντα ιδιωτικὰ ἔργα, ὅπως σὲ τραπέζι ποὺ κάνει γιὰ τοὺς ἐρασιστῆς μὲ τόση πολυτέλεια ὅση θὰ ταίριαζε σὲ γαμήλιο γλέντι, ἢ φέρνει στὴ σκηνὴ κωμικὸ χορὸ ντυμένο μὲ πορφύρα, ὅπως οἱ κακόγουστοι Μεγαρεῖς. Κι ὅλα αὐτὰ τὰ κάνει γιὰ νὰ ἐπιδείξει τὸν πλοῦτο του καὶ γιὰ νὰ τὸν θαυμάσουν γιὰ τὰ ἔργα του. Ἡ τέτοια μικροπρέπεια εἶναι ἐλάττωμα, λείει ὁ Ἀριστοτέλης, ἀλλὰ κατ' ἀκρίβεια δὲν φέρνει προσβολὴ οὔτε βλάβη τὸν γείτονα. Ἀπλῶς τὸ ὅλο φαινόμενο θὰ χαρακτηριζόταν ὡς κακὸ γοῦστο.

Τὸν μεγαλοπρεπὴ διαδέχεται στὴν ἀνάλυση τοῦ Ἀριστοτέλη ὁ μεγάλου ψυχος, ὁ ἄνθρωπος δηλαδή ποὺ θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸ του ἄξιο ὑψηλῶν πραγμάτων καὶ ποὺ πραγματικὰ εἶναι ἄξιος τους. Ἡ μεγαλοψυχία μπορεῖ νὰ ὑπάρξει μονάχα σὲ μεγάλη κλίμακα, ὅπως ἡ ὀμορφιά μπορεῖ νὰ ὑπάρξει μόνο σὲ μεγάλο σῶμα (ἐν μεγέθει γὰρ ἡ μεγαλοψυχία, ὡσπερ καὶ τὸ κάλλος ἐν μεγάλῳ σώματι). Οἱ μικρόσωμοι μπορεῖ νὰ εἶναι κομψοὶ καὶ σύμμετροι, ὅχι ὅμως ὠραῖοι. Ὁ χαρακτήρας τοῦ μεγάλου ψυχου πρέπει νὰ εἶναι ὅλος

ἀρετή (ἔοικε μὲν οὖν ἡ μεγαλοψυχία οἷον κόσμος τις εἶναι τῶν ἀρετῶν). Δὲν μπορεῖς νὰ εἶσαι μεγαλόψυχος ἂν δὲν εἶσαι καλὸς κάγαθός. Ἐνας τέτοιος χαρακτήρας θὰ δεχθεῖ τιμὲς ἐπειδὴ τοῦ ὀφείλονται. Δὲν λογαριάζει τίς μικροτιμὲς ποῦ τοῦ προσφέρονται ἀπὸ τυχόντας. Μπορεῖ καὶ νὰ δώσει τὴν ἐντύπωση τοῦ ὑπερόπτη γιατί θεωρεῖ ὅτι οἱ τιμὲς τοῦ ἀνήκουν. Μὰ γενικὰ εἶναι εἰλικρινής καὶ ποτὲ δὲν μνησικακεῖ, δὲν ἔχει μεγάλη ἰδέα γιὰ τὸν πλοῦτο, δὲν κουτσομπολεύει, δὲν κακολογεῖ οὔτε καὶ τοὺς ἐχθρούς του, ἐκτὸς ἂν θέλει νὰ τοὺς προσβάλει. Ἡ τελευταία φράση τὸν κάνει νὰ πλησιάζει τὴν ἔννοια τοῦ τζέντλεμαν ὅπως τὸν ἀντιλαμβάνονται οἱ Ἄγγλοι, ἓνα πρόσωπο δηλαδὴ ποῦ δὲν θὰ προσβάλει κανέναν χωρὶς πρόθεση.

Λίγα βιβλία ἔχουμε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα τόσο διασκεδαστικὰ ὅσο οἱ Χαρακτήρες τοῦ Θεόφραστου καὶ λίγα βρῆκαν τόσους μιμητές. Ὁ βιογράφος τοῦ Θεόφραστου Ἑρμιππος ἀναφέρει πῶς ὁ φιλόσοφος πήγαινε στὸν Περίπατο –τὴ Σχολή δηλαδὴ τοῦ Ἀριστοτέλη– ὀρισμένη ὥρα, καλοντυμένος καὶ καλοχτενισμένος. Καθόταν κι ὅταν μιλοῦσε συνόδευε τὴν ὁμιλία του μὲ κάθε εἶδους κίνηση καὶ χειρονομία. Μιὰ φορὰ ποῦ μιμοῦνταν τὸν λαίμαργο ἔβγαλε τὴ γλώσσα του καὶ ἔγλειψε τὰ χεῖλη του. Δὲν εἶναι λοιπὸν παράξενο πῶς ἡ ζωντάνια χαρακτηρίζει τοὺς τριάντα χαρακτήρες ποῦ ζωγραφίζει γρήγορα καὶ ἐπιδέξια ὁ Θεόφραστος; Οἱ διάφοροι τύποι εἶναι ἴσως πιὸ εὐκόλο νὰ ζωγραφιστοῦν ἀπὸ τοὺς ἀτομικοὺς χαρακτήρες, εἶναι ὅμως καὶ πιὸ δύσκολο νὰ τὸ ἐπιτύχει κανεὶς, γιατί πρέπει ἀπὸ τοὺς ἀτομικοὺς χαρακτήρες νὰ πάρει μονάχα ὅ,τι βοηθάει στὴν παράσταση τοῦ κάθε τύπου.

Στέκεται κάποιος στὴν ἀγορὰ τοῦ Πειραιᾶ (τὸ Δεῖγμα) καὶ διηγεῖται στοὺς ξένους ὅτι ἔχει ἐπενδύσει πολλὰ χρήματα στὴ θάλασσα καὶ ἀναφέρεται στὶς κερδοζημίες του ὡς τοκιστῆ. Ὅταν ἐξεστράτευσα μὲ τὸν Μέγα Ἀλέξανδρο, λέει σὲ κάποιον, καὶ συνεχίζει γιὰ τὰ λιθοκόλλητα ποτήρια ποῦ ἔφερε ἀπὸ τοὺς Ἀσιάτες τεχνίτες, ποῦ εἶναι καλύτεροι ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες. Καὶ ὅτι ὁ Ἀντίπατρος τοῦ ἔστειλε τρία γράμματα καὶ τὸν προσκαλεῖ στὴ Μακεδονία καὶ ὅτι, ἐνῶ τοῦ δόθηκε ἡ ἄδεια ἀτελοῦς ἐξαγωγῆς ξυλείας, δὲν τὴ δέχτηκε γιὰ νὰ μὴ συκοφαντηθεῖ. Καὶ ὅτι στὴ σιτοδεῖα δὲν μποροῦσε νὰ ἀρνηθεῖ σὲ κανέναν καὶ ἔδωσε δωρεὰν στάρι ποῦ ἄξιζε πέντε τάλαντα. Ὑστερα, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, πλησιάζει τὸ μέρος ὅπου πουλᾶνε τὰ καθαρῶ-αιμα ἄλογα καὶ προσποιεῖται ὅτι ἐνδιαφέρεται νὰ ἀγοράσει. Παζαρβεῖ ἱματισμὸ ἀξίας δύο τάλαντων καὶ μαλώνει τὸν δούλο ποῦ δὲν ἔφερε μετρητὰ γιὰ νὰ πληρώσει. Κάθεται σὲ νοικιασμένο σπίτι, μὰ στοὺς ξένους λέει πῶς εἶναι πατρικὸ καὶ θὰ τὸ κατεδαφίσει γιὰ νὰ χτίσει μεγαλύτερο γιὰ τίς

ανάγκες του. Ο τύπος αυτός είναι ο αλαζόνας που τόσο δουλεύτηκε από τους κωμικούς της Νέας Κωμωδίας και της Ρωμαϊκής. Μέσω της τελευταίας πέρασε στο μεσαιωνικό δράμα και στο δράμα της Αναγέννησης (και στην κρητική κωμωδία).

Αργότερα ο Στωικός φιλόσοφος Επίκτητος θα χρησιμοποιήσει τους τρόπους στο τραπέζι για να προωθήσει το έπιχειρήμα του. «Νά ένθυμείσαι ότι στη ζωή πρέπει να συμπεριφέρεσαι σαν σε συμπόσιο. Αν υποθέσουμε ότι φέρνουν κάτι και αυτό είναι απέναντί σου, άπλωσε το χέρι σου και πάρε το με χάρη. Μη δείχνεις την έπιθυμία σου πιο μπροστά, περίμενε». Άλλοι δίνει οδηγίες για ένα πραγματικό συμπόσιο: να μιλάει κανείς φυσικά για ό,τι ταιριάζει ή να σιωπά· να μη γελά πολύ· να μην υπερηφανευόμαστε για τὰ ἤθη μας ἢ να μην εἴμαστε άγενεῖς σε πρόσωπα που τὰ ἤθη τους δὲν συμφωνοῦν με τὰ δικά μας· σκέψου πῶς ὁ Σωκράτης ἢ ὁ Ζήνων θὰ εἶχαν συμπεριφερθεῖ στη συντροφιά σου· προσπάθησε να μην προκαλεῖς τὸ γέλιο – εἶναι ἕνα γλίστρημα πρὸς τὴ χυδαιότητα (ιδιωματισμό)· ὅσο για τὰ αἰσχρολόγια, σταμάτα τα ἂν μπορεῖς με τὴ σιωπὴ σου.

Ο αυτοκράτορας Μάρκος Αύρηλιος αρχίζει τους στοχασμούς του ευχαριστώντας τους δασκάλους του για τὰ διάφορα πράγματα που τοῦ ἔμαθαν ὥστε να συμπεριφέρεται σωστά. Ένας σύγχρονός του χριστιανός, ὁ Κλήμης ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, στὴν κοινωνικὴ ζωὴ ἀκολουθεῖ σταθερὰ τὴν παλαιὰ παράδοση. Προειδοποιεῖ τοὺς «καθῶς πρέπει» χριστιανούς να ἀποφεύγουν τὸ δυνατὸ πτάρνισμα καὶ τὸν βήχα καὶ ἀποκαλεῖ ἀηδεῖς ὅσους ξύνουν τὰ δόντια τους ἢ τὰ αὐτιά τους. Σε μερικὰ μέρη τῆς Ἀνατολῆς συνηθίζουν καὶ σήμερα ἀκόμη να καλοῦν τὴν ὑπηρεσία βαρώντας παλαμάκια. Ο Κλήμης τὸ ἀποδοκιμάζει. Ἡδὴ ὥστόσο στὸν ἑλληνιστικὸ κανονισμὸ τῶν ἐφήβων ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολη ὑπῆρχε ἀπαγόρευση να σφυρίζουν καὶ να χτυποῦν παλαμάκια οἱ ἔφηβοι ὅταν παρακολουθοῦσαν δημόσια θεάματα. Άλλοι ὁ Κλήμης λέει ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ζωὸ γελαστικὸ, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει πῶς πρέπει να γελά κανείς κάθε στιγμή. Χαριεντιστέον οὐ γελωτοποιητέον. Ο γελωτοποιὸς ἐπιστρατευόταν κάποτε μόνο σε συμπόσια. Τὸ χαμόγελο εἶναι ταιριαστὴ χαλάρωση τοῦ προσώπου, ἀλλὰ οὔτε τὰ χάχανα τῶν γυναικῶν οὔτε οἱ καγχασμοὶ τῶν ἀντρῶν εἶναι ἐπιτρεπτά. Ο ἀνόητος στὸ γέλιο ὑψώνει τὴ φωνή του, ἀναφέρει ἀπὸ τὸν Ἐκκλησιαστή. Ἐπίσης, προσθέτει ὅτι καὶ τὸ χαμόγελο ἀκόμη χρειάζεται σκέψη, κάποτε μάλιστα πρέπει να κοκκινίζουμε καὶ ὄχι να γελάμε.

Κάποτε τὰ πειράγματα ὀδηγοῦν σὲ καυγάδες καὶ ὑπάρχουν χειρονομίες πού τὶς ἀπαγορεύουν οἱ νόμοι. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες τραγουδοῦσαν σκόλια στὰ συμπόσιά τους· δὲν πρέπει ὅμως νὰ ὑπάρχουν ἐρωτικά τραγούδια οὔτε ξεφαντώματα· θὰ πρέπει νὰ ἀποφεύγουμε τὰ ἔργα τοῦ σκότους. Οἱ Σκύθες καὶ οἱ Κέλτες καὶ οἱ Ἴσπανοὶ ἀρέσκονται στὸ πιετό· ἐμεῖς ὅμως, ἄνθρωποι εἰρηνικοὶ, πίνουμε νηφάλια ποτήρια φιλίας.

Εἶναι περίεργο πόσο συχνὰ τὰ ἄτομα ἐνὸς λαοῦ, πού στὸ σύνολό του εἶναι ἀντικείμενο θαυμασμοῦ, δὲν ἐκτιμοῦνται ἀνάλογα. Στους νεότερους χρόνους π.χ. ὁ Ἀγγλὸς γενικὰ καὶ ἡ Ἀγγλία εἶχαν ἐκτίμηση, ὅχι ὅμως καὶ ὁ συγκεκριμένος Ἀγγλὸς πού τυχαίνει νὰ συναντήσουμε. Κάτι ἀνάλογο συνέβη καὶ μὲ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες. Οἱ Ρωμαῖοι γενικὰ γνωρίζουμε ὅτι δὲν καταφρονοῦσαν τοὺς Ἕλληνες. Ὁ Ρωμαῖος ἦταν ἀγέρωχος καὶ κουτός, ὁ Ἕλληνας ἔξυπνος καὶ εὐέλκτος. Μὲ τὸν καιρό, ἡ *gravitas* (σοβαρότητα) τοῦ ἐνὸς ἔγινε ἡ *levitas* (ἐλαφρότητα) τοῦ ἄλλου, πού ἀπεκάλυπτε ἕναν φτηνὸ χαρακτήρα. Μερικοὶ Ἕλληνες, ὅπως ὁ Πολύβιος καὶ ὁ Πλούταρχος, κατανόησαν τὸ μεγαλεῖο τοῦ ρωμαϊκοῦ χαρακτήρα. Οἱ Ρωμαῖοι γενικὰ καταπίεζαν τοὺς πνευματικὰ ἀνώτερους τοὺς Ἕλληνες, παρ' ὅλη τὴ φιλελληνικὴ συμπεριφορὰ τῶν ἐξελιγμένων Ρωμαίων. Ἡ ἐπίδραση τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας στὴ λογοτεχνία καὶ τοὺς νόμους τῆς Ρώμης καὶ γενικότερα πάνω στὴ ζωὴ καὶ τὴ σκέψη τῆς αὐτοκρατορίας ἦταν γεγονός πού κάθε γνωστικὸς ἄνθρωπος τὸ αἰσθανόταν καὶ τὸ δεχόταν ἀνοιχτόκαρδα. Ὁ τυχαῖος ὡστόσο Ἕλληνας πού ἐμπορευόταν ἢ δίδασκε κολλυβογράμματα ἢ ἐπαγγελλόταν τὸν γιατρὸ ἦταν μιὰ ἄλλη ἱστορία. Τί αἰσθανόταν ὁ μέσος Ρωμαῖος γιὰ τὸν κοινὸ Ἕλληνα μαθαίνουμε ἀπὸ τὸν σκληρὸ σατιρικὸ Ἰουβενάλη: *Non possum ferre, Quirites, Graecam urbem* (Δὲν μπορῶ, Ρωμαῖο πολῖτες, νὰ ὑποφέρω πόλη ἑλληνική). Ἐνας σοβαρότερος Ρωμαῖος, ὁ Κικέρωνας, φτάνει στὸ σημεῖο νὰ γράφει στὸν ἀδερφό του γιὰ τοὺς Ἕλληνες: *pertaesum est levitatis, adsentationis, animorum non officiis sed temporibus servientium* (σιχάθηκα τὴν ἐλαφρότητά τους, τὴν ὑποτακτικότητά τους, τὴ μὴ προσήλωσή τους σὲ ἀρχές ἀλλὰ στὶς εὐκαιρίες). Γιὰ νὰ καταλάβουμε καλύτερα τὴν πραγματικὰ βαριὰ αὐτὴ κρίση θὰ πρέπει νὰ θυμηθοῦμε μὲ πόση εὐκολία οἱ ἄθλιες Ἐκκλησίες τοῦ Δήμου στὶς διάφορες ἑλληνικὲς πόλεις ψήφιζαν ὑπερβολικὲς τιμὲς στοὺς Ρωμαίους πού περιόδευαν τὶς ἐπαρχίες, τὶς καταπατήσεις τοῦ ὄρκου καὶ τὶς ἀνεντιμότητες πού παραδεχόταν ὁ Πολύβιος, τοὺς τρόπους, τὶς χειρονομίες, τὸ χυδαῖο γούρ-

λωμα τῶν ματιῶν, τῆ γνωστῆ ἀνύψωση τῶν ὤμων ὡς δεῖγμα ἀδιαφορίας καὶ τὰ παρόμοια.

Ἡ ὁμιλία μας ἔδειξε ἐλπίζω ὅτι οἱ τρόποι συμπεριφορᾶς μας βασίζονται σὲ ὀρισμένες ἀρχές ὅταν στηρίζονται στὴν παράδοση, ἂν βέβαια ἡ τελευταία στηρίζεται σὲ κάτι πραγματικό. Ἡ εὐγένεια ποὺ κάνει τὴ ζωὴ εὐχάριστη δὲν εἶναι συμπτωματικὴ κι ὅταν ἀκόμα συνδέεται μὲ κοινωνικὲς συμβάσεις. Προέρχεται ἀπὸ τὸν ἐσώτερο ἑαυτὸ ἑνὸς λαοῦ καὶ ἀντιπροσωπεύει μιὰ φιλοσοφία ζωῆς του. Ὅσο πιὸ βαθιὰ καὶ πιὸ ἀληθινὴ εἶναι, τόσο πιὸ χαριτωμένοι θὰ εἶναι καὶ οἱ τρόποι ποὺ τὶς ἐκφράζουν.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 13ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 2018

ΥΠΟΔΟΧΗ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΜΑΝΟΛΗ ΚΟΡΡΕ

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΕΔΡΟ
κ. ΑΝΤΩΝΙΟ ΚΟΥΝΑΔΗ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ὑποδέχεται ἀπόψε μὲ ἰδιαίτερη χαρὰ καὶ τιμὴ τὸν ὀμότιμο καθηγητὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσόβιου Πολυτεχνείου κ. Μανόλη Κορρέ, τὸν ὁποῖο ἡ Ὀλομέλεια ἐξέλεξε τακτικὸ μέλος τῆς στὴν Τάξη τῶν Γραμμάτων καὶ τῶν Καλῶν Τεχνῶν τὸ ἔτος 2017 στὴν ἔδρα «Ἱστορία Ἀρχαίας Ἀρχιτεκτονικῆς-Ἀναστήλωσις».

Ὁ κ. Μανόλης Κορρὲς γεννήθηκε τὸ 1948 καὶ σπούδασε στὸ Ἐθνικὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὸ 1972 πῆρε τὸ δίπλωμα τοῦ ἀρχιτέκτονα-μηχανικοῦ. Τὸ διάστημα 1975-1977 ἔκανε μεταπτυχιακὲς σπουδὲς στὸ Πολυτεχνεῖο τοῦ Μονάχου, τὸ δὲ 1992 ἀναγορεύθηκε διδάκτωρ τοῦ ΕΜΠ.

Τὸ 1975 καὶ στὴ συνέχεια ἀπὸ τὸ 1977-1979 ἐργάστηκε ὡς ἡμερομίσθιος μηχανικὸς στὰ Ἔργα Συντήρησης Μνημείων τῆς Ἀκρόπολης (ΕΣΜΑ). Τὸ 1979, κατόπιν προκήρυξης διαγωνισμοῦ ἀπὸ τὸ τότε Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ γιὰ τὴν πρόσληψη μηχανικοῦ, ὅπου καὶ πρῶτευσε, κατέλαβε ὀργανικὴ θέση στὸ Ὑπουργεῖο αὐτό. Τὸ 1981 ὑπηρέτησε στὴ Διεύθυνση Ἀναστήλωσης Ἀρχαίων Μνημείων, ἀναλαμβάνοντας τὴ θέση τοῦ Προϊσταμένου τοῦ Τμήματος Ἀναστηλώσεων. Τὸ 1983 μετακινήθηκε στὴν Α' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ ἀπὸ τότε ἕως τὸ 1999 διετέλεσε Προϊστάμενος τοῦ ἔργου «Παρθενῶν». Τὸ 1999 ἐξελέγη ἀναπληρωτῆς καθηγητῆς καὶ τὸ 2006 καθηγητῆς στὸ ΕΜΠ, ἀπὸ τὸ ὁποῖο καὶ ἀφῆρησε τὸ 2015.

Στὸ ΕΜΠ δίδαξε κυρίως τὰ μαθήματα ἀρχιτεκτονικῆς, ἱστορικῆς τοπογραφίας καὶ ἀναστήλωσης. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ΕΜΠ ὁ κ. Κορρές ἔχει διδάξει στὸ Ἐθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο (ΕΚΠΑ) καὶ στὰ Πανεπιστήμια τῆς Pennsylvania καὶ Berkeley τῶν ΗΠΑ. Ἐπίσης, ἔχει δώσει σεμιναριακὰ μαθήματα σὲ πανεπιστήμια καὶ ἐρευνητικὰ κέντρα τῆς Εὐρώπης, τῆς Ἀμερικῆς καὶ τῆς Ἀσίας, ὅπως μεταξὺ ἄλλων στὴ Γενεύη, στὴ Βενετία, στὴ Στοκχόλμη, στὸ Βερολίνο, στὸ Gummersbach, στὸ Princeton, στὴν Atlanta καὶ στὸ Τόκυο. Ἔχει ἐξαιρετικὰ μεγάλο ἀριθμὸ συμμετοχῶν σὲ διεθνῆ συνέδρια ἐντὸς καὶ ἐκτὸς Ἑλλάδας.

Ἰδιαιτέρα σημαντικὸ καὶ πλούσιο εἶναι τὸ ἀναστηλωτικὸ του ἔργο. Ἔχει συμβάλει καίρια στὴ μελέτη καὶ ἀναστήλωση πολλῶν μνημείων τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, καὶ ἰδιαιτέρα τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς Ἀθήνας. Ὁ Παρθενώνας φέρει τὴν προσωπικὴ του σφραγίδα. Τὸ συγγραφικὸ-ἐρευνητικὸ του ἔργο εἶναι πλούσιο, διακρινόμενο ἀπὸ πρωτοτυπία καὶ ποιότητα, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τίς σημαντικὲς διακρίσεις τίς ὁποῖες μέχρι σήμερα ἔχει λάβει.

Ὁ κ. Κορρές, μετὰ ἀπὸ πρότασή μου στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 2000, διορίστηκε μέλος τοῦ Τεχνικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, στὸ ὁποῖο μέχρι σήμερα ὑπηρετεῖ. Στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς σχέσεως, καὶ ἰδιαιτέρα κατὰ τὴν ἐξαετὴ καὶ πλέον διάρκεια τῶν ἐργασιῶν ἀνακαίνισης τοῦ Μεγάλου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ ἐκτιμήσω τίς σπάνιες δεξιότητες καὶ ἀρετὲς τοῦ ἀνδρός.

Κύριε συνάδελφε,

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν σᾶς καλωσορίζει ἀπόψε μὲ ἰδιαιτέρη τιμὴ καὶ εὐχαρίστηση, σᾶς ἀπευθύνει δὲ θερμὲς εὐχὲς γιὰ τὴν ἐπιτυχή συνέχιση τοῦ ἔργου σας.

Σᾶς καλῶ τώρα γιὰ νὰ σᾶς περιβάλω μὲ τὸ διάσημο τοῦ τακτικοῦ μέλους τῆς Ἀκαδημίας καὶ νὰ σᾶς ἐπιδώσω τὸ σχετικὸ δίπλωμα.

Παρακαλῶ τὸν ἀκαδημαϊκὸ κ. Μιχάλη Τιβέριο ὅπως προσέλθει στὸ βῆμα καὶ παρουσιάσει τὸ ἔργο καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ νέου συναδέλφου.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ
κ. ΜΙΧΑΛΗ ΤΙΒΕΡΙΟ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ὑποδέχεται σήμερα μὲ ἰδιαίτερη χαρὰ ὡς τακτικὸ μέλος τῆς τὸν κ. Μανόλη Κορρέ, ὁμότιμο καθηγητὴ τοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου, τὸν ὁποῖο ἐξέλεξε τὸ 2017 στὴν ἔδρα «Ἱστορία Ἀρχαίας Ἀρχιτεκτονικῆς-Ἀναστηλώσεις» τιμώντας καὶ συνάμα ἐπιβραβεύοντας τὸ ἔργο του. Οἱ εἰδήμονες τῆς ἀρχαίας ἀρχιτεκτονικῆς, οἱ ἀναστηλωτὲς ἀρχαίων μνημείων, οἱ ἀρχαιολόγοι καὶ πολλοὶ ἄλλοι εἰδικοί, τόσο στὴν Ἑλλάδα ὅσο καὶ στὸ ἐξωτερικὸ, γνωρίζοντας τὸ ἔργο τοῦ κ. Κορρέ συμφωνοῦν ὅτι πρόκειται γιὰ ἔργο ἑνὸς ξεχωριστοῦ καὶ προικισμένου ἐρευνητῆ.

Σὲ μιὰ ὑποχρεωτικὰ σύντομη παρουσίαση ὅπως ἡ ἀποψινή, εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολο ἕως ἀδύνατο νὰ δώσει κανεὶς μιὰ πλήρη ὅσο καὶ σφαιρικὴ εἰκόνα τοῦ ἔργου τοῦ Μανόλη Κορρέ, ἑνὸς ἔργου ποὺ διακρίνεται ἀπὸ ποιότητα, πολυμέρεια, ἐντυπωσιακὴ ποσότητα. Δὲν σᾶς τὸ κρύβω ὅτι γιὰ ἕνα τέτοιο ἐγγεῖρημα, γιὰ ἕναν τέτοιο στόχο, δὲν θεωρῶ ὅτι εἶμαι καὶ ὁ καλύτερος σκοπευτῆς. Μπορῶ ὅμως νὰ σᾶς διαβεβαιώσω ὅτι ἡ ἐλληνικὴ ἐπιστῆμη ἢ σχετικὴ μὲ τὴν ἀρχαία ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὶς ἀναστηλώσεις ἀρχαίων μνημείων ἔχει κατορθώσει νὰ κατακτήσει διεθνῶς κορυφαῖες θέσεις καὶ νὰ βρεθεῖ στὴν πρωτοπορία μὲ ἐπιστῆμονες ὅπως ὁ Μανόλης Κορρέ. Τὸ νέο μέλος τῆς Ἀκαδημίας εἶναι ἕνας ἐρευνητῆς μεγάλου βεληνεκοῦς, ἀγαπᾷ μὲ πάθος τὰ ἀρχαῖα κτίσματα καὶ ὄχι μόνον, γνωρίζει πῶς ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ἀπαιτεῖ μόχθο, ἀφοσίωση καὶ ἐντιμότητα, καὶ τρέφει ἀπέραντο σεβασμὸ στὸ ἔργο τῶν ἄλλων συναδέλφων του, προγενέστερων καὶ σύγχρονων.

Γεννημένος τὸ 1948 στὴν Ἀθήνα, σπούδασε ἀρχιτέκτονας-μηχανικὸς στὸ Ἑθνικὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο (ΕΜΠ), ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀποφοίτησε τὸ 1972. Συνέχισε τὶς σπουδές του στὸ Πολυτεχνεῖο τοῦ Μονάχου, κοντὰ στὸν καθηγητὴ Gottfried Gruben, ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικοὺς μελετητὲς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἐνῶ τὴ διδακτορικὴ του διατριβή, τὸ 1992, τὴν ἐκπόνησε μὲ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ ἀείμνηστου Χαράλαμπου Μπούρα. Ἔχει τὸν τίτλο Συμβολῆ στὴν οἰκοδομικὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων κίωνων, στὴν ὁποία καὶ μᾶς ἀποκαλύπτει μὲ τρόπο εὐφυῆ καὶ εὐεξήγητο τὸ πῶς ἐπιτύγχαναν οἱ ἀρχαῖοι λιθοξόοι τὴν ἐκπληκτικῆς ἀκρίβειας προσαρμογὴ μεταξὺ τῶν σπονδύλων τῶν ἀρχαίων κίωνων.

Τὸ 1981 ἔγινε Προϊστάμενος τοῦ Τμήματος Ἀναστήλωσεων στὴ Διεύθυνση Ἀναστήλωσης Ἀρχαίων Μνημείων στὸ τότε Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ καὶ ἀπὸ τὸ 1983 ἕως τὸ 1999 ἦταν Προϊστάμενος τοῦ ἔργου «Παρθενών», ὑπεύθυνος δηλαδὴ τῶν ἐργασιῶν γιὰ τὴν ἀναστήλωση καὶ τὴν ἀνάδειξη τοῦ ἐμβληματικοῦ αὐτοῦ μνημείου. Ἀπὸ τὸ 1999 ἕως τὸ 2015, ὅταν καὶ συνταξιοδοτήθηκε, δίδαξε στὸ ΕΜΠ ἀρχικά ὡς ἀναπληρωτῆς καθηγητῆς καὶ ἀπὸ τὸ 2006 ὡς πρωτοβάθμιος.

Τὸ διδακτικὸ ἔργο τοῦ κ. Κορρέ εἶναι πλούσιο τόσο σὲ προπτυχιακὸ ὅσο καὶ σὲ μεταπτυχιακὸ ἐπίπεδο, καὶ συνεχίζεται μὲ ἀμείωτη καὶ ἀνεξάντλητη ζωτικότητα καὶ μετὰ τὴ συνταξιοδότησή του.

Ἔχει συμμετάσχει, τὶς περισσότερες φορές μὲ πρωταγωνιστικὸ ρόλο, στὴ μελέτη, συντήρηση καὶ ἀναστήλωση πολλῶν ἱστορικῶν μνημείων, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐντὸς τῆς ἐλληνικῆς ἐπικράτειας, ἀλλὰ ἐνίοτε καὶ ἐκτὸς αὐτῆς. Ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἔχει συμβάλει στὴν ἀνάδειξη μνημείων τῆς Πελοποννήσου, τῆς Θεσσαλίας, τῆς Ἠπείρου, τῆς Μακεδονίας, τῆς Θράκης, νησιῶν τοῦ Αἰγαίου, τῆς Ἀττικῆς, καὶ εἰδικότερα τῆς Ἀθήνας. Σχετικὰ μὲ τὴν τελευταία μνημονεύω, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, τὸ Ἐρέχθειο, τὸ ἱερὸ τοῦ Διονύσου, τὸ Διονυσιακὸ Θέατρο, στὸ ὁποῖο ἀπὸ τὸ 1980-1983 ἦταν καὶ ὁ ὑπεύθυνος τοῦ ὅλου ἔργου, καὶ βέβαια τὸν Παρθενῶνα, μὲ τὸν ὁποῖο ἔχει συνδεθεῖ περισσότερο ἀπ' ὅ,τι μὲ ὁποιοδήποτε ἄλλο μνημεῖο. Ὁ κ. Κορρέ εἶναι (ἢ ὑπῆρξε) μέλος πολλῶν ἐπιτροπῶν σχετικῶν μὲ ἀρχαῖα μνημεῖα, ἐνῶ ἔχει συμμετάσχει καὶ σὲ ἐπιτροπὲς διεθνῶν ἀρχιτεκτονικῶν διαγωνισμῶν.

Τὸ 1991 τοῦ ἀπονεμήθηκε ὁ τίτλος τοῦ ἐπίτιμου διδάκτορα (Ph. D. h. c.) ἀπὸ τὸ Freie Universität τοῦ Βερολίνου. Εἶναι ἀκόμη ἀντεπιστέλλον μέλος τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τοῦ Βερολίνου καὶ μέλος τῆς Koldewey Gesellschaft. Ἀκόμη ἔχει τιμηθεῖ μὲ τὸ χρυσὸ μετάλλιο τῆς Ἀκαδημίας τῆς Ρώμης (Premio Internazionale Feltrineli, 2013), τὸ ἀργυρὸ μετάλλιο τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας Ἀρχιτεκτονικῆς (1995), τὸ χάλκινο μετάλλιο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (1989), τὸ βραβεῖο Alexander von Humboldt (2003) καὶ τὸ Premio Internazionale di Archeologia τοῦ Ugento (Premio Zeus, 2006). Τέλος, τὸ ἐλληνικὸ κράτος τὸν ἔχει παρασημοφορήσει μὲ τὸ παράσημο τοῦ Ταξιάρχου τοῦ Τάγματος τοῦ Φοίνικος (1998).

Μεγάλος εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐνεργῶν συμμετοχῶν του σὲ διεθνεῖς συνέδρια τόσο ἐντὸς ὅσο καὶ ἐκτὸς Ἑλλάδας, σὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα μάλιστα εἶχε καὶ τιμητικὸ ρόλο, ἐνῶ ἀκόμη μεγαλύτερος εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν

διαλέξεων που έχει κάνει σε πολλά πανεπιστήμια και έρευνητικά κέντρα ανά την ύφήλιο.

Το εξαιρετικά πλούσιο συγγραφικό του έργο έχει αποσπάσει τη διεθνή αναγνώριση, όπως προκύπτει και από τις συχνές αναφορές της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας σ' αυτό. Από τις μονογραφίες του υπενθυμίζω αυτές που σχετίζονται με τον Παρθενώνα, ενώ από τις υπόλοιπες θα μνημονεύσω αυτήν με τον τίτλο *Έκτέλεση, περιεχόμενο και αξία των χαρτών της Αττικής του Κάουπερτ, Αθήναι 2008*, και μια άλλη με τον τίτλο *Η στέγη του Ήρωδείου και άλλες γιγάντιες γεφυρώσεις, Αθήνα 2014* (έξεδόθη και στην αγγλική γλώσσα), που βραβεύτηκε από την Ακαδημία Αθηνών. Πληθώρα είναι τα άρθρα του σε επιστημονικά περιοδικά, πρακτικά συνεδρίων και συμποσίων, διάφορα σύμμεικτα και τιμητικούς τόμους, που αναφέρονται σε μνημεία της Ακρόπολης, της Αθήνας και γενικότερα της Αττικής, όπως και πολλών άλλων θέσεων τόσο εντός όσο και εκτός του ελληνικού χώρου. Άλλες του εργασίες κινούνται στον χώρο της αρχιτεκτονικής, κυρίως της αρχαίας αλλά και των νεότερων χρόνων, της τεχνολογίας (αρχαίας αλλά και σύγχρονης), της γεωλογίας και των λατομείων, της αναστήλωσης, της ιστορίας της έρευνας, της χαρτογραφίας, της αρχαιολογίας, ενώ μās έχει δώσει και μελέτες που άπτονται διαφόρων θεωρητικών, περιβαλλοντικών και οργανωτικών ζητημάτων. Σημαντικός είναι επίσης ο αριθμός των λημμάτων, ορισμένων μάλιστα ιδιαίτερα εκτεταμένων, σε καταλόγους εκθέσεων, σε εξειδικευμένες εγκυκλοπαίδειες και σε επιστημονικά λεξικά, ενώ έχει επιμεληθεί και την έκδοση συλλογικών τόμων.

Ο όξος νοός του, σε συνδυασμό με τις εξαιρετικά εξειδικευμένες γνώσεις του, του επέτρεψαν να προχωρήσει και στην επινόηση και αρκετές φορές και στο «κτίσιμο» πρωτότυπων οργάνων και κατασκευών ιδιαίτερα χρήσιμων για αναστηλωτικές, ανασκαφικές, σχεδιαστικές και φωτογραφικές εργασίες που εξυπηρετούν με επιτυχία τις εργασίες μελέτης, συντήρησης, αποκατάστασης, αναστήλωσης και εν γένει ανάδειξης αρχαίων, και όχι μόνο, μνημείων.

Το γραπτό επιστημονικό έργο του κ. Κορρέ στηρίζεται σε ισχυρές βάσεις και αξιοπρόσεκτη μεθοδολογία. Διακρίνεται από σαφή, αυστηρή και ένιοτε σύνθετη σκέψη, ή οποία συνδυάζεται με εύρεια γνώση του ύλικού και όξεια κρίση, ταυτόχρονα με πλούσια και γόνιμη συνδυαστική φαντασία. Θα ήταν όπωσδήποτε παράλειψή μου αν δεν έκανα ξεχωριστή μεία και στις εξάίρετες σχεδιαστικές του ικανότητες. Δεν χρειάζεται να

είναι κανείς ειδικός για να διαπιστώσει το πόσο σημαντικά είναι τα σχέδια που συνοδεύουν τις έργασίες του. Διακρίνονται συνήθως από άπιστευτη λεπτομέρεια, ξεχωριστή ποιότητα, επιστημονική ακρίβεια, έντυπωσιακή πληρότητα.

Ἡ ἀγάπη τοῦ κ. Κορρέ γιὰ τὶς ἀρχιτεκτονικὲς δημιουργίες, καὶ ἰδιαίτερα αὐτὲς τοῦ παρελθόντος, ἀποδεικνύεται βέβαια πρωτίστως ἀπὸ τὸ ὅτι ἐπαγγελματικὰ δὲν στράφηκε πρὸς τὴν ἀγορά, ὅπως συμβαίνει μὲ τὴ συντριπτικὴ πλειονότητα τῶν συναδέλφων του, ἀλλὰ στὴν ἐνασχόληση μὲ τὴ μελέτη, συντήρηση καὶ ἀναστήλωση μνημείων πού, ὡς γνωστόν, δὲν συνοδεύεται ἀπὸ οἰκονομικὲς ἀπολαβές. Οἱ ἔως τώρα «ἀνακαλύψεις» του, πού ἀναφέρονται σὲ μεγάλο ἀριθμὸ κτισμάτων, ἀκόμη καὶ αὐτὲς γιὰ τὶς ὁποῖες ὑπάρχουν ἐπιφυλάξεις ἀπὸ ὀρισμένους, ἐντυπωσιάζουν. Γιὰ τὸν Παρθενώνα, παραδείγματος χάριν, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὸν 19ο αἰ. ἔχει τραβήξει τὸ ἐρευνητικὸ ἐνδιαφέρον σημαντικῶν μελετητῶν τῆς ἀρχαίας ἀρχιτεκτονικῆς, οἱ νέες γνώσεις πού μᾶς ἔχει δώσει, καὶ ἔχουν γίνεи ὁμόφωνα (ἢ σχεδὸν ὁμόφωνα) ἀποδεκτὲς ἀπὸ τὴν ἔρευνα, εἶναι ὄχι μόνο πολλὲς ἀλλὰ καὶ ἐξαιρετικὰ σημαντικὲς. Ἔτσι, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, 1) ἐνότισε παράθυρα στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ τοῦ Παρθενώνα, 2) ἔκανε ὀξείες παρατηρήσεις γιὰ τὴ μορφή τῶν ἀκραίων ἀκρωτηρίων τοῦ ναοῦ, 3) προσδιόρισε τὶς ἀκριβεῖς διαστάσεις τῆς ἐσωτερικῆς διτόνου κιονοστοιχίας τοῦ σηκοῦ, ὅπως καὶ τὸ ἀκριβὲς ὕψος τῶν τεσσάρων κιόνων τοῦ χώρου πίσω ἀπὸ τὸν σηκό, 4) ἀπέδειξε μὲ νέα ἐπιχειρηματολογία ὅτι ἡ περίφημη ζωφόρος τοῦ ναοῦ λαξεύθηκε ἐπὶ τόπου καὶ ὅτι δὲν πρέπει νὰ ὑπῆρχε στὸν ἀρχικὸ σχεδιασμὸ, 5) ἔδειξε ὅτι ἐμπρὸς ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία τοῦ Παρθενώνα εἶχε στηθεῖ ἕνα ψηλὸ βᾶθρο πού ἔφερε πιθανότατα χάλκινο τέθριππο ἄρμα. Οἱ «ἀνακαλύψεις» του δὲν περιορίζονται μόνο στὸν Παρθενώνα ἀλλὰ ἐπεκτείνονται καὶ σὲ ἄλλα κτήρια τῆς Ἀκρόπολης καὶ γενικότερα τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Ἀττικῆς. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, ὁ λεγόμενος «ἀρχαῖος» ναός, ὁ ἀρχαῖκός Παρθενώνας, τὸ Ἐρέθθειο, τὰ Προπύλαια, ὁ ναός τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, τὸ Πανδρόσειο, διάφορα ἀναθήματα τῆς Ἀκρόπολης, τὸ Διονυσιακὸ Θέατρο, ὁ ἀρχαῖκός ναός τοῦ Διόνυσου, τὸ Ἀσκληπιεῖο, ἡ Στοὰ τοῦ Εὐμένη, τὸ Ἡρώδειο, τὸ Παναθηναϊκὸ Στάδιο, τὸ μνημεῖο τοῦ Φιλοπάππου, εἶναι σ' ἐμᾶς σήμερα καλύτερα γνωστὰ χάρις στὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν τοῦ κ. Κορρέ. Ἀκόμη ἔδειξε ὅτι στὴν ἀρχαία Ἀθήνα ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι ἰωνικοὶ ναοί, περὶ τοῦ ὁμοιοὶ μὲ αὐτὸν τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, ὅπως καὶ ἄλλα ψηλὰ βᾶθρα, ὅμοια μὲ αὐτὸ τοῦ Ἀγρίππα στὰ Προπύλαια. Χάρις στίς ἐρευνές του, περιοχὲς

ὅπως αὐτὴ στὴν ὁποία βρῖσκεται τὸ Ὁρολόγιο τοῦ Κυρρήστου στὴ Ρωμαϊκὴ Ἀγορὰ, ἢ αὐτὴ στὴν ὁποία βρῖσκεται τὸ Μνημεῖο τοῦ Λυσικράτους στὴν Πλάκα, μᾶς εἶναι σήμερα καλύτερα γνωστές. Μνημονεύω ἐπίσης τὴ συμβολὴ του στὴ μελέτη τοῦ κλασικοῦ ναοῦ ποὺ πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια ἐντοπίστηκε στὴν Παλλήνη. Ἔδειξε μὲ πειστικὸ τρόπο ὅτι ὁ ναὸς αὐτός, πιθανότατα τῆς Ἀθηνᾶς Παλληνίδος, πρέπει στοὺς πρώιμους αὐτοκρατορικοὺς χρόνους νὰ μεταφέρθηκε στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορὰ. Πρόκειται γιὰ τὸν γνωστὸ μας ρωμαϊκὸ «περιπλανώμενο» ναὸ τοῦ Ἄρη, ποὺ μέχρι πρότινος δεχόμεσταν ὅτι εἶχε μεταφερθεῖ ἐκεῖ ἀπὸ τὶς Ἀχαρνές. Ἐξίσου καθοριστικὴ εἶναι ἡ συμβολὴ τοῦ κ. Κορρέ στὴ γνωριμία ἢ στὴν πληρέστερη γνώση μνημείων καὶ ἄλλων περιοχῶν ἐκτὸς Ἀττικῆς, ὅπως τῆς Ρόδου, τῶν Δελφῶν, τῆς Μητρόπολης τοῦ νομοῦ Καρδίτσας, τῶν Ἀμυκλῶν τῆς Λακωνίας, τῆς Ἀμοργοῦ, τῆς Ραβέννας στὴν Ἰταλία. Ἰδιαίτερη μνεῖα κάνω στὶς μελέτες του γιὰ τὸ φρούριο τοῦ Πυθίου στὸν νομὸ Ἐβρου, τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρος στὴ θέση Γύρουλας στὴ Νάξο καὶ τὸ Τρόπαιο ποὺ ἔστησαν οἱ Ἀθηναῖοι στὸν Μαραθῶνα μετὰ τὴν περιώνυμη μάχη.

Ἄνεξιτήλο εἶναι τὸ στίγμα τῆς παρουσίας τοῦ κ. Κορρέ καὶ στὸν τομέα τῶν ἀναστηλώσεων. Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Κώστα Ζάμπα ὀλοκλήρωσε τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Παρθενῶνα. Προχώρησε στὴν ἀνασύσταση τῆς ὄψης τῆς μὲ ἐλάχιστες συμπληρώσεις ἀπὸ νέο μάρμαρο, καὶ μόνο σὲ περιοχὲς ποὺ αὐτὸ ἐπιβαλλόταν ἀπὸ λόγους στατικῆς ἐπάρκειας. Γνωρίζουμε ὅτι ὁ ἴδιος θὰ προτιμοῦσε τὴν πληρέστερη μορφολογικὴ ἀποκατάσταση τοῦ μνημείου, κάτι ποὺ θὰ ἀπαιτοῦσε βέβαια χρῆση περισσότερου νέου ὕλικου. Ὁ κ. Κορρὲς ἀνήκει σὲ μιὰ «σχολή» ποὺ δίνει μεγαλύτερη βαρύτητα στὴ μορφολογικὴ ἀποκατάσταση τῶν μνημείων καὶ ὄχι στὴν ἀθηναικότητά τους, μὲ τὴν προϋπόθεση βέβαια νὰ γνωρίζουμε καὶ τὴν τελευταία κατασκευαστικὴ καὶ μορφολογικὴ τους λεπτομέρεια, καὶ ἐπιπλέον νὰ ἐφαρμόζουμε, κατὰ τὶς ἐργασίες ἀναστήλωσής τους, τὴν ἀρχὴ τῆς ἀντιστρεψιμότητας. Ὑπενθυμίζω καὶ τὴν τολμηρὴ ἐπέμβαση ποὺ ἔκανε στὸν πέμπτο ἀπὸ τὰ ἀνατολικά κίονα τῆς νότιας κιονοστοιχείας τοῦ Παρθενῶνα, τὸν ὁποῖο, μὲ εὐφυῆ τρόπο, μετακίνησε προσωρινὰ προκειμένου νὰ συμπληρωθεῖ ὁ κατώτατος καταπονημένος σπόνδυλός του. Πρωτοποριακὴ εἶναι ἐπίσης ἡ συμβολὴ του στὴν πραγμάτευση καὶ γνώση ὀρισμένων ζητημάτων ποὺ σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὴν ἱστορία τῶν ἀρχαίων μνημείων καὶ μὲ τὶς ἐργασίες συντήρησης καὶ ἀποκατάστασής τους. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἡ ἀσφαλῆς διάκριση τῆς θερμικῆς θραύσης ἀρχαίων σπολίων ἀπὸ ἄλλα εἶδη

θραύσης, διάκριση ή όποια συχνά συμβάλλει καίρια στην επίλυση καθαρῶς ιστορικῶν θεμάτων. Ἐνα δεύτερο εἶναι ἡ ἀναγνώριση μιᾶς ἀρχῆς ἀσφαλοῦς ὑπολογισμοῦ τῶν διαστάσεων καί τοῦ πάχους τῶν συνδέσμων σέ ἀρχαία λίθινα κτίσματα, κάτι πού ἔχει προφανή χρησιμότητα καί γιά τίς σύγχρονες δομικές ἐπεμβάσεις σ' αὐτά. Τέλος, καθοριστική ὑπῆρξε ἡ προσφορά του καί στόν σχεδιασμό καί τὸ στήσιμο ἐργοταξίων κατὰ τὴν ἐκτέλεση ἀναστηλωτικῶν ἐργασιῶν.

Ὁ Μανόλης Κορρές μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς ἕνας ἐπιστήμονας μὲ φωτισμένο μυαλό, ἰκανὸ νὰ παραγάγει ἀθηντική νέα γνώση. Ἡθικός, ἀκέραιος, ἡσυχος καί σεμνὸς χαρακτήρας, πάντα πρόθυμος νὰ προσφέρει ἀνιδιοτελῶς όποιαδήποτε βοήθεια τοῦ ζητηθεῖ, διακρίνεται ἀπὸ μεθοδικότητα, ὑπομονή, ἄσβεστο πάθος γιά τὴ δουλειά του καί τεράστια ἀποθέματα ἀντοχῆς. Ἡ σχέση του μὲ τὴν ἔρευνα τῶν ἀρχαίων κτισμάτων ὑποκρύπτει, θὰ ἔλεγα, ἕναν ἐρωτικὸ χαρακτήρα. Πρόκειται γιά ἔρευνα «ξὺν ὅλῃ τῇ ψυχῇ» καί ὄχι μόνο μὲ τὸν νοῦ. Ἡ ἐπαγγελματική του ζωὴ μοιράζεται ἀνάμεσα στὴν ἐπιστημονική ἔρευνα, στὴ φροντίδα τῶν ἀρχαίων οἰκοδομημάτων, στὴ διδασχὴ τῶν νέων φοιτητῶν καί ἐπιστημόνων. Θαυμάζει κανεὶς τὴν ὀξυδέρκεια τῶν παρατηρήσεών του, τὴν ἐξαιρετική του μνήμη, τὴν εὐαισθησία τῆς κρίσης του, τὸ χειμαρρῶδες τῶν λεγομένων του. Δὲν εἶναι λίγες οἱ φορὲς πού οἱ συνομιλητές του ἐξουθενώνονται στὴν κυριολεξία ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν πληροφοριῶν πού τοὺς διοχετεύει καί ἀπὸ τὴν πυκνότητα τῶν συλλογισμῶν πού τοὺς παραθέτει. Ὁ κ. Κορρές εἶναι ἕνας πολυεπιστήμων καί πολυτεχνίτης, καί πρωτίστως ἀρχιτέκτονας, μηχανικός, ἀναστηλωτής. Εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐπιτυχῆς ὁ τίτλος πού δόθηκε στόν τιμητικὸ τόμο πού τοῦ ἐτοίμασαν, σχετικὰ πρόσφατα, συνάδελφοι, φίλοι καί μαθητές του. Τὸν ὀνόμασαν Ἀρχιτέκτων, προφανῶς μὲ τὴν ἀρχαία σημασία τῆς λέξης, πού ἦταν πολὺ εὐρύτερη ἀπὸ τὴ σημερινή: σήμαινε τὸν κατασκευαστὴ ἢ ἐπισκευαστὴ ἐνὸς ἔργου, τὸν ἐπιβλέποντα, τὸν ἐπιστατοῦντα καί τὸν συντάσσοντα τὴν τεχνική περιγραφή ἐνὸς ἔργου, τὸν ἐλεγκτὴ, τὸν ἀπογράφοντα καί τὸν παραλήπτη τοῦ ἔργου, κι ἀκόμη τὸν πολεοδόμο, τὸν τοπογράφο κ.ἄ., ἐνῶ μεταφορικὰ σήμαινε καί αὐτὸν πού κατηύθυνε καί ἐπινούσε. Καί ὁ Μανόλης Κορρές, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ξεχωριστὴ ἐπιστημονική του πολυπραγμοσύνη, κατευθύνει καί ἐπινουεῖ. Σ' αὐτὸν τὸν τόπο ὑπάρχουν κάποιοι ἰδιαίτεροι ἄνθρωποι πού προσφέρουν ξεχωριστὸ ἔργο. Ἐνας ἀπὸ αὐτούς, πιστεύω, εἶναι καί ὁ Μανόλης Κορρές. Πρόκειται γιά ἕναν κορυφαῖο εἰδικὸ τῆς γενιᾶς του, ἡ ἐπίδραση τοῦ ὁποίου στὴ μελέτη τῆς ἀρχαίας

έλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς εἶναι ἐξαιρετικὰ γόνιμη καὶ θὰ ἀποδειχτεῖ, εἶμαι βέβαιος γι' αὐτό, καὶ μακρόχρονη. Μέσα σὲ μιὰ κοινωνία ὅπου τὸ ἄμεσο οἰκονομικὸ κέρδος εἶναι ὁ κύριος ὑποκινητὴς κάθε ἐνέργειας, ὑπάρχουν μερικοί, συγχωρέστε με γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ, περίεργοι ἄνθρωποι – ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι ὁ Μανόλης Κορρές–, ποὺ πιστεύουν παθολογικὰ στὴν ἐπιστήμη, πέρα ἀπὸ κάθε λογικὴ, χωρὶς νὰ προσδοκοῦν ὅποιοδήποτε ὑλικὸ κέρδος.

Κύριε Πρόεδρε, στὴν ἀρχὴ τῆς ὁμιλίας μου εἶπα ὅτι ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν μὲ τὴν ἐκλογή της τίμησε τὸν καθηγητὴ κ. Μανόλη Κορρέ καὶ τὸ ἔργο του. Μπορῶ ὅμως νὰ ἰσχυριστῶ ὅτι ἡ τιμὴ αὐτὴ εἶναι καὶ ἀμφίδρομη. Ὁ κ. Κορρές μὲ τὴν ἕως σήμερα προσφορά του λαμπρύνει, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη, καὶ τὴν Ἀκαδημία. Δὲν θέλω νὰ μακρηγορήσω ἄλλο. Ὡς καταληκτῆρια φράση τῆς σύντομης αὐτῆς παρουσίας τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐν γένει προσωπικότητας τοῦ κ. Κορρέ ἐπέλεξα τὰ λόγια ποὺ εἶπε γι' αὐτὸν ὁ δάσκαλός του, ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς Χαράλαμπος Μπούρας, ἕνας καταξιωμένος ἐπιστήμονας καὶ ὁπωςδήποτε πολὺ πιὸ εἰδικὸς ἀπὸ τὸν ὁμιλοῦντα: «Ὁ Μανόλης Κορρές εἶναι διεθνῶς ἀναγνωρισμένος ὡς ἄνθρωπος ποὺ σφράγισε μὲ τὸ ἔργο του τὸν Παρθενῶνα ὅσο κανεὶς ἄλλος, τόσο μὲ τίς νέες γνώσεις γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ, τὴν τέχνη καὶ τὴν ἱστορία τοῦ ναοῦ ὅσο καὶ μὲ τὴν ἀναστήλωση τοῦ προνάου... Ἡ συμβολὴ του στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα πολλῶν ἄλλων ἀρχαίων καὶ μεσαιωνικῶν μνημείων στὴν Ἑλλάδα εἶναι ἀνεκτίμητη... Ἔχει κάνει ὑπερήφανους τοὺς δασκάλους καὶ τοὺς συνεργάτες του καὶ τοὺς ἔχει προσφέρει τὴν ἱκανοποίηση τῆς πλήρους δικαιοσύνης τῶν προσδοκιῶν τους»¹.

Σὰς εὐχαριστῶ.

---

1. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Ὁ Μανόλης Κορρές στὸν Παρθενῶνα, στί: Κ. ΖΑΜΠΑΣ κ.ἄ. (ἐπιμ.), Ἀρχιτέκτων. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Μανόλη Κορρέ, Ἀθήνα 2016, 23.

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΩΝΟΣ

ΕΙΣΙΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ
 κ. ΜΑΝΟΛΗ ΚΟΡΡΕ

Πρὶν ἀπὸ δύομισι χιλιετίες, ὅταν στὴν Ἀθήνα ἔκτιζαν τὸν Παρθενῶνα, ὁ πληθυσμὸς τῆς Γῆς ἦταν ἑβδομήντα φορὲς μικρότερος καὶ ἡ ἐνέργεια ποὺ δαπανοῦσε κατ' ἔτος ἦταν μόνον ὅ,τι σήμερα ἀναλώνεται σὲ μισὸ λεπτὸ τῆς ὥρας. Ἀπὸ τὰ χίλια καὶ πλέον ἔθνη τῆς οἰκουμένης μόνον εἴκοσι εἶχαν ἀνακαλύψει ἢ δανεισθεῖ ἓνα εἶδος γραφῆς, δέκα εἶχαν ὀργανώσει κράτη παρόμοια πρὸς τὰ σημερινά, πέντε χρησιμοποιοῦσαν στὴν οἰκονομία τους νόμισμα, δύο εἶχαν περάσει σὲ σύγχρονα θρησκευόμενα, καὶ μόνον ἓνα εἶχε ἀναπτύξει αὐστηρῶς θεωρητικὴ σκέψη, ἡ ἐπιστήμη μὲ τὴ σημερινὴ ἔννοια τοῦ ὄρου, οἱ Ἕλληνες.

Ὅργανωμένοι σὲ πόλεις, αὐτόνομα, ἀνταγωνιστικὰ συνήθως κρατίδια, συνιστοῦσαν ἓνα ἐξόχως ἀναγνωρίσιμο ἔθνος: ὀμιλοῦσαν ὅλοι, ὅπως ἕως σήμερα, τὴν ἴδια πάντοτε γλώσσα, συντηροῦσαν μὲ πανελλήνιους μύθους τὴν ἀνάμνηση μιᾶς κοινῆς καταγωγῆς, λάτρευαν τοὺς ἴδιους ἀρχαίους θεοὺς καὶ ἐπὶ μία χιλιετία μετεῖχαν ἐπισήμως στὰ ἴδια μεγάλα πανελλήνια θρησκευτικὰ-ἀγωνιστικὰ προγράμματα, τὰ ὁποῖα μεταξὺ ἄλλων ἱκανοποιοῦσαν τὴ βαθύτερη ἀνάγκη ἱστορικῆς-ἐθνικῆς ταυτότητας, κοινωνικῆς συνοχῆς καὶ πολιτιστικῆς ἔκφρασης. Σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο τὰ ἱερά ἐξελίχθηκαν σὲ τόπους ἐντονῆς οἰκοδομικῆς δραστηριότητος καὶ συγκέντρωσης πολύτιμων ἀφιερωμάτων, ὑψηλῆς συνήθως χρηματικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ἀξίας. Ἡ τεχνικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἐξέλιξη ὅλων αὐτῶν, ἀπὸ τὰ ἄτεχνα πρωτόλεια τοῦ τέλους τοῦ 9ου αἰῶνα στὰ πολυτελῆ ἐπιτεύγματα τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, ἀρχικὰ σχεδὸν ἀφανῆς, ἔγινε πρὸς τὶς ἀρχὰς τοῦ 6ου αἰῶνα πολὺτροπὴ καὶ γοργή. Οἱ ναοὶ στὰ ἱερά ἀπέκτησαν ὑψηλὴ ἀρχιτεκτονικὴ ποιότητα σὲ τέλεια συμφωνία πρὸς τὴν πρόοδο τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν, καὶ ἰδίως τῆς γλυπτικῆς. Σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο δημιουργήθηκε μεταξὺ πολλῶν ἄλλων καὶ ὁ Παρθενῶν.

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Παρθενῶνος μελετήθηκε πρώτη φορὰ τὸ 1752, ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους J. Stuart καὶ N. Revett. Ἡ σχετικὴ δημοσίευση στὸ Λονδίνο εἶχε τεράστια ἀπήχηση στὶς τέχνες καὶ τὴν ἐπιστήμη. Μισὸ αἰῶνα ἀργότερα, ἓνας ἄλλος Ἄγγλος, ὁ William Martin Leak, μελέτησε τοὺς ἐν-

σωματωμένους στο βόρειο τεῖχος τῆς Ἀκροπόλεως λίθους ἀρχαιότερων κτηρίων καὶ συνεπέρανε ὅτι ἀνήκουν στὸν προγενέστερο Παρθενῶνα, τὸν ἐννοούμενο ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο λεξικογράφο Ἡσύχιο στὸ λῆμμα ἑκατόμπεδος (= ὄνομα τοῦ Παρθενῶνος ἢ μόνον τοῦ ἀνατολικοῦ μέρους του κατὰ τὸν 4ο αἰῶνα π.Χ.).

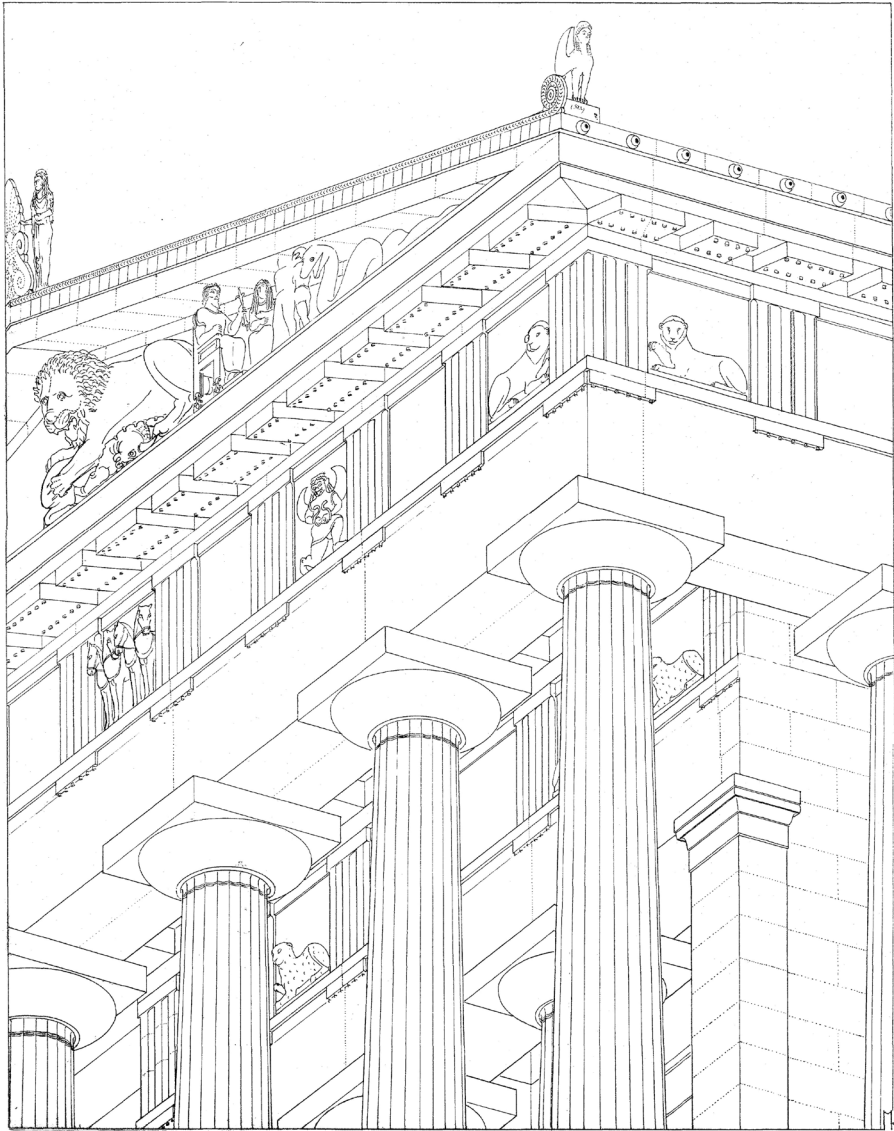
Τὸ 1835 ὁ Γερμανὸς ἀρχαιολόγος Ludwig Ross ἀνεκάλυψε τὸ ὑπὸ τὸν Παρθενῶνα γιγάντιο βᾶθρο τοῦ προγενέστερου ναοῦ, τὸν ὁποῖο ὀνόμασε ἀρχαιότερο Παρθενῶνα (Älterer Parthenon – σήμερα ἐπικρατεῖ τὸ ὄνομα Προπαρθενῶν).

Τὸ 1851 ὁ F. C. Penrose παρουσίασε τὴν ἀνυπέμβλητη ἔως τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Παρθενῶνος, συνέβαλε δὲ ἰδιαίτερος καὶ στὴν ἀναπαράσταση τοῦ Προπαρθενῶνος.

Τὸ 1888, τρίτο ἔτος τῆς μεγάλης ἀνασκαφῆς τῆς Ἀκροπόλεως, ἤρθαν στὸ φῶς θραύσματα μεγάλων πώρινων γλυπτῶν ἀετωμάτων ἐνὸς ναοῦ ὁ ὁποῖος πλέον, μετὰ ἀπὸ διάφορες δολιχοδρομήσεις τῆς ἔρευνας (ἀρχικὰ ὑπέθεταν ὅτι ἔστεκε ὅπου καὶ ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς Πολιάδος, πλησίον τοῦ Ἐρεχθείου), ἀναγνωρίζεται ὡς πρόδρομος τοῦ Παρθενῶνος, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀρμόζει νὰ ὀνομάζεται ἀρχαῖκός Παρθενῶν.

Ὁ ἀρχαῖκός Παρθενῶν (Εἰκόνα 1), ἔργο τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνα, εἶναι τὸ ἀρχαιότερο δεῖγμα τῆς μνημειακῆς λίθινης δωρικῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὴν Ἀθήνα. κτίσθηκε μὲ ἄριστο πειραϊκὸ ἀσβεστόλιθο στὸ ὑψηλότερο σχεδὸν σημεῖο τοῦ βράχου, στὴν ἴδια θέση μὲ τὸν νῦν περίκλειο ναὸ. Εἶχε 6 κίονες στὶς δύο προσόψεις καὶ 14 κίονες στὶς πλευρές. Ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους ναοὺς τῆς ἐποχῆς του (σχεδὸν 20 μ. × ~48 μ.) συγκρινόμενος μὲ τὸ (ἐμφανῶς παλαιότερό του) Ἡραῖον τῆς Ὀλυμπίας (διαστάσεων ~18,75 μ. × 50 μ.). Εἶχε γλυπτές μαρμάρινες μετόπες (τέθριππο σὲ μετωπικὴ παράσταση, λεοπαρδάλεις κ.ἄ.), πώρινα ἐναέτια γλυπτὰ (Ἡρακλῆς καὶ Τρίτων, μεγάλοι λέοντες, ὁ «τρισώματος» κ.ἄ.) καὶ πολυτελὴ μαρμάρινη κεράμωση. Ἦταν σχεδὸν ἔτοιμος τὸ 566 π.Χ., ἔτος ἀναδιοργάνωσης τῆς ἐορτῆς τῶν Παναθηναίων ἀπὸ τὸν Πεισίστρατο.

Μερικὲς δεκαετίες μετὰ τὴν περάτωση τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀρχαῖκοῦ Παρθενῶνος, οἱ Πεισιστρατίδες ἐγκαινιάζουν εὐρύτατα οἰκοδομικὰ προγράμματα. Τότε κτίζουν νέο ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Πολιάδος στὰ νότια τοῦ Παρθενῶνος, καὶ στὸ Ὀλυμπιεῖον ἀρχίζουν νὰ κτίζουν τὸν πρόδρομο τοῦ νῦν γιγάντιου ναοῦ μὲ τοὺς πανύψηλους μαρμάρινους κίονες. Γιγάντιος καὶ ἐκεῖνος, μήκους 108 μέτρων, εἶχε ἑκατὸ δωρικούς κίονες πάχους 2,5 μέ-

Εικόνα 1.

τρων, πού θά υπερέβαιναν τὸ ὕψος σημερινοῦ τετραώροφου. Τὰ κιονόκρανα θά εἶχαν πλευρὰ 3,5 μέτρα καὶ τὰ ἐπιστύλια μῆκος σχεδὸν 6 μέτρων!

Ἀλλὰ ἄς ἐπιστρέψουμε στὴν Ἀκρόπολη.

Ἐκεῖ ὁ νέος ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς Πολιάδος, στὰ βόρεια τοῦ ἀρχαικοῦ Παρθενῶνος, γνωστὸς ὡς Ἀρχαῖος Ναὸς ἐπειδὴ ὑπῆρξε συνεχιστὴς ἐνὸς πολὺ παλαιότερου στὴν ἴδια θέση, κτίζεται μὲ ἄριστο, τέλεια λαξευμένο πειραϊκὸ ἀσβεστόλιθο, δωρικός ἐξάστυλος, μὲ χαμηλὴ κρηπίδα, ὑψηλοὺς κίονες, ἰσχυρὰ κιονόκρανα, βαρὺ θριγκὸ μὲ ἀκόσμητες μετόπες ἀπὸ ὑμῆττειο μάρμαρο, μαρμάρινη κεράμωση μὲ πλούσια κοσμημένη σίμη, γραπτὰ ἰωνικά κοσμήματα, ζωμορφικὲς ὑδρορροές στὶς γωνίες καὶ ἀετώματα ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο μὲ ἔξοχα γλυπτὰ: Γιγαντομαχία, λέοντες κ.ἄ., τῶν ὁποίων κάποια βρέθηκαν τὸ 1885 καὶ σήμερα θαυμάζονται στὸ Μουσεῖο Ἀκροπόλεως.

Γύρω ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Πολιάδος καὶ κατὰ μῆκος τῶν ἐντὸς τῆς Ἀκροπόλεως δύο ὁδῶν ἦσαν στημένα σὲ μακρότατες σειρὲς ἢ συστάδες ἀναριθμητὰ ἀναθήματα.

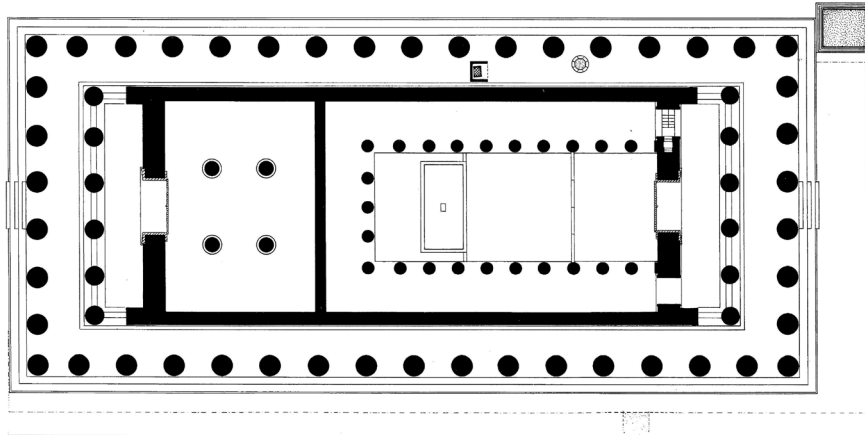
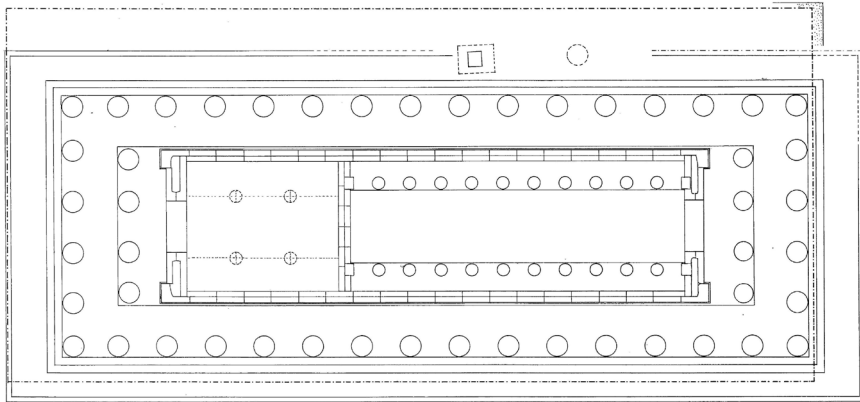
Χωρὶς ἀμφιβολία, τὰ μεγάλα οἰκοδομικὰ προγράμματα τῆς ἐποχῆς τῶν τυράννων μαρτυροῦν μιὰ ἄνευ προηγουμένου ἀκμὴ τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ φθάνουν τὸ μέγεθος ἢ τὴν τελειότητα τῶν ἔργων τῶν μεγαλύτερων ἐλληνικῶν πόλεων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος ἢ τῆς Σικελίας.

Μετὰ τὸ 508, ἡ νεοσύστατη ἀθηναϊκὴ Δημοκρατία ἀναθεωρεῖ σχεδὸν πλήρως τὰ οἰκοδομικὰ προγράμματα: Τὸ πελώριο ἔργο στὸ Ὀλυμπιεῖον παύεται, ὅμως τὰ ἀκμάζοντα πειραϊκὰ λατομεῖα τοῦ προμηθεύουν τώρα ἀφθονο ὑλικὸ γιὰ ἕναν γιγάντιο ναὸ ποὺ θὰ ἀντικαταστήσει τὸν ἀρχαϊκὸ Παρθενῶνα. Ὁ νέος αὐτὸς ναὸς ἀρμόζει νὰ ὀνομάζεται κλεισθένειος Παρθενῶν, ἢ Παρθενῶν 1.

Δέκα σχεδὸν χιλιάδες λίθοι, μέσου βάρους δύο τουλάχιστον τόνων, ἀναβιβάζονται τότε ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ στὴν Ἀκρόπολη γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ πανύψηλου συμπαγοῦς θεμελίου καὶ βάρου τοῦ νέου ναοῦ. Τὸ σχέδιο προβλέπει περίσταση μὲ 6 κίονες στὶς προσόψεις καὶ 15 κίονες στὶς πλευρές. Οἱ κίονες θὰ πρέπει νὰ ἔχουν διάμετρο ~2,30 μ. καὶ ὕψος ~11,5 μ. Τὰ ἐπιστύλια τῶν προσόψεων θὰ πρέπει νὰ ἔχουν μῆκος σχεδὸν 5,5 μέτρων(!).

Τὸ μεγάλοπνοο ἔργο διακόπτεται μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ περσικοῦ κινδύνου περὶ τὸ 494 π.Χ.

Ὅ,τι ἀκολουθεῖ θὰ εἶναι ἡ κρίσιμότερη καὶ ἐν τέλει ὑψηλότερη στιγμή τῆς πόλεως καὶ κατ' ἐπέκτασιν τῆς Ἑλλάδος: ἡ σκληρὴ δοκιμασία καὶ ὁ θρίαμβος τῶν Ἀθηναίων στὸν Μαραθῶνα· δοκιμασία γιὰ τὴν ἴδια τὴ ζωὴ, τὴν ἐλευθερία καὶ ἀκόμη γιὰ τὸ νεοσύστατο πολιτικὸ σύστημα· θρίαμβος ἐν

Εικόνα 2.

τέλει τῆς τόλμης, τῆς ἐνθερμῆς συμμετοχῆς καὶ τοῦ νέου τρόπου ὀργάνωσης. Μετὰ τὴν νίκη, ἡ στιγμή αὐτή, μὲ ἀληθινὴ διάρκεια μερικῶν ὥρῶν, ἐμπνέει ἐπὶ δεκαετίες μιὰ ὀρμητικὴ πορεία σὲ ὅλα τὰ πεδία δράσης· πορεία ἡ ὁποία ὀδηγεῖ τοὺς Ἀθηναίους σὲ ἀνεπανάληπτες ἱστορικὲς ἐμπειρίες – ἀπὸ τὴν μέθη τῆς ὑπερδύναμης ἕως τὴν ἀγωνία τῆς αὐτοκαταστροφῆς – καὶ σὲ ἀπαράμιλλα ἐπιτεύγματα τοῦ πνεύματος καὶ τῆς τέχνης – ἀπὸ τὴν φιλοσοφία καὶ τὸ Θέατρο ἕως τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴν γλυπτικὴ.

Ἡ ἀρχὴ μιᾶς νέας ἐποχῆς γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ γίνεται καὶ πάλι στὴν Ἀκρόπολη, μὲ πρῶτο ἔργο τὸν Παρθενῶνα. Ἡ κατασκευὴ θὰ συνεχισθεῖ ἐπάνω στὸ ἤδη ἐτοιμασμένο βᾶθρο τοῦ κλεισθένειου Παρθενῶνος, ἀλλὰ μὲ νέα σχέδια (Εἰκόνα 2, ἄνω). Γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία ἕνας δωρικός ναὸς θὰ εἶναι ὅλος μαρμάρινος καὶ μόλις τότε ἀρχίζει ἡ πρώτη ἐξόρυξη πεντελικοῦ μαρμάρου. Μάρμαρο εἶχε χρησιμοποιηθεῖ καὶ ἐπὶ τυραννίας, ἀλλὰ ὑμῆττειο γιὰ μικρὰ ἀντικείμενα, ἢ παριανὸ γιὰ μόνον τὰ ἀετώματα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Πολιάδος, ἢ μόνον γιὰ τὴν κύρια πρόσοψη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος στοὺς Δελφούς. Τὸ νέο ὑλικό, πολυτιμότερο παντὸς ἄλλου, εἶναι ἄφθοно, ὅμως οἰκονομικοὶ καὶ τεχνικοὶ λόγοι ὑπαγορεύουν μείωση τοῦ μήκους τῶν ἐπιστυλίων καὶ τῶν γενικῶν διαστάσεων, ἀντισταθμιζόμενη πάντως ἀπὸ μιὰ ἄνευ προηγούμενου πολυτέλεια. Οἱ νέοι κίονες δὲν θὰ εἶναι τόσο τεράστιοι ὅσο οἱ κλεισθένειοι. Θὰ ἔχουν πάχος σχεδὸν 2 μέτρων καὶ ὕψος κάτι περισσότερο ἀπὸ σημερινὸ τριώροφο.

Δυστυχῶς, ὁ Παρθενῶν αὐτός, ποὺ ἀρμόζει νὰ ὀνομάζεται πρῶτος μαρμάρινος Παρθενῶν, ἢ Παρθενῶν 2, ἔμεινε ἐπίσης ἡμιτελής, ὅπως καὶ ὁ κλεισθένειος. Ἡ κατασκευὴ του, ποὺ εἶχε προχωρήσει ἕως τὸ ὕψος τοῦ δευτέρου ἢ τρίτου σπονδύλου τῶν κίωνων, πρέπει νὰ παύθηκε τὸ 485 π.Χ. μὲ τὴν ἐπανεμφάνιση τοῦ περσικοῦ κινδύνου καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ θεμιστόκλειου προγράμματος γιὰ τὴν ἐτοιμασία ὀχυρώσεων καὶ πολεμικῶν πλοίων.

Ἐνα ἄλλο μεγάλοπνοο σχέδιο, ἢ κατασκευὴ ἑνὸς μαρμάρινου, μοναδικῆς λαμπρότητος προπύλου, στὴ θέση τῶν τωρινῶν Προπυλαίων, παύθηκε ἐπίσης.

Ἡ κατάληψη τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τοὺς Πέρσες τὸ 480/479 π.Χ. εἶχε ὀλέθριες συνέπειες. Οἱ φλόγες κατέφαγαν τὴ στέγη τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Πολιάδος, καὶ ὁμοίως τὰ ὀγκώδη ἱκρίώματα τοῦ Παρθενῶνος καὶ τοῦ Προπύλου, προκαλώντας βαρύτερες θερμικὲς βλάβες, διαρρήξεις δηλαδὴ καὶ ἀπολεπίσεις σὲ κίονες καὶ τοίχους, οἱ ὁποῖες οὐσιαστικῶς ἀχρήστευσαν τὸν παλαιότερο ναὸ καὶ κατέστησαν ἀδύνατη τὴ συνέχιση τῆς ἀνοικοδόμησης τοῦ μαρμάρινου Παρθενῶνος καὶ τοῦ Προπύλου.

Ἐπὶ τρεῖς δεκαετίες μετὰ τὴν καταστροφὴ ἢ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα περιορίζεται στὰ ἀπολύτως ἀναγκαῖα, ὅπως στὰ τείχη τῆς Ἀκροπόλεως, μὲ χρῆση λίθων τῶν ἐρειπίων, καὶ σὲ ἐπισκευές, ἐπίσης ἀναγκαῖες γιὰ τὴ στοιχειώδη λειτουργία τῶν ἱερῶν, στίς ὁποῖες περιλαμβάνεται καὶ ἡ συνέχιση τῆς κατασκευῆς τοῦ προπύλου, ὅμως κατὰ τὸν πλέον οἰκονομικὸ τρόπο. Μιὰ κανονικὴ ἀνοικοδόμησις θὰ προγραμματισθεῖ μόνον τρεῖς δεκα-

ετίες μετά τὸν πόλεμο, ὥστε νὰ ἔχει συντελεσθεῖ ἡ ἀναγκαία εὐρύτερη ἀνασυγκρότηση τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς ἄμυνας.

Πολὺ σύντομα σὲ αὐτὴ τὴν εὐλογία αἰτιότητα θὰ προστεθεῖ μιὰ ἄλλη ἐρμηνεία: ἡ τήρηση ὄρκου ποὺ δόθηκε ἀμέσως μετὰ τὴν νίκη στὶς Πλαταιές, κατὰ τὸν ὁποῖο τὰ ἱερά θὰ ἔπρεπε νὰ παραμείνουν ἐπὶ τριακονταετία ἀνεπίσκεύαστα, γιὰ λόγους συμβολικῆς συντήρησης τῆς μνήμης τῶν δεινῶν τοῦ πολέμου.

Ἐν τῷ μεταξύ, ἰδιωτικὰ ἀναθηματικὰ μνημεῖα καὶ ὀρισμένα δημόσια, ὅπως, παραδείγματος χάριν, τὸ μόνιμο μαρμάρινο τρόπαιο στὸν Μαραθῶνα, στὴ θέση τοῦ προσωρινοῦ ξύλινου, ἐξακολουθοῦν νὰ ἀνιδρύνονται.

Ἐπὶ τέλους, τριάντα ἔτη μετὰ τὸν πόλεμο, ὑπογράφεται ἡ συνθήκη εἰρήνης μετὰ τὴν Περσία καὶ ἀκολούθως τριακονταετῆς εἰρήνη μετὰ τὴν Σπάρτη. Τότε μόνον ἀρχίζει ἡ ἀνοικοδόμησις τοῦ Παρθενῶνος, στὴν ἴδια πάντοτε θέση, ἐπάνω στὸ γιγάντιο βᾶθρο τῶν ματαιωθέντων ἔργων τῆς ἐποχῆς τοῦ Κλεισθένους καὶ τοῦ Ἄριστείδου.

Ὁ περίκλειος Παρθενῶν (Εἰκόνα 2, κάτω) προέκυψε σχεδὸν ὑποχρεωτικῶς ἀπὸ τὸν ἀμέσως προηγούμενο (Εἰκόνα 2, ἄνω): ὄχι μόνον ἔχει κίονες τῆς αὐτῆς μετὰ ἐκείνον διαμέτρου, κατασκευασμένους ἀπὸ ὑλικὸ ἐτοιμασμένο γιὰ τὸν προηγούμενο ναό, ἀλλὰ καὶ οἱ δύο ἐσωτερικοὶ χῶροι του, ὁ ἀνατολικὸς καὶ ὁ δυτικὸς, ἐπαναλαμβάνουν τὴν ἐσωτερικὴν διαίρεσιν τοῦ προηγούμενου ναοῦ, μετὰ τὰ αὐτὰ ἀκριβῶς μήκη. Τὸ νέον στὸν περίκλειον Παρθενῶνα ἔγκειται στὴν πρωτοφανή, κατὰ δύο κίονες αὐξήσιν τοῦ κανονικοῦ γιὰ δωρικὸν ναοῦ πλάτους. Ἡ ἀπόφασις αὐτὴ ὑπηρετοῦσε τὸν πρῶτιστον σκοπὸν: τὴν ἐπίτευξιν ἑνὸς εὐρύτατου ἐσωτερικοῦ, χωρὶς ἀνάγκην χρησιμοποίησεως μαρμάρων μεγαλύτερων ἀπὸ τὰ ἤδη ἐτοιμασμένα γιὰ τὸν προηγούμενον ναό.

Γιὰ τὴν ἐπίτευξιν τοῦ πλάτους τοῦ σηκοῦ τοῦ νῦν Παρθενῶνος σὲ κανονικὴν ἐξάστυλην διάταξιν, θὰ ἔπρεπε τὸ κτήριον νὰ γίνετο 6 μέτρα πλατύτερον καὶ ὅλοι οἱ λίθοι τῶν ὀψέων νὰ ἔχουν τριπλάσιον ὄγκον. Ἐὰν ἤθελε κανεὶς σήμερον νὰ σκεφθεῖ ἕναν ἐξάστυλον Παρθενῶνα μετὰ τὴν αὐτὴν ὡς ὁ νῦν ὀκτάστυλος κρηπίδα, ὁ σηκὸς θὰ ἦταν κατὰ 4 πόδες ὀλιγότερον πλατύς, ἐνῶ ὅλοι οἱ λίθοι τῶν ὀψέων θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουν ὄγκον διπλάσιον τῶν ὁμολόγων μελῶν τοῦ νῦν κτηρίου. Μιὰ ὀκτάστυλη πρόσοψις ὅμως δὲν θὰ εἶχε ἀναλογίαις σύμφωνες πρὸς ὅ,τι ἦταν σύννητες, δηλαδὴ ἐξάστυλον.

Γιὰ τὸν μετριασμὸν αὐτῆς τῆς ἀνωμαλίας ὁ Ἰκτίνος αὐξήσεν τὸ ὕψος τῶν κίωνων κατὰ ἕναν σπόνδυλον, βράχυνεν τὰ μεταξόνια καὶ συνέπτυξε τὰ γωνιαῖα δύο φορὲς περισσότερον ἀπὸ ὅσο θὰ ἦταν ἀπαραίτητον γιὰ τὴν ἀπλή

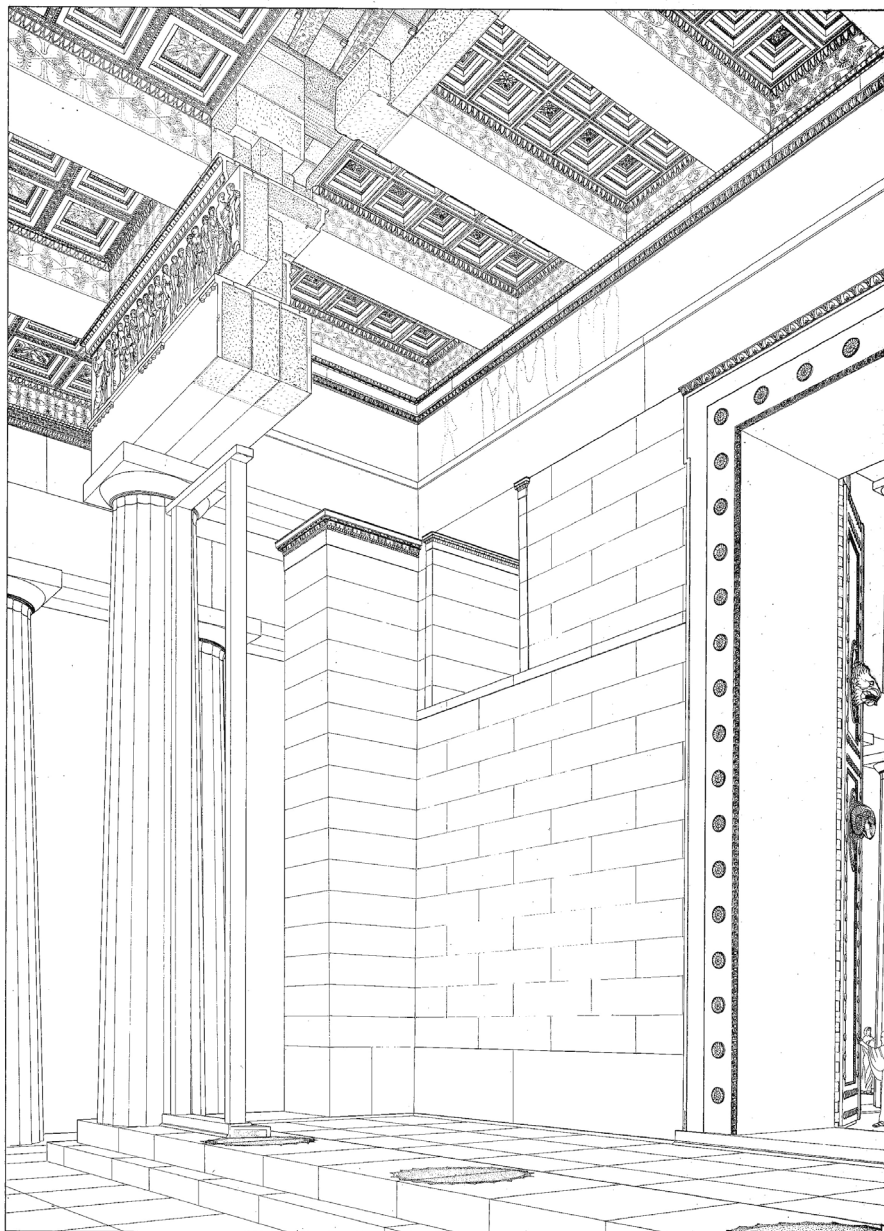
άντιμετώπιση του γνωστού προβλήματος της γωνιαίας τριγλύφου. Τοῦτο συνδυάστηκε με μιὰ ἀκόμη μεγαλύτερη στένωση τῆς περιστάσεως, δηλαδή με περαιτέρω αὐξηση τοῦ καταλαμβανόμενου ἀπὸ τὸν σηκὸ ποσοστοῦ τοῦ ὀλικοῦ πλάτους.

Γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ἀναμενόμενης ἀπὸ τὴ βράχυνση τῶν μεταξονίων ἐλάττωσης τοῦ μήκους, ἡ ὁποία δὲν θὰ ἐπέτρεπε τὴν ἐπιθυμητὴ διατήρηση τοῦ ἀρχικοῦ μήκους τοῦ σηκοῦ, αὐξηση ὁ Ἰκτίνος τὸν ἀριθμὸ τῶν κατὰ μῆκος ἐξωτερικῶν κιόνων ἀπὸ 16 σὲ 17. Ἡ αὐξηση αὐτὴ ὑπερκάλυψε τὴν ἀθροισζόμενη σύμπτυξη τῶν μεταξονίων, ἀφήνοντας καὶ ἓνα κέρδος 2,5 περίπου μέτρων, ἓνα μέρος τοῦ ὁποίου «χάθηκε» λόγω μιᾶς ἀναγκαίας πάχυνσης τῶν θυραίων τοίχων (ἀπὸ 1,77 σὲ 2,05 μ.), ἐνῶ τὸ λοιπὸν καὶ μεγαλύτερο μέρος προσφέρθηκε γιὰ μιὰ αὐξηση τοῦ βάθους τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ προνάου, ἡ ὁποία διέσωσε τὶς ἀναλογίες αὐτῶν τῶν χώρων ἀπὸ τὶς συνέπειες τῆς τεράστιας αὐξησης τοῦ πλάτους τοῦ ναοῦ.

Ἡ ἐντυπωσιακὴ αὐξηση τοῦ πλάτους, ἀποτέλεσμα τοῦ ὑψηλοῦ στόχου τῆς καλύτερης δυνατῆς ἀνάδειξης τῆς Παρθένου, ἐπέτρεψε, ἀλλὰ καὶ σὲ ἓναν βαθμὸ ἐνέπνευσε, μιὰ ἄνευ προηγούμενου ἀρχιτεκτονικὴ ἀναβάθμιση τοῦ σηκοῦ, μετὰ τὴ δημιουργία ἐνὸς ἐσωτερικοῦ περιστυλίου καὶ ἐνὸς αὐτοτελοῦς περιφερειακοῦ χώρου, γιὰ τὸν ἰδιαίτερο φωτισμὸ τοῦ ὁποίου δύο μεγάλα παράθυρα προσετέθησαν ἐκατέρωθεν τῆς θύρας.

Ἡ ἀναζήτηση τῶν προϋποθέσεων τοῦ μοναδικοῦ σχεδίου τοῦ Παρθενῶνος ὀδηγεῖ ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ Ἰκτίνου: ὁ ναϊκὸς τύπος «διπλὸς ναὸς», κατὰ τ' ἄλλα ἄγνωστος στὴν ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ἀποτελοῦσε ἐπάνω στὴν Ἀκρόπολη ἀπόλυτο κανόνα: Προπαρθενῶν, Ἀρχαῖος Νεώς, Ἐρέχθειον. Ὁμοίως, ἡ τόσο ἐξυπηρετικὴ γιὰ τὴν αὐξηση τῶν δύο ἐσωτερικῶν χώρων στενότητα τῶν πτερῶν καὶ τῶν προνάων ἢ προδόμων, ποὺ εἶναι τόσο ἀντίθετη πρὸς ὅ,τι συνήθως ἰσχύει γιὰ τοὺς ἑλληνικοὺς ναοὺς, ἀποτελεῖ καὶ αὐτὴ γενικότερο γνώρισμα τῶν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ναῶν (Προπαρθενῶν, Ναὸς Ἀθηνᾶς Πολιάδος, Ἐρέχθειον). Τέλος τὸ ἐξαιρετικὸ πλάτος τοῦ ναοῦ εἶναι ὑποχρεωτικὴ συνέπεια τῶν μεγάλων ἀπαιτήσεων τῆς Παρθένου τοῦ Φειδία, ἐνῶ τὸ πολύστυλον τῶν προσόψεων εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀποφάσεως νὰ ἐπιτευχθεῖ μεγαλύτερο πλάτος, χωρὶς ὅμως νὰ ἀχρηστευθοῦν οἱ ἤδη ἐτοιμασμένοι γιὰ τὸν προηγούμενο ναὸ σφόνδυλοι.

Ἀλλὰ τότε τί ἀπομένει ὡς ἔργο τοῦ Ἰκτίνου; Νομίζω τὰ ἐξῆς:

Εικόνα 3.

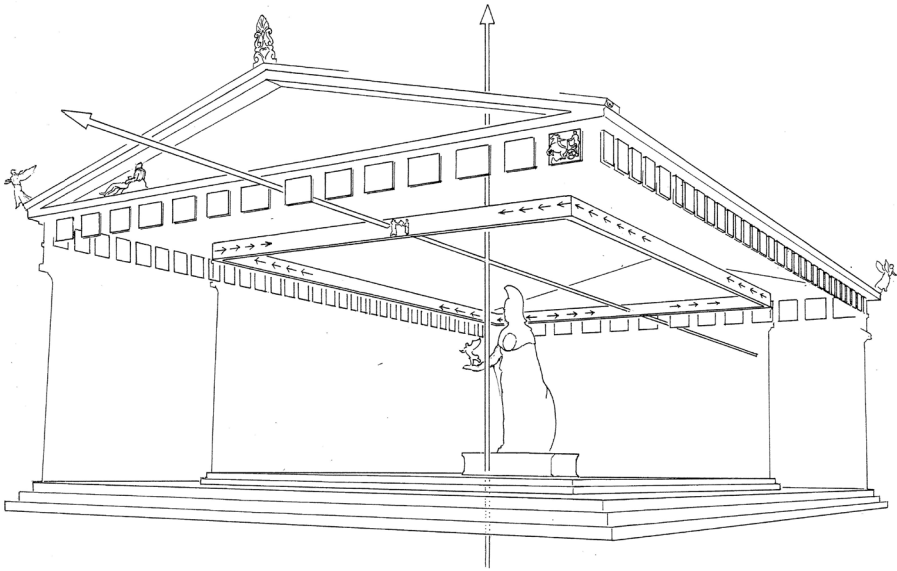
1. Καινοτομίες, για τις οποίες ή ισχύουσα στην Ακρόπολη αρχιτεκτονική παράδοση δεν ήταν δεσμευτική: α) τὸ τελείως νέο εἶδος δίτονης κιονοστοιχίας, με κάτοψη σχεδὸν περιστυλίου, β) τὰ παράθυρα, γ) ἡ διαρρύθμιση τῶν φατνωματικῶν ὀροφῶν, δ) ἡ ἐπανάληψη ἑνὸς στοιχείου τοῦ Προπαρθενῶνος, τῶν τεσσάρων δηλαδὴ ἰωνικῶν κιόνων στὸ δυτικὸ διαμέρισμα, καὶ ε) ἡ μὴ ἐπανάληψη ἑνὸς ἔντονου ἰωνικοῦ στοιχείου τοῦ Προπαρθενῶνος, τοῦ μεγάλου δηλαδὴ κυματίου τῆς βάσεως τῶν τοίχων. Ἐνα τέτοιο στοιχεῖο, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἡφαίστου, συνεπάγεται ἐπιστύλια προστάσεων διακοσμημένα με ἰωνικὸ κυμάτιο, ἐνῶ τὰ ἀντίστοιχα τοῦ Παρθενῶνος εἶναι δωρικά, ὅπως δωρικὴ ἦταν ἀρχικῶς καὶ ἡ ζωφόρος. Ἡ ἀντικατάσταση τῆς ζωφόρου ἀπὸ τὴν ὑφιστάμενη ἰωνικὴ εἶναι ἀποτέλεσμα σοβαρῶν ἀποφάσεων τῆς πολιτείας, γιὰ τὴν τολμηρὴ ἔκφραση ἢ προβολὴ μερικῶν σπουδαίων, ἀλλὰ ἐν πολλοῖς μὴ θρησκευτικῶν μηνυμάτων.

2. Ὁ ἀσύλληπτης τελειότητος σχεδιασμὸς καὶ ἑναρμονισμὸς τῶν ἐπὶ μέρους ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν καὶ κοσμήσεων (Εἰκόνα 3).

3. Ἡ ἔξοχη ἐπίλυση πλήθους κατασκευαστικῶν λεπτομερειῶν, καὶ

4. Μία πέραν τῶν ὀρίων τοῦ πιστευτοῦ ἐπεξεργασία καὶ κατὰ θέσεις μετατροπὴ ἢ διαβάθμιση τῶν λεγομένων ὀπτικῶν διορθώσεων ἢ ἐκλεπτύνσεων. Στις ἐν λόγῳ μετατροπές, ποὺ προσφυῶς ὀνομάζονται ἐκλεπτύνσεις τῶν ἐκλεπτύνσεων, περιλαμβάνονται: ἡ καλῶς ὑπολογισμένη ἀνύψωση τῆς ΒΔ καὶ ΝΔ γωνίας τοῦ κτηρίου ἀντιστοίχως κατὰ 2,5 καὶ 5 ἑκατοστά, με ἀποτέλεσμα μιὰ ἀσυμμετρία τῶν καμπυλῶν, ἡ ὁποία, συνδυαζόμενη με μιὰ ἀντίθετη ἀσυμμετρία τῶν καμπυλῶν τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ἀνδῆρου τοῦ ναοῦ, ἐξουδετέρωνε ὀρισμένα πραγματικὰ ὀπτικὰ προβλήματα: ἡ πρὸς τὴ ΝΔ γωνία προοδευτικὴ μείωση τοῦ ὕψους τοῦ σηκοῦ· ἡ ἐξασθένηση τῆς καμπυλότητος ἐπάνω ἀπὸ τὸν ὀρθοστάτη· ἡ ἰσχυρότερη κλίση τοῦ θριγκοῦ στὴ νότια πλευρά.

Ἡ κόσμιση τῶν δωρικῶν ναῶν με γλυπτὰ εἶναι ἓνα μᾶλλον τυπικὸ φαινόμενο. Ὡστόσο ἡ περίπτωση τοῦ Παρθενῶνος εἶναι γιὰ πολλοὺς λόγους ἐξαιρετικὴ. Τὰ γλυπτὰ του δὲν διακρίνονται μόνον γιὰ τὴ μοναδικὴ ποιότητά των, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ πλῆθος των. Στους περισσότερους ναοὺς μόνον μερικὲς ἀπὸ τις μετόπες ἔφεραν γλυπτὰ· στὸν Παρθενῶνα οἱ μετόπες, πολὺ περισσότερες ἀπὸ ἐκεῖνες ἄλλων ναῶν, ἔφεραν ὅλες γλυπτὰ, καὶ δὴ τόσον ἔξεργα ὥστε νὰ φαίνονται σχεδὸν ὀλόγλυφα. Ἡ παρουσία τῆς ἰωνικῆς ζωφόρου σὲ ὅλες τις πλευρές τοῦ σηκοῦ ἀποτελεῖ μοναδικὸ φαινόμενο. Οἱ δωρικοὶ ναοὶ σπανίως διαθέτουν ἰωνικὴ ζωφόρο καί, ὅταν αὐτὸ συμβαίνει,

Εικόνα 4.

κυρίως σὲ ἀθηναϊκοὺς ναοὺς, ἡ ζωφόρος περιορίζεται στὶς προσόψεις τοῦ σηκοῦ ἢ σὲ κάποιον ἄλλο ἐσωτερικὸ χῶρο.

Ἡ κόσμηση τοῦ ναοῦ μὲ γλυπτὰ διέπεται ἀπὸ τὶς ἐξῆς ἀξιοσημείωτες ἀρχές:

1. Ἰεράρχηση τῶν θεμάτων ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ ἄνω (Εἰκόνα 4, κατακόρυφος ἄξονας): ἐπίγεια θέματα στὴ ζωφόρο· μυθικὰ στὶς μετόπες· θεϊκὰ στὰ ἀετώματα.

2. Ἰεράρχηση τῶν θεμάτων ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικὰ (Εἰκόνα 4, ὀριζόντιος ἄξονας): στὴ δυτικὴ καὶ νότια πλευρὰ οἱ μετόπες δὲν εἰκονίζουσι θεοὺς· στὴ βόρεια πλευρὰ μερικὲς μετόπες εἰκονίζουσι θεοὺς· στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ὅλες οἱ μετόπες εἰκονίζουσι θεοὺς. Ἡ ζωφόρος περιέχει θεοὺς μόνον στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ. Στὸ δυτικὸ ἀέτωμα εἰκονίζονται ἥρωες καὶ μόνον δύο Ὀλύμπιοι θεοί. Στὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα εἰκονίζονται κυρίως οἱ Ὀλύμπιοι θεοί, συμπεριλαμβανομένου τοῦ Διός, καὶ κανένας ἥρωας.

3. Οἱ εἰκονογραφικὲς συνθέσεις, μεταξὺ ἄλλων, ὑπηρετοῦν τὴν καλύτερην ἀξιοποίηση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν πλαisiῶν τῶν γλυπτῶν: τὸ τετράγωνο τῆς μετόπης ἀπαιτεῖ αὐτοτελεῖ θέματα· τὸ ἐπίμηκες τῆς ζωφόρου εὐ-

νοεῖ τὴν ἀνάπτυξη συνεχῶν θεμάτων· τὸ τρίγωνο τοῦ ἀετώματος θέτει ἐιδικοὺς περιορισμοὺς ὑψῶν καὶ ἱεραρχιῶν.

4. Στὶς τέσσερις γωνίες, ἐπάνω ἀπὸ τὰ ἀετώματα, γιγάντιες φτερωτὲς Νίκες κινοῦνταν μὲ τόλμη πρὸς τὰ ἔξω.

Ἡ ἰδιαίτερη σημασία ποὺ ἀπέδιδαν οἱ Ἀθηναῖοι στὸ παρελθὸν καὶ τὴν αὐτοχθονία των εἶχε τὴν καλύτερὴ τῆς ἔκφραση σὲ τοπικοὺς μύθους καὶ πανάρχαιες λατρεῖες, ποὺ διατηροῦσαν τὸ κύρος των καὶ ὅταν ἀκόμη εἶχε ἐπικρατήσῃ ἡ λατρεία τῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου. Ἡ συνύπαρξή αὐτὴ ἐκφράζεται μὲ ἔξοχο τρόπο στὸ δυτικὸ ἀέτωμα.

Θέμα τῆς ζωφόρου εἶναι ἡ Παναθηναϊκὴ ἑορτὴ. Κύριο μέρος τοῦ ἔργου εἶναι ἡ πομπὴ κατὰ μῆκος τῶν μεγάλων πλευρῶν, ἡ ὁποία ἀρχίζει ἀπὸ ἓνα σημεῖο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ποὺ ἀντιστοιχεῖ μᾶλλον πρὸς τὸν τόπο ἐτοιμασίας, δηλαδὴ τὸ Πομπεῖον τοῦ Κεραμεικοῦ, καὶ καταλήγει στὴν ἀνατολικὴ πλευρά, στὸ μέσον τῆς ὁποίας παριστάνεται ἡ παράδοση τοῦ πέπλου τῆς Ἀθηνᾶς.

Τὸ 1984, ἀξιοποιώντας παλαιότερες διαπιστώσεις τῆς E. Harrison, ὁ L. Beschi κατέληξε στὴν ἱκανοποιητικότερη ἕως σήμερα ἐρμηνεία τῆς ζωφόρου καὶ ἀπέδωσε ἰδιαίτερη σημασία στὸ πλῆθος καὶ τὴ θέση τῶν εἰκονιζομένων (ἐπώνυμοι ἥρωες, ἱππεῖς, ἄρματα, μουσικοί, σκεύη, τὰ πρὸς θυσία ζῶα): στὴ βόρεια πλευρὰ τὸ πλῆθος αὐτῶν ἔχει ὡς κοινὸ διαιρέτη τὸν ἀριθμὸ 4, στὴ νότια τὸν ἀριθμὸ 10. Ἡ ἐφαρμογὴ αὐτῶν τῶν ἀριθμῶν στὴν εἰκονογραφία τῆς ζωφόρου ἀντιστοιχεῖ στὴν ἀρχικὰ τετραμερὴ καὶ τὴν μετὰ τὴν ἴδρυση τῆς Δημοκρατίας δεκαμερὴ διοικητικὴ διαίρεση τῶν Ἀθηναίων. Ἔτσι ἡ ζωφόρος εἰκονίζει τὴν ἀθηναϊκὴ πολιτεία ὡς ἱστορικὰ συνεχῆ δύναμη.

Στὸ σύνολό τους οἱ εἰκονογραφικὲς συνθέσεις, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀφηρημένες σχέσεις τῶν στοιχείων τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, κατὰ κάποιον τρόπο καθιστοῦν τὸν Παρθενῶνα μνημεῖο τῆς συνύπαρξης: θεοὶ τοπικῆς προελεύσεως καὶ Ὀλύμπιοι θεοί· ἀναφορὲς τῆς ζωφόρου στὸ παλαιότερο καὶ τὸ νεώτερο πολιτειακὸ σύστημα· μορφές καὶ κοσμήσεις δωρικὲς μαζὶ μὲ ἰωνικὲς (ἔσωτερικοὶ κίονες, ἰωνικὰ καὶ λέσβια κυμάτια, ἀνθέμια, μαϊάνδροι κ.ἄ.). δωρικὲς μορφές μὲ ἰωνικὲς ἀναλογίες (δωρικοὶ κίονες καὶ ἰδίως ἐπιστύλια σηκοῦ).

Ταυτοχρόνως, ὁ ναὸς εἶναι καὶ μνημεῖο τοῦ ἀγῶνος ὡς ἰδέα: στὶς περισσότερες μετόπες τὸ θέμα εἶναι ἀγωνιστικὸ, ὅπως καὶ στὸ δυτικὸ ἀέτωμα. Ὅμως αὐτὸ ποὺ κυρίως προβάλλεται δὲν εἶναι ἡ νίκη μιᾶς παρατάξεως, δηλαδὴ τῶν Θεῶν, τῶν Λαπίθων ἢ τῶν Ἑλλήνων, οὔτε ἐπομένως καὶ

ή ἤττα, δηλαδή τῶν *Γιγάντων*, τῶν *Κενταύρων* ἢ τῶν *Τρώων* κτλ. Στή θέα τῶν μετοπῶν, ὅπου σέ κάποιες φαίνεται νά ὑπερισχύει, παραδείγματα χάριν, ἕνας *Λαπίθης*, στίς ἄλλες ἕνας *Κένταυρος*, δύσκολα φαίνεται ποιοὶ θὰ νικήσουν. Οἱ δύο πλευρὲς παριστάνονται νὰ μὴν ὑστεροῦν σὲ πιθανότητες νίκης. Ἔτσι, ἀφοῦ ἡ ἔκβαση δὲν προβάλλεται, αὐτὸ ποὺ ἐν τέλει ἀναδεικνύεται εἶναι ὁ ἀγὼν ὡς διαδικασία καὶ ὡς ἔννοια, δηλαδή ὡς ἀένανη σχέση ἀντιθέτων δυνάμεων: ὑπερφυσικῶν, φυσικῶν, ἱστορικῶν, κοινωνικῶν καὶ ἀκόμη, γιατί ὄχι, ἀτομικῶν ἐσωτερικῶν συγκρούσεων, ἰδεολογικῶν καὶ ψυχολογικῶν (*Κένταυροι*).

Ὡς μνημεῖο τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτικῆς, ὁ Παρθενὼν περιέχει πλῆθος μνηυμάτων, ἀλλὰ καὶ ὑπαινιγμῶν, σχετικῶν πρὸς τίς ἀξίες καὶ τίς ἐπιδιώξεις τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους.

Εἶναι προφανές ὅτι τὸ μεγάλο αὐτὸ ἔργο προσφέρεται γιὰ διάφορες δυνατὲς ἀναγνώσεις, ἀκόμη καὶ πέραν ἀπὸ αὐτὰ ποὺ θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ βεβαιωθοῦν ὡς προθέσεις τῶν δημιουργῶν του.

Ἡ ἱστορικὴ θεώρηση τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν διαδοχικῶν Παρθενῶνων δὲν διαφέρει ἀπὸ ἐκείνην τῆς ἱστορικῆς θεώρησης τῆς ἀρχαίας ἀρχιτεκτονικῆς σὲ διάφορα στάδια τῆς ἀνάπτυξης καὶ μετεξέλιξής της, ἀπὸ τὸν 6ο στὸν 5ο αἰῶνα π.Χ. Παρατηρεῖται λοιπὸν ὅτι στὸν τομέα τῆς δημιουργίας νέων ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν ἡ κλασικὴ ἐποχὴ δὲν ἦταν παραγωγικότερη οὔτε ἱκανότερη τῆς ἀρχαϊκῆς: ἡ ἀρχαϊκὴ δημιουργήσε ὅλο τὸ δωρικὸ σύστημα ἀπὸ τὸν στυλοβάτη ἕως τοὺς προμόχθους καὶ ὅλο τὸ ἰωνικὸ, ἡ κλασικὴ μόνον τὸν κορινθιακὸ ρυθμὸ, μάλιστα ὡς ἀπλὸ παράγωγο τοῦ ἰωνικοῦ (ἀντικατάσταση μόνον τοῦ κιονοκράνου καὶ κάποιες τροποποιήσεις στὸ γεῖσο).

Ὅμοίως, ἡ μορφολογικὴ θεώρηση τῶν ἰδίων ἔργων ἀποδεικνύει σαφῆ μορφοπλαστικὴ ὑπεροχὴ τῆς ἀρχαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἐνα ἀρχαϊκὸ δωρικὸ κιονόκρανο, θεωρούμενο ὡς αὐτοτελὴς μορφή, εἶναι πολὺ ἐκφραστικότερο ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο κλασικὸ, καὶ τὸ αὐτὸ ἰσχύει γιὰ κάθε ἄλλη δωρικὴ μορφή θεωρούμενη αὐτοτελεῶς.

Ὅμοίως, τὸ ἀρχαϊκὸ ἰωνικὸ κιονόκρανο εἶναι ὡς πρὸς τὸ σφρίγος τῆς μορφῆς πολὺ ὑπέρτερο τοῦ κλασικοῦ. Τελικῶς, ἡ θεώρηση τῶν σπουδαίων ἔργων τῶν δύο ἐποχῶν ἀποδεικνύει ὅτι ἡ μεγάλη συμβολὴ τῆς κλασικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἔγκειται ὄχι στὴ δημιουργία νέων ἢ τὴν τελειοποίησιν παλαιότερων μορφῶν, ἀλλὰ μᾶλλον στὴν ἀναζήτησιν καὶ ἐπίτευξιν τῆς μεγίστης δυνατῆς ἀμοιβαίας λειτουργικῆς συμφωνίας καὶ ὀπτικῆς ἑναρμόνισης:

τῶν μερῶν μιᾶς μορφῆς ἢ τῶν μορφῶν ἑνὸς κτηρίου ἢ τῶν κτισμάτων καὶ τῶν ἐδαφικῶν διαμορφώσεων ἐντὸς τῶν ὁρίων μιᾶς εὐρύτερης συνθέσεως.

Πράγματι, ἡ ἀπουσία ἐναρμονισμοῦ τῶν μερῶν εἶναι συχνότατο γνώρισμα τῶν ἀρχαϊκῶν δωρικῶν προσόψεων, ἐπεκτεινόμενο καὶ στὴ γλυπτική: τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὅπως καὶ τὰ γλυπτά, ἐμφανίζονται ὡς αὐτόνομα ἔργα, χωρὶς καλὴ λειτουργικὴ ἢ μετρικὴ πειθάρχηση πρὸς τὸ σύνολο.

Τὸ φαινόμενο ὀφείλεται ἀφ' ἑνὸς στὴν ἀρχικὴ δυσκολία ὁμαλῆς μεταφορᾶς κάποιων μορφῶν ἀπὸ τὴν τέχνη τοῦ ξύλου σὲ ἐκείνην τοῦ λίθου καὶ ἀφ' ἑτέρου σὲ ἓνα πνεῦμα ἐποχῆς τὸ ὁποῖο, ἐνῶ δὲν ἦταν ἀκόμη ἔτοιμο γιὰ μεγάλες συνθέσεις, διέθετε μιὰ ἀσυγκράτητη ὀρμὴ ἔκφρασης μέσα ἀπὸ μεμονωμένα ἔργα καὶ λεπτομέρειες.

Τὸ πνεῦμα τῆς νέας ἐποχῆς, ὅπως ὠρίμασε μὲ τὸν χρόνον ἀλλὰ καὶ μέσα ἀπὸ τὶς διαδικασίες τοῦ νέου πολιτικοῦ συστήματος, τῆς δημοκρατίας, ὑπαγόρευε τὴ νομοθετημένη ἐξισορρόπηση: τοῦ ἀτομικοῦ καὶ τοῦ συλλογικοῦ στὸν πολιτικὸ βίον· τοῦ ἐμπειρικοῦ καὶ τοῦ θεωρητικοῦ στὴν ἀναζήτηση τῆς γνώσης· τοῦ μέρους καὶ τοῦ ὅλου στὴ σύνταξη τοῦ λόγου, στὶς τέχνες τῆς ἀπεικόνισης καὶ στὸν σχεδιασμὸ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Τὰ κιονόκρανα τοῦ κλασικοῦ Παρθενῶνος, παραδείγματα χάριν, δὲν παρουσιάζουν τὸ ἴδιο ξεχειλισμα δύναμης μὲ ἐκεῖνα τοῦ πρώτου ναοῦ, φαίνονται ὅμως ἀνθεκτικότερα, ἐπειδὴ ἔχουν ἰσχυρότερο ὑποτραχήλιο καὶ δὲν σκιάζουν πολὺ τὸν κορμὸ τοῦ κίονος, ἐλαττώνοντας τὴν ἐμφάνισή του, ὅπως συνέβαινε μὲ ἐκεῖνα τοῦ πρώτου ναοῦ. Ἐκτὸς αὐτοῦ ἡ συνεργασία τῶν κιόνων προβάλλεται ὅσο καὶ ἡ ἀτομικὴ τους ὑπόσταση, ἐνῶ στὰ περισσότερα ἀρχαϊκὰ κτήρια ὅ,τι κατ' ἐξοχὴν κυριαρχοῦσε ἦταν ἡ ἔντονη ἀτομικότητα τῶν μερῶν, καὶ ἰδίως τῶν κιόνων. Παρόμοιες, μάλιστα ἐντονότερες, εἶναι οἱ διαφορὲς πνεύματος καὶ συνθέσεως μεταξύ τῶν ἐναετίων γλυπτῶν τοῦ Παρθενῶνος καὶ ἐκείνων τοῦ ἀρχαϊκοῦ Παρθενῶνος.

Ἐνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα φαινόμενα τῆς ἐξέλιξης τῆς ἀθηναϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἡ κατὰ πλάτος αὔξηση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου χωρὶς αὔξηση τοῦ βάρους του, ἀναφέρθηκε ἤδη ὡς κύριο χαρακτηριστικὸ τοῦ Παρθενῶνος, ἀκολουθούμενο μεταξύ ἄλλων ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα παραθύρων στὸν θυραῖο τοῖχο. Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς παρατηρεῖται καὶ σὲ ἄλλα μετὰ τὸν Παρθενῶνα κλασικὰ κτήρια. Ὡστόσο, στὸν Παρθενῶνα τοῦτο συνδυάζεται καὶ μὲ ἓνα ἄλλο, ὄχι τόσο γνωστό: ἀναβίβαση τῆς ὀροφῆς στὸ μέγιστο ἐπιτρεπόμενο ὑπὸ τὴ στέγη ὕψος. Χάριν τῆς χρυσελεφάντινης Ἀθηνᾶς Παρθένου, ἡ ὀροφή

τοποθετήθηκε ~1,35 μ. ύψηλότερα εκείνης του πτεροῦ ἢ τῶν προστάσεων, ἐξαντλώντας τὰ περιθώρια συμπίεσης τοῦ χώρου τῆς στέγης.

Ἡ ἀθηναϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ παράδοση, στὴν ὁποία ἐντάσσεται ὁ Παρθενών, ἀσχέτως τῶν τυπολογικῶν ιδιωματισμῶν τῆς, εἶναι στὴν πρώτη τῆς ἐμφάνιση κανονικὴ δωρική, εἰσαγόμενη ἀπὸ τὴν κοιτίδα τοῦ εἵδους, τὴν Πελοπόννησο. Ἐπὶ ἕναν τουλάχιστον αἰῶνα ἡ δωρική αὐτὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτελεῖ τὸ μόνον ρυθμολογικὸ σύστημα στὴν Ἀθήνα.

Ἡ ἐξέλιξίς τῆς εἶναι σπουδαία, περιοριζόμενη ὅμως στὰ πεδία τῶν μετρικῶν ἀναλογιῶν, τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων καὶ τῶν ὀπτικῶν ἐκλεπτύνσεων, ἐνῶ τὸ ρυθμολογικὸ συντακτικὸ τῆς παραμένει σταθερὸ καὶ ἀμετάβλητο: κίων χωρὶς βάση, (σχεδὸν πάντοτε) εἴκοσι ὀξύληκτες ραβδώσεις στὸν κορμῷ, μετάβαση ἀπὸ τὸ ὑποτραχήλιο τοῦ κιονοκράνου στὸν ἐχίνο χωρὶς παρεμβολὴ κοίλου κυματίου, κανονικὰ τρίγλυφα, σὲ κανονικὴ τάξη, ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἐπιστύλιο καὶ μεταξὺ αὐτῶν τετράγωνες μετόπες, πρόμοχοι στὸ κάτω μέρος τοῦ γείσου σὲ ἀντιστοιχία πρὸς τὰ τρίγλυφα καὶ τὶς μετόπες. (Τὸ συντακτικὸ αὐτό, παρὰ τὴ ριζικὴ μεταβολὴ τῶν μετρικῶν ἀναλογιῶν, ἔμεινε ἀμετάβλητο γιὰ ἄλλους ἑξὶ αἰῶνες, ἕως τὸ τέλος τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς!)

Ἀντιθέτως πρὸς τὸν δωρικὸ ρυθμῷ, ὁ ἰωνικὸς ρυθμὸς, τοῦ ὁποίου ἐξοχότερα δείγματα πρέπει νὰ ἦταν καὶ πάλιν οἱ ἰωνικοὶ κίονες τοῦ Παρθενῶνος, δὲν εἰσάγεται στὴν Ἀθήνα αὐτούσιος ἀπὸ τὶς δικές του κοιτίδες, δηλαδὴ τὴν Ἰωνία ἢ τὴ Νάξο (τὸ κυκλαδικὸ ἰωνικὸ κιονόκρανο ἀπὸ τὸν Ὠρωπὸ στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο εἶναι ἐξαιρεση, ὅπως καὶ δύο παρόμοια στὸ Μουσεῖο τοῦ Κεραμεικοῦ), ἀλλὰ ἔχει μιὰ σχετικῶς αὐτόνομη ἀρχικὴ ἀνάπτυξη.

Ἡ ἀνάπτυξη αὐτὴ, ἂν καὶ συντελεῖται πολλὰς δεκαετίες μετὰ τὴν πλήρη ὀρίμαση τοῦ ἰωνικοῦ κιονοκράνου στὴ Νάξο καὶ τὴν Ἰωνία, εἶναι μᾶλλον πρωτόγονη, ἀλλὰ πάντως πρωτότυπη ἀθηναϊκὴ: μικροὶ ἀναθηματικοὶ κίονες χωρὶς βάση, τῶν ὁποίων τὰ κιονόκρανα ἔχουν ἐπίπεδες ὄψεις μὲ γραπτὰς ἑλικες καὶ κυλινδρικὰ προσκεφάλαια.

Ἐπάρχει ὅμως ἤδη σὲ αὐτὰ τὰ ἀπλὰ ἀθηναϊκὰ κιονόκρανα ἕνα στοιχεῖο ποὺ στὰ ναξιακὰ ἢ στὰ σαμιακὰ εἶναι μᾶλλον ἄγνωστο, ὁ ἄβακας.

Ἐνας ἐχίνος, ὡστόσο, προστίθεται στὰ ἀθηναϊκὰ μόνον μετὰ τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ βου αἰῶνα! Ὁ ἐχίνος αὐτός, ὅταν πρωτοεμφανίζεται, δὲν ἔχει τὰ ἀνάγλυφα σαρκώδη προ-κρεμάμενα φύλλα τῶν πρὸ πολλοῦ καταξιωμένων κιονοκράνων τῆς Νάξου ἢ τῆς Ἰωνίας, ἀλλὰ κυρτὸ κυμάτιο, τὸ ὁποῖο

σὲ τελευταία ἀνάλυση μᾶλλον συγγενεῦει πρὸς τὸν ἐχίνο τοῦ δωρικοῦ κιονοκράνου. Ἡ συγγένεια αὐτὴ δὲν μειώνεται ὅταν ἡ μετάβαση πρὸς τὸν κορμὸ ἐπιβάλλει ἀντιστροφή τῆς καμπυλότητος τοῦ ἐχίνου: τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ στὸ ἄνω μέρος τοῦ ὑποτραχηλίου τῶν δωρικῶν κιονοκράνων.

Τὸ ἀθηναϊκὸ ἰωνικὸ κιονόκρανο, ὅπως ὠρίμασε στὴν ἐποχὴ τοῦ Προπαρθενῶνος, περιέχει πλεῖστα μορφοπλαστικὰ γνωρίσματα τοῦ δωρικοῦ κιονοκράνου, μὲ ἀποτέλεσμα μιὰ ἀπαράβλεπτη ἐνότητα πνεύματος σχεδιασμοῦ, στὴν ὁποία νομίζω ὅτι θὰ ταίριαζε ὁ χαρακτηρισμὸς Ἄττικὴ Συμφωνία. Διόλου τυχαῖα, ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς φαίνεται νὰ ἀνταποκρίνεται σὲ ἕνα πολὺ εὐρύτερο σύνολο ἰδιαιτέρων συστατικῶν, τὰ ὁποῖα σαφῶς διακρίνουν τὸν Παρθενῶνα ἀπὸ τὰ ἀκραιφνῶς δωρικὰ ἔργα τῆς ἐλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Ἐπιλεγμένη Βιβλιογραφία

- PENROSE, F. C., *Principles of Athenian Architecture*, London 1851.
- MICHAELIS, A., *Der Parthenon*, Leipzig 1871.
- WIEGAND, TH., *Die archaische Poros-Architektur der Akropolis zu Athen*, Cassel 1904.
- DINSMOOR, W. B., *The Architecture of Ancient Greece*, London 1950, 159-176 καὶ 358-359 (ἐπιλεγμένη βιβλιογραφία συμπεριλαμβανομένων τίτλων δημοσιεύσεων τοῦ ἰδίου).
- ΟΡΑΝΔΟΣ, Α., *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Παρθενῶνος*, Ἀθήνα 1978-1979.
- BROMMER, F., *Die Parthenon-Skulpturen, Metopen, Fries, Giebel*, Kultbild, Mainz 1979.
- KOPPEΣ, Μ. – ΜΠΟΥΡΑΣ, Χ., *Μελέτη ἀποκαταστάσεως τοῦ Παρθενῶνος*, 1, Ἀθήνα 1983.
- BERGER, E. (ἐπιμ.), *Parthenon-Kongress*, Basel, Mainz 1984.
- ΜΠΕΣΚΙ, Α., *Ἡ ζωφόρος τοῦ Παρθενῶνα, μιὰ νέα πρόταση ἐρμηνείας, μετάφραση Γ. Δεσπίνης, πρόλογος Α. Δεληβορριάς*, Ἀθήνα 2016 (ἀ' ἰταλικὴ ἔκδοση 1984).
- KOPPEΣ, Μ. – ΠΑΝΕΤΣΟΣ, Γ. Α. – ΣΕΚΙ, Τ. (ἐπιμ.), *Ὁ Παρθενῶν, ἀρχιτεκτονικὴ καὶ συντήρηση / The Parthenon, Architecture and Conservation*, Ἀθήνα 1996.
- HOEPFNER, W. (ἐπιμ.), *Kult und Kultbauten auf der Akropolis*, Berlin 1997.
- HOLTZMANN, B., *L'Acropole d'Athènes*, Paris 2003.
- CONNELLY, J. B., *Τὸ αἶνιγμα τοῦ Παρθενῶνα, μετάφραση ἀπὸ τὸ ἀγγλικὸ πρωτότυπο (2014)*, Ἀθήνα 2016, πρόλογος Α. Χανιώτης (στὸ τέλος ἐκτενῆς συλλογῆ βιβλιογραφίας).

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 21ΗΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2018

ΕΚΘΕΣΗ ΤΩΝ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 2018

ΥΠΟ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ κ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ

Πλούσιο και σημαντικό υπήρξε το έργο της Ακαδημίας κατά τη δυσμενή χρονιά που μάς αφίνει, αλλά δέν θά έξαντλήσω τήν ύπομονή σας μέ λεπτομέρειες που θά καθυστερήσουν τò τρίτο μέρος τής αποψινής δημόσιας συνεδρίας και τò όποιο άφορᾶ τις διακρίσεις που άπονέμονται. Έρχομαι στο θέμα μου:

Κατά τò 2018 έξελέγη νέο τακτικό μέλος στην Τάξη τών Ήθικῶν και Πολιτικῶν Έπιστημῶν, στη διακοσιοστή πεντηκοστή τρίτη έδρα, μέ τίτλο «Ίστορία τής Φιλοσοφίας», ó καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Princeton τών ΗΠΑ κ. Άλέξανδρος Νεχαμάς.

Ός ξένοι έταῖροι έξελέγησαν:

Στήν Τάξη τών Θετικῶν Έπιστημῶν, ó καθηγητής στο Imperial College του Λονδίνου κ. Peter Barnes στον κλάδο τής Ίατρικῆς (Πνευμονολογία).

Στήν Τάξη τών Γραμμάτων και τών Καλῶν Τεχνῶν, ó όμότιμος καθηγητής Κλασσικῆς Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου του Göttingen κ. Klaus Fittschen και ó καθηγητής τής Αρχαίας Έλληνικῆς Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο τής Γένοβας κ. Franco Montanari.

Έξελέγησαν óς άντεπιστέλλοντες:

Στήν Τάξη τών Θετικῶν Έπιστημῶν, ó καθηγητής Μηχανικῆς του Πανεπιστημίου Northwestern τών ΗΠΑ κ. Ίσαάκ Δανιήλ, ó καθηγητής Γεωλογίας του Πανεπιστημίου τής Όξφόρδης και έταῖρος τής Royal Society

κ. Philip England και ό καθηγητής Βιολογίας και Γενετικής του καρκίνου στο Πανεπιστήμιο Ohio State των ΗΠΑ κ. Φίλιππος Τσίχλης.

Στήν Τάξη των Γραμμάτων και των Καλών Τεχνών, στον κλάδο της Έλληνικής Προϊστορικής Αρχαιολογίας, ό κ. Malcolm Hewitt Wiener.

Τή χαρά μας για τους νέους συναδέλφους που πλούτισαν την Ακαδημία σκιαίζει ή άπώλεια μέσα στη χρονιά άγαπητών φίλων που προσέφεραν πολλά στην πατρίδα:

Άπό την Τάξη των Θετικών Έπιστημών απέθανε ό Γρηγόριος Σκαλκέας († 25.8.2018), ό όποιος κατείχε την έκατοστή όγδοηκοστή έδρα «Κλινική Ίατρική (Χειρουργικές Ειδιότητες)». Γεννημένος στην Αρέοπολη Λακωνίας τό 1928, σπούδασε Ίατρική στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, στη Μεγάλη Βρετανία και στις ΗΠΑ. Έγινε ύφηγητής τό 1964 και ίδρυσε και διηύθυνε τό πρώτο Τμήμα Θωρακικής και Καρδιαγγειακής Χειρουργικής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Τό 1971 ίδρυσε Μονάδα Μεταμοσχεύσεων, όπου και έξετέλεσε την πρώτη μεταμόσχευση νεφρού και κατόπιν την πρώτη συνδυασμένη μεταμόσχευση νεφρού και παγκρέατος. Μαθητές του είναι μεγάλος αριθμός Έλλήνων χειρουργών, και ή έπιστημονική άξία του φαίνεται από τον αριθμό των διακρίσεων που είχε λάβει και της άναγνωρίσεως του έργου του από την Έλληνική Δημοκρατία. Στο έργο του ξεχωρίζει τό μέγιστο, τό γνωστό σε όλους Ίδρυμα Ίατροβιολογικών Έρευνών, με έρευνητικά κέντρα τά όποια καλύπτουν όλη τή σύγχρονη ίατροβιολογική έρευνα.

Η Τάξη των Γραμμάτων και των Καλών Τεχνών έχασε τον Άγγελο Δεληβορριά († 24.4.2018), ό όποιος κατείχε τή διακοσιοστή τεσσαρακοστή όγδοη έδρα Αρχαιολογίας – Μουσειολογίας. Γεννημένος στην Αθήνα τό 1937, σπούδασε Αρχαιολογία και Ίστορία της Τέχνης στα Πανεπιστήμια της Θεσσαλονίκης και της Αθήνας, και στη Γερμανία στα Πανεπιστήμια του Freiburg και του Tübingen. Κατά τό διάστημα 1973-2015 διετέλεσε διευθυντής του Μουσείου Μπενάκη, τό όποιο έφερε στο άνώτατο σημείο άκμης. Η ριζική άνάπλασή του και ή άλλαγή της φυσιογνωμίας του προσγράφονται διεθνώς στα μεγάλα έπιτεύγματα της μουσειολογίας και της έρμηνείας των έργων τέχνης.

Ήταν προικισμένος με γνώση και ιδανικά. Όραματίστηκε τή μνημειακή Ελλάδα στο σύνολό της, σαν μίαν ένότητα με πολλές μορφές. Μελέτησε τις μεταμορφώσεις της ελληνικής τέχνης, από τά χρόνια τά πολύ

παλιά έως σήμερα, και μᾶς ἔδειξε πόσο ωραία εἶναι ἡ κάθε ὄψη της, ὀδηγώντας μας ἀπὸ τὸν Φειδία ἕως τὸν Χατζηκυριάκο-Γκίκα. Ἡ ζωὴ του ἦταν γεμάτη ἀπὸ τὰ πράγματα, τὰ μνημεῖα, τὰ ἔργα τέχνης, τὰ ἱστορικά θυμητάρια, ποὺ μᾶς φύλαξε ὁ χρόνος. Γεμάτη ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν πατέρων καὶ τῶν προγόνων.

Ἡ Τάξη τῶν Ἠθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν ἔχασε τὸν ξένο ἐταῖρο, καθηγητὴ Prosper Weil († 3.10.2018), διαπρεπὴ νομικό, καθηγητὴ μεγάλων πανεπιστημίων καὶ μέλος τοῦ Institut de France.

Ἄντεπιστέλλοντες τῆς Ἀκαδημίας ἀπέθαναν, ἀπὸ τὴν Τάξη τῶν Θετικῶν Ἐπιστημῶν, ὁ Ἄνθιμος Χριστοφορίδης († 2.4.2018), καθηγητὴς καὶ διευθυντὴς τοῦ Ἀκτινολογικοῦ Τμήματος τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ohio, καὶ καθηγητὴς Ἀκτινολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, καὶ ὁ Ἰωάννης Παπαπαναγιώτου († 28.5.2018), καθηγητὴς Μικροβιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, διευθυντὴς τοῦ Μικροβιολογικοῦ Ἐργαστηρίου καὶ Πρόεδρος τοῦ ΔΣ τοῦ Νοσοκομείου ΑΧΕΠΑ.

Ἀπὸ τὴν Τάξη τῶν Γραμμάτων καὶ τῶν Καλῶν Τεχνῶν, ὁ Ἀντώνιος-Αἰμίλιος Ταχιάος († 10.4.2018), καθηγητὴς Ἱστορίας καὶ Γραμματείας τῶν Σλαβικῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ἰδρυτὴς καὶ Πρόεδρος τῆς Ἑλληνικῆς Ἐταιρείας Σλαβικῶν Μελετῶν.

Ἡ Ἀκαδημία ὑπεδέχθη τὰ νέα τακτικὰ μέλη της:

Τὸν κ. Ἐμμανουὴλ Γδοῦτο, ὁ ὁποῖος ὁμίλησε μὲ θέμα «Θεωρητικὴ καὶ Πειραματικὴ Μηχανικὴ: Ἐπιστημονικὴ Πορεία 50 ἐτῶν».

Τὸν κ. Μανόλη Κορρέ, ὁ ὁποῖος ὁμίλησε μὲ θέμα «Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Παρθενῶνος».

Τὸν κ. Χριστόφορο Πισσαρίδη, ὁ ὁποῖος ὁμίλησε μὲ θέμα «Ἡ ἀγορὰ ἐργασίας στὸν κόσμος τῶν ρομπότ καὶ τῆς τεχνητῆς νοημοσύνης», καὶ

Τὸν κ. Βασίλειο Ράπανο, ὁ ὁποῖος ὁμίλησε μὲ θέμα «Ἡ ποιότητα διακυβέρνησης καὶ οἱ ἐπιδόσεις τοῦ δημοσίου τομέα».

Ξένους ἐταίρους ὑπεδέχθη:

Τὸν καθηγητὴ τῆς Μηχανικῆς τοῦ Πανεπιστημίου Northwestern κ. Zdeněk Bažant, ὁ ὁποῖος ὁμίλησε μὲ θέμα «Ἵδραυλικὴ θραύση τοῦ σχιστόλιθου γιὰ ἐξαγωγή ἀερίου ἢ πετρελαίου» (Hydraulic fracturing of shale for gas or oil extraction).

Τὸν καθηγητὴ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης κ. Robert Parker, ὁ ὁποῖος ὁμίλησε μὲ θέμα «Θρησκεία ἐντὸς

τῆς πόλεως ἢ θρησκεία τῆς πόλεως;» (Religion in the Polis or Polis Religion?).

Τὸν ὁμότιμο καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ὁξφόρδης, Master τοῦ Magdalene College καὶ Professorial Fellow τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Cambridge, Λόρδο Rowan Douglas Williams, ὁ ὁποῖος ὁμίλησε μὲ θέμα «Χριστολογία καὶ τὸ δόγμα τῆς Δημιουργίας» (Christology and the doctrine of Creation), καὶ

Τὸν καθηγητὴ Δημοσίου Δικαίου καὶ μέλος τῆς Académie des Sciences Morales et Politiques τοῦ Institut de France κ. Yves Gaudemet, ὁ ὁποῖος ὁμίλησε μὲ θέμα «Τὸ κράτος ρυθμιστής: μεταμόρφωση ἢ παρακμὴ τοῦ κράτους;» (L'État régulateur: métamorphose ou déclin de l'État?)

Νέους ἀντεπιστέλλοντες ὑπεδέχθη ἡ Ἀκαδημία τὸν καθηγητὴ καὶ δικαστὴ τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικαστηρίου Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου κ. Λίνο-Ἀλέξανδρο Σισιλιάνο, ὁ ὁποῖος ὁμίλησε μὲ θέμα «Τὸ Εὐρωπαϊκὸ Δικαστήριον Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου σὲ ἐποχὴ κρίσης: μιὰ προσέγγιση Διεθνoῦς Δικαίου».

Τὸν μελετητὴ τῆς Ἑλληνικῆς Προϊστορικῆς Ἀρχαιολογίας κ. Malcolm Hewitt Wiener, ὁ ὁποῖος ὁμίλησε μὲ θέμα «Ἡ κατάρρευση τῶν πολιτισμῶν: Τί ἀποκαλύπτουν οἱ καινοτομίες στὴν ἐπιστήμη γιὰ τὸ παρελθόν, μὲ μαθήματα γιὰ τὸ μέλλον» (The collapse of civilizations: What breakthroughs in science reveal about the past, with lessons for the future).

Τὸν καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου Tufts τῶν ΗΠΑ κ. Γιάννη Ἰωαννίδη, ὁ ὁποῖος ὁμίλησε μὲ θέμα «Πόλεις ἀρχαῖες, μεσαιωνικές, σύγχρονες: ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς Οἰκονομικῆς Ἐπιστήμης», καὶ

Τὴν καθηγήτρια τῆς Ἐπιστήμης τῶν Ὑπολογιστῶν – Ἐμβιομηχανικῆς στὸ Πανεπιστήμιο Rice-Houston τῶν ΗΠΑ κυρία Λυδία Καβράκη, ἡ ὁποία ὁμίλησε μὲ θέμα «Ἡ συμβολὴ τῆς Ἐπιστήμης τῶν Ὑπολογιστῶν στὴ ρομποτικὴ καὶ τὴ βιοϊατρικὴ».

Κατὰ τίς Πανηγυρικὲς Συνεδρίες ὁμίλησαν, τῆς 25ης Μαρτίου ὁ κ. Μιχάλης Σταθόπουλος μὲ θέμα «Τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα στὰ Συντάγματα τοῦ Ρήγα Φεραίου καὶ τῆς Ἐπανάστασης ὑπὸ τὸ φῶς τῶν σύγχρονων ἀντιλήψεων» καὶ τῆς 28ης Ὀκτωβρίου ὁ κ. Χρῆστος Ζερεφὸς μὲ θέμα «Ἡ συμβολὴ τοῦ ἔπους 1940-41 καὶ τῶν ἀκραίων χειμῶνων στὴν ἔκβαση τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου».

Κατά τή διάρκεια τοῦ ἔτους ἔγιναν στήν Ἀκαδημία ὁμιλίες, ἀνακοινώσεις, παρουσιάσεις βιβλίων, ἡμερίδες. Μνημονεύω λίγες: Για τέταρτη χρονιά ἡ Ἀκαδημία φιλοξένησε τὸ Διεθνές Σεμινάριο Βιολοιοῦ (7ο) καί Ἐργαστήριο Μουσικῆς Δωματίου μὲ τὸν Λεωνίδα Καβάκο, ἐκδήλωση τῆς Ἑλληνικῆς Μαθηματικῆς Ἐταιρείας γιὰ τὰ 100 χρόνια ζωῆς καί δράσης της, Ἀφιέρωμα πρὸς τιμὴν τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Ἰωάννη Πεσμαζόγλου ἀπὸ τὸν Σύλλογο Ἀποφοίτων τῆς Βαρβακείου Σχολῆς, παρουσίαση τοῦ νέου βιβλίου τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ἀπόστολου Γεωργιάδη μὲ τίτλο *Τί εἶναι Δίκαιο; Ἡ νομικὴ ἐπιστήμη γιὰ ὅλους*, ἐκδήλωση πρὸς τιμὴν τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Γεωργίου Δροσίνη ἀπὸ τοὺς Φίλους τοῦ Μουσείου Γ. Δροσίνη, Ἡμερίδα τῆς Πανελληνίας Ἐνώσης Θεολόγων, τριήμερο συνέδριο COST MOLIM (Molecules in Motion) σὲ συνεργασία μὲ τὴν Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν καί Ἀνθρωπιστικῶν Σπουδῶν Βερολίνου-Βραδεμβούργου, Ἑκτακτὴ Συνεδρία γιὰ τὴν ἐπέτειο τῶν 190 χρόνων ἀπὸ τὴν ἴδρυση τῆς Σχολῆς Εὐελπίδων, Ἡμερίδα γιὰ τὸν βίο καί τὸ ἔργο τοῦ Νέαρχου Κληρίδη ἀπὸ τὸ ὁμώνυμο Πολιτιστικὸ Ἰδρυμα, ἐκδήλωση τοῦ Συλλόγου «Τὸ Ἀρκάδι» γιὰ τὰ 170 ἔτη ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Γεωργίου Χατζηδάκη, Ἡμερίδα τῆς Ἐταιρείας Μελέτης Ἑλληνικῆς Ἱστορίας καί, τέλος, ἐκδήλωση γιὰ τὸν ἑορτασμὸ τῶν δέκα χρόνων Ἑλληνιστικῶν Σπουδῶν στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἀλεξάνδρειας, κατὰ τὴν ὁποία παρέστη ὁ Πρόεδρος τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας.

Κατὰ τὸ λήγον ἔτος χορηγήθηκαν εἴκοσι ὀκτώ (28) ὑποτροφίες γιὰ μεταπτυχιακὲς σπουδὲς στήν Ἑλλάδα καί τὸ ἐξωτερικὸ ἀπὸ τὰ ἔσοδα τῶν Κληροδοτημάτων ποὺ διαχειρίζεται ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν καί προκηρύχθηκαν δώδεκα (12) νέες ὑποτροφίες στὶς Ἐπιστῆμες Περιβάλλοντος, τὴ Θεωρητικὴ Φυσικὴ, τὴ Μεταλλειολογία, τὴν Παυρολογία, τὴν Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Ἱστορία, τὴν Κλασικὴ Ἀρχαιολογία, τὸ Ἀστικὸ Δίκαιο, τὶς Οἰκονομικὲς Ἐπιστῆμες, τὸ Πιάνο, τὴν Κλασικὴ Κιθάρα καί τὸ Λυρικὸ Τραγοῦδι.

Ἦλθε ἡ πλέον ἐνδιαφέρουσα στιγμή τοῦ σημερινοῦ μας ἀπολογισμοῦ, ἡ ἀνακοίνωση τῶν διακρίσεων ποὺ ἀπονέμει ἐφέτος ἡ Ἀκαδημία. Καθρεφτίζει μικρὸ μέρος τῆς πνευματικῆς καί ἐπιστημονικῆς δημιουργίας τῶν Ἑλλήνων.

Θὰ παρεκκλίνω ὅμως ἀπὸ τὴν καθιερωμένη τάξη ἐξαγγελίας καί θὰ προτάξω διάκριση ἡ ὁποία ἀνάγει τὴν ἀρχὴ της στὶς 22 Μαΐου 1963, ἡμέρα ποὺ δολοφονήθηκε στὴ Θεσσαλονίκη ὁ βουλευτὴς Γρηγόριος Λαμπράκης.

Σήμερα, 55 χρόνια μετά, που εξέλιπαν οι δεσμεύσεις του κρατικού απορρήτου, η Ακαδημία Αθηνών απονέμει βραβείο στον τότε νέο δικαστή και κατόπιν Πρόεδρο της Δημοκρατίας κ. Χρήστο Σαρτζετάκη για το κείμενο με τη μειοψηφική γνώμη που διατύπωσε το 1964 ως ανακριτής στην υπόθεση της δολοφονίας του Γρηγορίου Λαμπράκη, κείμενο το οποίο κρίνεται ως λαμπρό δείγμα ανεπηρέαστης, έμβριθους, έξονυχιστικής και θαρραλέας στάσης, δημοσιευμένο στον δεύτερο τόμο του συγγράμματος του τιμωμένου με τίτλο *Έπιτελών το καθήκον μου*.

Και τώρα, μετά την παρέκκλιση, επανέρχομαι στην Πρώτη Τάξη και τις διακρίσεις που απονέμει:

Τάξη των Θετικών Έπιστημών

1. Το χρυσό μετάλλιο της Ακαδημίας απονέμεται στην Έλληνική Μαθηματική Έταιρεία (1918), για τη συμπλήρωση 100 χρόνων από την ίδρυσή της και για το σύνολο του σπουδαίου επιστημονικού της έργου, που έχει συμβάλει σε μεγάλο βαθμό στην πρόοδο της μαθηματικής παιδείας στη χώρα μας. Η Έλληνική Μαθηματική Έταιρεία άφορά όλους μας. Όλοι κάτι λάβαμε από τις χιλιάδες των καθηγητών μας στο γυμνάσιο και η γνώση που μάς μετέδωσαν, έστω κι αν δεν τους ακολουθήσαμε, μάς συντροφεύει στην καθημερινή μας ζωή. Μακάριοι εκείνοι που ξεπέρασαν τους δασκάλους τους.

2. Το άργυρο μετάλλιο της Ακαδημίας απονέμεται στη Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού του ΓΕΣ (1910), για την πλέον του αιώνας συμβολή της στη σύνταξη της από το Άγώνος ελληνικής στρατιωτικής ιστορίας, ως και για τη διάσωση και δημοσίευση πολύτιμου αρχαικού υλικού. Η τιμώμενη Υπηρεσία είναι η ακοίμητη μνήμη των περιπετειών της πατρίδας μας και, με ρίζες τους έγγραμματος στρατιώτες, τους δασκάλους, τους λογίους, όλους αυτούς στρατευμένους στους πολέμους της Ελλάδος, μάς δίνει ως κλαδιά, φύλλα και καρπούς τους έμβριθεις τόμους της ιστορίας μας.

3. Το βραβείο Αίκατερίνης Κέπετζη, εις μνήμην του συζύγου της ιατρού Νικολάου Κέπετζη, με χρηματικό έπαθλο 2.000 ευρώ, απονέμεται στην πρώτη άριστεύσασα πτυχιούχο της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, ακαδημαϊκού έτους 2016-2017, κυρία Δήμητρα Βαρδαλάκη.

4. Το βραβείο Κωνσταντίνου Κτενᾶ, με χρηματικό ἔπαθλο 3.000 εὐρώ, ἀπὸ τὰ ἔσοδα τοῦ κληροδοτήματος Εὐθυμίας Μερτσάρη, γιὰ πρωτότυπη ἐργασία ὀρυκτολογικοῦ περιεχομένου, ἀπονέμεται εἰς τοὺς κυρίους Βασίλειο Μέλφο καὶ Παναγιώτη Βουδούρη γιὰ τὴν ἐργασία τους «Ἡ μεταλλογένεση τοῦ Καινοζωικοῦ στὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ δυνατότητα γιὰ ἀναζήτηση πολύτιμων, κρίσιμων καὶ σπανίων μετάλλων» (Cenozoic Metallogeny of Greece and Potential for Precious, Critical and Rare Metals Exploration).

5. Το βραβείο Νικολάου Κ. Ἀρτεμιάδη, ἀθλοθετούμενο ἀπὸ τὴ σύζυγό του Ζαφειρία Ν. Ἀρτεμιάδη, με χρηματικό ἔπαθλο 3.000 εὐρώ, γιὰ πρωτότυπη μαθηματικὴ ἐργασία σὲ τομεῖς τῆς Μαθηματικῆς Ἀνάλυσης, ἀπονέμεται εἰς τοὺς κυρίους Θεόδωρο Χωρίκη καὶ Δημήτριο Φραντζεσκάκη γιὰ τὴν ἐργασία τους «Τὸ φῶς συναντᾷ τὸ νερὸ σὲ μὴ τοπικὰ μέσα: τὸ ἀνάλογο τῆς ἐπιφανειακῆς τάσης στὸ φῶς» (Light Meets Water in Nonlocal Media: Surface Tension Analogue in Optics).

6. Το βραβείο Ἐπαμεινώνδα Παπαστράτου, με χρηματικό ἔπαθλο 3.000 εὐρώ, γιὰ ἐργασία σὲ τομεῖς τῆς Ἄλγεβρας, ἀπονέμεται εἰς τοὺς κυρίους Ἰωάννη Μαρουῶ καὶ Γεώργιο Κατσουλέα γιὰ τὴν ἐργασία τους «Τὸ ἀντίστροφο πρόβλημα γιὰ τὸ k-βαθμοῦ ἀριθμητικὸ πεδίο» (An Inverse Problem for the k-Rank Numerical Range).

7. Τὰ δύο βραβεῖα Δημητρίου Ν. Λαμπαδαρίου, με χρηματικό ἔπαθλο 1.000 εὐρώ τὸ καθένα, γιὰ τοὺς ἰκανότερους στὸ μάθημα τῆς Γεωδαισίας, ἀποφοίτους Τμημάτων Πολυτεχνικῶν Σχολῶν τῆς ἡμεδαπῆς, ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους 2016-2017, ἀπονέμονται εἰς τὴν κυρία Δήμητρα Κουτρομάνου, ἀπόφοιτο τοῦ Τμήματος Πολιτικῶν Μηχανικῶν τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Πατρῶν, καὶ τὸν κ. Ἀναστάσιο Μπιτζιάδη, ἀπόφοιτο τοῦ Τμήματος Ἀγρονόμων καὶ Τοπογράφων Μηχανικῶν τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ ΑΠΘ.

8. Το βραβείο τῆς Οἰκογενείας Λουκᾶ Μούσουλου, εἰς μνήμην τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Λ. Μούσουλου, με χρηματικό ἔπαθλο 3.000 εὐρώ, γιὰ ἐρευνητικὴ ἐργασία στὸν κλάδο τῆς χειρουργικῆς τοῦ καρκίνου, ἀπονέμεται στὴν κυρία Κλειῶ Μαυραγάνη καὶ τὸν κ. Μιχάλη Βουλγαρέλη γιὰ τὴν ἐργασία τους «Ἡ σφραγίδα τῆς ἰντερφερόνης τύπου I καὶ II στὴν παθογένεση τοῦ συνδρόμου Sjogren: συμβολὴ στὴ διαμόρφωση κλινικῶν φαινοτύπων καὶ λεμφωμαγένεσης στὰ πλαίσια τοῦ συνδρόμου Sjogren» (Type I

and II interferon signatures in Sjogren's syndrome pathogenesis: Contributions in distinct clinical phenotypes and Sjogren's related lymphomagenesis).

9. Τò βραβεῖο Ἀχιλλέως καὶ Αἰκατερίνης Διονουσοπούλου, μὲ χρηματικὸ ἔπαθλο 3.000 εὐρώ, γιὰ ἐργασία μὲ θέμα τὴν καταπολέμηση τοῦ καρκίνου, ἀπονέμεται στὸν κ. Γεώργιο Ζάχο καὶ τὴν κυρία Ἑλένη Πετσαλάκη γιὰ τὴν ἐργασία τους «Ἡ ESCRT πρωτεΐνη Chmp4c ρυθμίζει τὸ σημεῖο ἐλέγχου τῆς μιτωτικῆς ἀτράκτου» (The ESCRT protein Chmp4c regulates mitotic spindle checkpoint signaling).

10. Τò βραβεῖο Δημητρίου Παπαδημητρίου, μὲ χρηματικὸ ἔπαθλο 3.000 εὐρώ, γιὰ πρωτότυπη ἐρευνητικὴ ἐργασία μὲ θέμα ἀπὸ τὴ χειρουργικὴ τῆς οὐρολογίας, ἀπονέμεται εἰς τοὺς κυρίους Ἀθανάσιο Ἀρμακόλα καὶ Μιχάλη Κουτσιλιέρη γιὰ τὴν ἐργασία τους «Ὁ ὀγκογονικός ρόλος τοῦ Ec πεπτιδίου τῆς ἰσομορφῆς IGF-1Ec στὸν καρκίνο τοῦ προστάτη» (Oncogenic Role of the Ec Peptide of the IGF-1Ec Isoform in Prostate Cancer).

11. Τò βραβεῖο Βασιλικῆς χήρας Γερασίμου Νοταρᾶ, εἰς μνήμην Ἰ. Δεμερτζῆ, μὲ χρηματικὸ ἔπαθλο 3.000 εὐρώ, γιὰ πρωτότυπη ἐπιστημονικὴ ἐργασία ἐπὶ τῆς θεραπείας τοῦ καρκίνου ἢ ἐπὶ τῆς θεραπείας τῶν παθήσεων τῆς καρδιάς, ἀπονέμεται στὸν κ. Ἀνδρέα Γ. Τζάκο γιὰ τὴν ἐργασία του «Ἀνάπτυξη τοῦ πρώτου μορίου ποὺ ἐμφανίζει τριπλὴ αἰμοπεταλιακὴ δράση: Ὑβριδικὰ παράγωγα ναρινγενίνης μὲ ἐνισχυμένη τριπλὴ ἀντιαιμοπεταλιακὴ δράση» (Tailoring naringenin conjugates with amplified and triple antiplatelet activity profile: Rational design, synthesis, human plasma stability and in vitro evaluation).

12. Τò βραβεῖο Γεωργίου Θ. Φωτεινοῦ, μὲ χρηματικὸ ἔπαθλο 3.000 εὐρώ, γιὰ πρωτότυπη ἐπιστημονικὴ ἐργασία ἐπὶ θέματος Πειραματικῆς Φυσικῆς, ἀπονέμεται στὸν κ. Θεόδωρο Μερτζιμέκη γιὰ τὴν ἐργασία του «Πρῶτες μετρήσεις ἐνεργῶν διατομῶν τῶν ἀντιδράσεων $^{107,109}\text{Ag}(p, \gamma)$ $^{108,110}\text{Cd}$ σὲ ἐνέργειες ποὺ ἀφοροῦν τὴν p διεργασία» (First cross-section measurements of the reactions $^{107,109}\text{Ag}(p, \gamma)$ $^{108,110}\text{Cd}$ at energies relevant to the p process).

13. Τò βραβεῖο Χίλδεγαρδ χήρας Λεωνίδα Ζέρβα, μὲ χρηματικὸ ἔπαθλο 3.000 εὐρώ, γιὰ πρωτότυπη ἐρευνητικὴ ἐργασία στὸν κλάδο τῆς Ὄργανικῆς Χημείας, ἀπονέμεται στὶς κυρίες Μαρούλα Κόκοτου καὶ Ἑρρικὰ Βουτυρίτσα, καὶ τὸν κ. Ἀλέξιο Θεοδώρου, γιὰ τὴν ἐργασία τους «Ὄργανοκαταλυτικὴ ὀξειδῶση ὑποκατεστημένων ἀνιλινῶν σὲ ἀζόξυ καὶ νίτρο

ένώσεις: μηχανιστικές μελέτες που αποκλείουν τη συμμετοχή διοξιρανίου ως ένδιαμέσου» (Organocatalytic oxidation of substituted anilines to azoxybenzenes and nitro compounds: mechanistic studies excluding the involvement of a dioxirane intermediate).

14. Βραβεῖο τῆς Ἀκαδημίας ἀπονέμεται εἰς τὸν ἰατρὸ-ὀγκολόγο κ. Σπύρο Ρέτσα, γιὰ τὸ πρωτότυπο ἱατρο-ιστορικό του ἔργο μὲ τὸ ὄποιο καταδεικνύει τὴν προσφορὰ τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων στὴν ἱατρικὴ ἐπιστήμη. Ὁ τιμώμενος, μὲ ἐπίκεντρο τῶν μελετῶν του τὴν κατανόηση τῆς παθογένειας καὶ τὴν ἐφαρμογὴ σύγχρονων θεραπευτικῶν μεθόδων τῶν μελανωμάτων καὶ ἄλλων συμπαγῶν ὄγκων, μελέτησε παράλληλα καὶ τὰ μεγάλα ἀρχαῖα ρεύματα τῆς κινεζικῆς, Ἰνδικῆς καὶ αἰγυπτιακῆς ἱατρικῆς, καὶ κυρίως τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ καὶ τὴ σχέση της μὲ τὴ σύγχρονη ἱατρικὴ, ὡς καὶ τὴν τέχνη τῶν Ἑλλήνων, κυρίως τὶς ἀπεικονίσεις τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος.

15. Βραβεῖο τῆς Ἀκαδημίας ἀπονέμεται στὴν ἰατρὸ-παθολόγο κυρία Ἐλευθερία Κρικέλη γιὰ τὸ βιβλίο της Ἀπὸ Αὐγούστο... σὲ Αὐγούστο, εἰς τὸ ὄποιο πραγματεύεται τὸ σημαντικὸ καὶ πάντοτε ἐπίκαιρο θέμα τῆς δωρεᾶς ὀργάνων. Τὸ βιβλίο ἀφορᾷ κάθε ἄνθρωπο, μάλιστα στὴν ἐποχὴ μας, κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἀτομισμὸς κυριαρχεῖ ἐνῶ τὰ προβλήματα τῶν ἀνθρώπων αὐξάνονται, καὶ ἡ φιλαλληλία εἶναι, τὶς περισσότερες φορές, ἡ μόνη πηγὴ παροχῆς τῆς ὑστάτης βοήθειας γιὰ τὴ σωτηρία ἀνθρώπων ξεγραμμένων ἀπὸ τὴ ζωὴ.

16. Βραβεῖο τῆς Ἀκαδημίας ἀπονέμεται στὸν καθηγητὴ Φαρμακευτικῆς Τεχνολογίας καὶ Νανοτεχνολογίας τοῦ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου κ. Κωνσταντῖνο Ν. Δεμέτζο, γιὰ τὸ ἐπιστημονικὸ του ἔργο *Φαρμακευτικὴ Νανοτεχνολογία. Θεμελιακὲς ἀρχὲς καὶ πρακτικὲς ἐφαρμογές* (Pharmaceutical Nanotechnology, Fundamentals and Practical Applications). Τὸ σύγγραμμα τοῦ τιμωμένου ἔχει τὴν ἀρετὴ τοῦ νέου καὶ πρωτοτύπου καὶ παρέχει διεπιστημονικὲς προσεγγίσεις ποὺ ἀφοροῦν τὸν σχεδιασμὸ καὶ τὴν ἀνάπτυξη καινοτόμων νανοσυστημάτων μεταφορᾶς φαρμάκων καὶ θεραπευτικῶν βιομακρομορίων γιὰ τὴ θεραπεία τῶν νόσων.

17. Ἐπαινος τῆς Ἀκαδημίας ἀπονέμεται εἰς τὴν κυρία Μαρία-Αἰκατερίνη Παπαχριστοπούλου-Τζιτζικιώστα γιὰ τὴ μακρὰ καὶ σημαντικὴ προσφορὰ της ἀπὸ τὴ θέση τῆς Προέδρου τῆς Ἑλληνικῆς Ἐθνικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς UNESCO (2004) σὲ θέματα Περιβάλλοντος καὶ Βιώσιμης Ἀνάπτυξης. Ἡ τιμωμένη ἐπετέλεσε σημαντικὸ ἔργο σὲ θέματα προαγωγῆς τῆς ἐκπαί-

δευσης, τοῦ πολιτισμοῦ, τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς ἐπικοινωνίας μεταξύ τῶν κοινωνιῶν.

Τάξη τῶν Γραμμάτων καὶ τῶν Καλῶν Τεχνῶν

1. Τὸ ἀργυρὸ μετάλλιο τῆς Ἀκαδημίας ἀπονέμεται στὸ «Πολιτιστικὸ Ἴδρυμα Ὁμίλου Πειραιῶς, ΠΙΟΠ» (2003) γιὰ τὴν ἐξέχουσα πολιτιστικὴ δράση ποὺ ἀναπτύσσει μέσῳ τοῦ Δικτύου Θεματικῶν Μουσείων στὴν ἑλληνικὴ περιφέρεια καὶ συνδέει τὴν πολιτιστικὴ κληρονομιά μὲ τίς τοπικὲς κοινωνίες, τὸ περιβάλλον καὶ τὴν τεχνολογία. Συμβάλλει στὴν ἀνάδειξη τῶν πολιτιστικῶν στοιχείων καὶ τῶν παραδόσεων περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος, στηρίζει τίς κοινωνίες καὶ τὴν οἰκονομία τους καὶ βοηθεῖ στὴν ἀνύψωση τοῦ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου τῶν Ἑλλήνων.

Πρέπει νὰ ἐξάρω τὸ πολιτιστικὸ ἔργο κάποιων τραπεζῶν. Ἡ Τράπεζα Πειραιῶς ἔχει κάνει πολλὰ σὲ αὐτὸν τὸν τομέα καὶ τῆς ἀξίζει ἔπαινος. Θὰ μπορούσε ὅμως κάθε τράπεζα, καὶ εἶναι πολλές, αὐτὲς τίς δύσκολες μέρες νὰ υἱοθετήσουν καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ παλιὰ ἐπιστημονικὰ καὶ πνευματικὰ ἰδρύματα, ποὺ σήμερα ὑποφέρουν ἀπὸ τὴν ἐξανέμιση τῶν πόρων τους καὶ ἀπὸ τὴν ἐξοντωτικὴ φορολογία. Ἡ Τράπεζα Πειραιῶς μπορεῖ νὰ γίνῃ πρωτοπόρος καὶ θὰ τῆς ὀφείλεται εὐγνωμοσύνη.

2. Τὸ χαλκὸ μετάλλιο τῆς Ἀκαδημίας ἀπονέμεται στὸν κ. Ἀλέκο Φλωράκη γιὰ τὸ σύνολο τοῦ ἐξαιρετοῦ συγγραφικοῦ του ἔργου, λαογραφικοῦ καὶ ἐθνογραφικοῦ κυρίως ἐνδιαφέροντος. Τὸ ἔργο τοῦ τιμωμένου εἶναι καρπὸς πολυετοῦς ἐρεύνης καὶ μελέτης τοῦ ὕλικου βίου τῶν Ἑλλήνων, τῆς τεχνολογίας τοῦ παρελθόντος στὶς τοπικὲς κοινωνίες, σύμφωνα μὲ τὴν αὐστηρὴ μέθοδο τῆς ἐπιστήμης τῆς λαογραφίας καὶ τῆς ἐθνολογίας.

3. Τὸ βραβεῖο Ἑλένης Τιμ. Μυκονίου, εἰς μνήμην τῶν γονέων τῆς Ἀνδρομέδας καὶ Τιμολέοντος Μυκονίου, μὲ χρηματικὸ ἔπαθλο 3.000 εὐρώ, γιὰ ἀριστοῦχο διπλωματοῦχο πιανίστα, ἀπονέμεται στὴν κυρία Μαρία-Ἑλένη Σουρῆ.

4. Τὸ βραβεῖο Ἑλένης καὶ Πάνου Ψημένου, μὲ χρηματικὸ ἔπαθλο 3.000 εὐρώ, γιὰ ἔργο ἀναφερόμενο στὴ Νεοελληνικὴ Ἱστορία ἢ Φιλολογία ἀπὸ τὸ 1669 μέχρι σήμερα, ἀπονέμεται εἰς τὴν κυρία Ἀθηνᾶ Κ. Ζαχαροῦ-Λουτράρη γιὰ τὸ ἐπτάτομο ἔργο τῆς Κωνσταντῖνος Ν. Κανελλάκης (1840-1916). Ὁ αὐτοδίδακτος λόγιος τῆς Χίου καὶ ἡ πολὺπλευρὴ προσφορά του στὸν χλιακὸ πολιτισμό.

5. Βραβεῖο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, μὲ χρηματικὸ ἔπαθλο 3.000 εὐρώ, γιὰ τὴν καλύτερη ἐρμηνευτικὴ μονογραφία ἢ κριτικὴ ἔκδοση ἔργου κλασικῆς φιλολογίας, ἀπονέμεται εἰς τὴν κυρία Ἰωάννα Καραμάνου γιὰ τὸ βιβλίον τῆς Εὐριπίδου Ἀλέξανδρος. *Εἰσαγωγή, κείμενο καὶ ὑπόμνημα* (Euripides: Alexandros. Introduction, Text and Commentary). Σὲ μιὰ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἔκδοση ἀρχαίων κειμένων ἔχει ἀτονήσει καὶ ἡ κλασικὴ φιλολογία ἀκολουθεῖ νέους δρόμους, ἡ ἔκδοση τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Εὐριπίδου ἀποτελεῖ γενναία συμβολὴ στὴν ἔρευνα τοῦ ἀρχαίου δράματος.

6. Βραβεῖο τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῶν Νεοελληνικῶν Διαλέκτων καὶ Ἰδιωμάτων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, μὲ χρηματικὸ ἔπαθλο 2.000 εὐρώ, ἀπονέμεται στὴν κυρία Σοφία Ἀποστολοπούλου γιὰ τὴν ἀνέκδοτη συλλογὴ *Λεξιλόγιο τῶν Δαρνακοχωριῶν τοῦ Νομοῦ Σερρών*, ἐργασία ποὺ παρουσιάζει νέο διαλεκτικὸ ὕλικό, σαφήνεια καὶ μέθοδο.

7. Τὸ βραβεῖο Ἐμμανουὴλ Ροῦδου, μὲ χρηματικὸ ἔπαθλο 3.000 εὐρώ, ἀπὸ τὰ ἔσοδα τοῦ κληροδοτήματος Ἀνδρέα Ἀνδρεάδη, γιὰ φιλολογικὴ ἢ κριτικὴ μελέτη μὲ θέμα ἀπὸ τῆ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο Ἑλληνοσ λογοτέχνη, ἀπονέμεται στὸν κ. Γεώργιο Κεχαγιόγλου γιὰ τὴ φιλολογικὴ ἔκδοση τοῦ ἔργου *Μαρκαντώνης Δεγκρῆς/«Δαρκῆς», Συντυχιά (ἄ)πάνω στὰ προσκυνήματα τοῦ Ἱεροσολυμάτου («Προσκυνητάρι(ον) τῶν Ἱεροσολύμων»)*. Τὸ ἔργο αὐτό, σχεδὸν ἄγνωστο σὲ εὐρύτερους κύκλους τῶν γραμμάτων, ἔτυχε ἀριστῆς φιλολογικῆς, ἱστορικῆς καὶ κριτικῆς μελέτης.

8. Βραβεῖο τῆς Ἀκαδημίας ἀπονέμεται στὸν καθηγητὴ καὶ ἐρευνητὴ κ. Tudor Dinu γιὰ τὴ μονογραφία του μὲ τίτλο *Οἱ Φαναριῶτες στὴ Βλαχία καὶ τὴ Μολδαβία. Μιὰ ἱστορία μὲσω ἐκκλησιαστικῶν προσωπογραφιῶν*. Ἡ ἀοριστία τοῦ τίτλου τοῦ βιβλίου ὑποκρύπτει τὴν εὕρεση καὶ μελέτη πολλῶν ἑκατοντάδων προσωπογραφιῶν προυχόντων Φαναριωτῶν, κυρίως ὡς μέρος ζωγραφικοῦ διακόσμου ἐκκλησιῶν, ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸν ρεαλισμὸ τους καὶ προσφέρουν πληροφορίες γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας στὴ Μολδοβλαχία.

9. Βραβεῖο τῆς Ἀκαδημίας ἀπονέμεται στὸν ἐκδότη κ. Γιώργο Δαρδανὸ (Ἐκδόσεις Γ. & Κ. Δαρδανοῦ, Gutenberg καὶ Τυπωθήτω) γιὰ τὸ σύνολο τῆς ὑπερπεντηκονταετοῦς ἀδιάλειπτης προσφορᾶς του στὰ γράμματα καὶ τίς ἐπιστῆμες μὲ τίς ἐκδόσεις του, ποὺ ἀποτελοῦν οὐσιαστικὴ θετικὴ συμβολὴ στὴ διάδοση στὴ σημερινὴ Ἑλλάδα τῶν σημαντικῶν κλασικῶν ἔργων τῆς παγκόσμιας λογοτεχνίας, ποίησης, φιλοσοφίας καὶ ἄλλων ἀνθρωπιστικῶν ἐπιστημῶν.

10. Βραβεῖο τῆς Ἀκαδημίας ἀπονέμεται στή Δημοτική Φιλαρμονική Λαμίας (1895) γιὰ τὴν ὑπερεκατονταετὴ πλούσια μορφωτικὴ καὶ καλλιτεχνική της δράση, ποὺ ἐπιτελεῖ μὲ συνέπεια ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα τῆς Ρούμελης. Ἀποτελεῖ δεῖγμα πρωτοπορίας πνευματικῆς ἢ ἐπὶ αἰῶνα καὶ πλέον δράση, ἔξω ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα, τῆς Φιλαρμονικῆς Λαμίας, ποὺ ὑποδηλώνει τὴν κατάφαση τῆς κοινωνίας τῆς πόλεως, τῶν νέων, ποὺ κυρίως τὴν ἐμψυχώνουν.

11. Βραβεῖο τῆς Ἀκαδημίας ἀπονέμεται στὸν συγγραφέα κ. Γεώργιο Κ. Παπάζογλου καὶ τὴν Ἱερὰ Μητρόπολη Δράμας γιὰ τὸν τόμο *Ἡ λεηλασία τῆς Εἰκοσιφοινίσσης. Ἐκατὸ χρόνια ἀπὸ τὴν κλοπὴ (1917-2017)*. Στὸ βραβευόμενο ἔργο, μὲ ἐμβρίθεια καὶ χωρὶς προκατάληψη ἀλλὰ μὲ βάση τὶς ἱστορικές καὶ ἀρχαιολογικὲς πηγές, ταυτίζονται καὶ παρουσιάζονται τὰ ἔθνη καὶ ἱστορικὰ κειμήλια ποὺ ἀφαιρέθηκαν ἀπὸ τὴ μονὴ τῆς Εἰκοσιφοινίσσης πρὶν ἀπὸ ἕναν αἰῶνα.

12. Βραβεῖο τῆς Ἀκαδημίας ἀπονέμεται στὸν σκηνοθέτη κ. Γάσο Ψαρρᾶ γιὰ τὴν ἐπὶ 20 καὶ πλέον ἔτη σκηνοθεσία καὶ παραγωγὴ γιὰ τὴν ΕΡΤ τῆς σειρᾶς ντοκιμαντέρ «Ἐποχές καὶ Συγγραφεῖς», ἡ ὁποία παρουσιάζει Ἑλληνες συγγραφεῖς, οἱ ὁποῖοι ξεπερνοῦν τὴν ἑκατοντάδα, καθὼς καὶ τὴν κοινωνία καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς τους.

13. Βραβεῖο τῆς Ἀκαδημίας ἀπονέμεται στὸ Σωματεῖο «Σύλλογος Φίλων Μουσικῆς Θεσσαλονίκης» (1991) γιὰ τὴν προσφορά του στὴν καλλιέργεια τῆς μουσικῆς παιδείας στὴν περιφέρεια τῆς Θεσσαλονίκης, γιὰ τὶς ὑψηλοῦ ἐπιπέδου πολιτιστικὲς ἐκδηλώσεις του καὶ γιὰ τὴν ἀνάδειξη καλλιτεχνικῶν καὶ πνευματικῶν δυνάμεων.

Τάξη τῶν Ἡθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν

1. Τὸ ἀργυρὸ μετάλλιο τῆς Ἀκαδημίας ἀπονέμεται στὸν κ. Ἰωάννη Μαζαράκη-Αἰνιάνα γιὰ τὸ ὅλο ἔργο του, ποὺ ὡς σκοπὸ ἔχει τὴ διάσωση τῆς νεότερης ἱστορικῆς παράδοσης, ἰδίως τὴν ἐνδοξότερη, ἐκείνην τοῦ Ἀγῶνος ποὺ μᾶς ἔδωσε τὴν ἐλευθερία, γιὰ τὴν ἄοκνο προσπάθεια ἀναδείξεως τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Ἐθνολογικοῦ Μουσείου, ἀληθινὴ κιβωτὸ τῶν κειμηλίων τῆς πατρίδος μας, καὶ γιὰ τὰ πολυάριθμα συγγράμματά του, μὲ τὰ ὁποῖα ἐξιστορεῖ τοὺς ἀγῶνες στὴ Μακεδονία, τὴ Θράκη καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία. Πολύτιμα εἶναι τὰ βιβλία του στὰ ὁποῖα δημοσιεύει συλλογές τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Ἐθνολογικοῦ Μουσείου, συμπληρώνοντας, μὲ τὰ κείμενα τῶν

ἀγωνιστῶν καὶ τοῦ Γιάννη Βλαχογιάννη, τὸ ἔργο τῆς γνώσης τῆς ὑψιστῆς στιγμῆς τῆς ἱστορίας μας.

2. Τὸ ἀργυρὸ μετάλλιο τῆς Ἀκαδημίας ἀπονέμεται στὸν ὁμότιμο καθηγητὴ τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Φίλιππο Δωρῆ γιὰ τὸ σύνολο τοῦ ἐπιστημονικοῦ του ἔργου καὶ τὴν πανεπιστημιακὴ διδασκαλία του, μὲ τὴν ὁποία ἀνέδειξε πλειάδα Ἑλλήνων νομικῶν. Ὁ τιμωμένος, μὲ πλούσιο γραπτὸ ἔργο, ξεχωρίζει γιὰ τὴ σαφήνεια τῆς νομικῆς σκέψης, τὴν πληρότητα τῆς δογματικῆς θεμελίωσης καὶ γιὰ τὸ πνευματικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ χάρισμα τῆς εὑρεσης τῆς ὀρθῆς καὶ δικαίας λύσης σὲ ζητήματα συγκρουομένων συμφερόντων.

3. Τὸ βραβεῖο Νικολάου Καρόλου, μὲ χρηματικὸ ἔπαθλο 3.000 εὐρώ, γιὰ πρόσωπο ἢ γιὰ ὁμάδα ποὺ διακρίθηκε γιὰ πράξη ἢ δράση κοινωνικῆς ἀρετῆς καὶ εὐποιίας, ἀπονέμεται στὸν Σύνδεσμο Προστασίας Παιδιῶν καὶ Ἀτόμων μὲ Εἰδικές Ἀνάγκες. Ἰδρυμένος ὁ Σύνδεσμος τὸ 1923 γιὰ τὴν προστασία τῶν παιδιῶν, διεύρυνε τοὺς σκοποὺς του καὶ περιέλαβε στὴ δράση του τὴν παροχὴ ἀρωγῆς σὲ ἄτομα μὲ νοητικὴ ὑστέρηση στὸ Κέντρο Δημέρευσης καὶ Ἡμερήσιας Φροντίδας, ὡς καὶ σὲ Στέγες Ὑποστηριζόμενης Διαβίωσης, ὅπου παρέχονται περίθαλψη, ἐπαγγελματικὴ κατάρτιση καὶ ψυχοκοινωνικὴ στήριξη, μὲ σκοπὸ τὴν κοινωνικὴ καὶ ἐπαγγελματικὴ ἔνταξη τῶν ἀτόμων τῆς εὐαίσθητης αὐτῆς ὁμάδος.

4. Τὸ βραβεῖο Κωνσταντίνου Κριεζῆ, μὲ χρηματικὸ ἔπαθλο 3.000 εὐρώ, ἀπονέμεται στὴν κυρία Μαρία-Φαίδρα Τσιαλέρα, δασκάλια τοῦ δημοτικοῦ σχολείου τοῦ ἀκριτικοῦ νησιοῦ Ἀρκιοὶ στὴ Δωδεκάνησο, τὸ ὁποῖο ἀριθμεῖ ἓναν καὶ μόνον μαθητὴ, γιὰ τὴν ἀφοσίωση καὶ τὴ συνέπεια μὲ τὴν ὁποία ἐκτελεῖ τὰ καθήκοντά της. Ἡ τιμωμένη, μὲ θητεία σὲ μακρυνὰ καὶ ἀπομονωμένα νησιά, ἐφαρμόζει ἐπὶ μακρὰ ἔτη τὴν ἰδανικὴ παιδαγωγικὴ, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν ἀγάπη γιὰ τὰ παιδιὰ καὶ τὴν πνευματικὴ καὶ ψυχικὴ πρόοδό τους.

5. Τὸ βραβεῖο Σάκη-Σπήλιου Μπιρμπίλη, μὲ χρηματικὸ ἔπαθλο 3.000 εὐρώ, γιὰ πρόσωπο κατὰ προτίμηση καταγόμενον ἀπὸ τὸν νομὸ Ἠλείας ποὺ νὰ διακρίθηκε γιὰ ὑψηλὸ ἦθος ἢ ἐξαιρετὴ πράξη, ἀπονέμεται στὸν κ. Νίκο Θεοδωρακόπουλο, ὁ ὁποῖος διέσωσε ἀπὸ πνιγμὸ στὸ λιμάνι τοῦ Κατακόλου γυναίκα ἀνίσχυρη ἐξ αἰτίας τῆς κακῆς ὑγείας της.

6. Τὸ βραβεῖο Αἰκατερίνης Π. Οἰκονόμου, σύμφωνα μὲ τοὺς ὅρους τῆς διαθήκης τοῦ Γεωργίου Π. Οἰκονόμου, μὲ χρηματικὸ ἔπαθλο 3.000 εὐρώ, γιὰ γυναίκα ἢ γυναικεία ὀργάνωση-σωματεῖο ποὺ διακρίθηκε γιὰ

ἐξαιρετική πράξη ἢ δράση κοινωνικῆς εὐποίας καὶ φιλανθρωπίας, ἀπονέμεται στὸν Σύλλογο Ἐθελοντῶν Κοινωνικῆς καὶ Συναισθηματικῆς Στήριξης Ἀνθρώπων μὲ Καρκίνο καὶ τῶν Οἰκογενειῶν τους «Πνοὴ Ἀγάπης», γιὰ τὴν προσφορά του στοὺς ἀσθενεῖς καὶ τοὺς συνοδούς τους σὲ κοινωνικοὺς ξενῶνες ποὺ παρέχουν ὑπηρεσίες ὑψηλοῦ ἐπιπέδου, τὴν ψυχοκοινωνική στήριξη καὶ τὶς ἐν γένει ἐθελοντικὰς δράσεις καθημερινῆς βοήθειας πρὸς αὐτούς.

7. Τὸ βραβεῖο Ἄγιδος Ταμπακοπούλου, μὲ χρηματικὸ ἔπαθλο 3.000 εὐρώ, γιὰ πρωτότυπη ἀδημοσίευτη μελέτη μὲ θέμα ἀπὸ τὸν κλάδο τοῦ Ἐμπραγμάτου Δικαίου, ἀπονέμεται στὴν κυρία Γεωργία Χιόνη γιὰ τὴ μελέτη της *Τὸ ἰδιοκτησιακὸ καθεστῶς στὴ Θάσο κατὰ τὴν Τουρκοκρατία*, ἡ ὁποία διακρίνεται γιὰ τὴ νομολογιακὴ τεκμηρίωση καὶ τὴν ἰσορροπία ὡς πρὸς τὴν ἀνάπτυξη τῶν νομικῶν ζητημάτων τῶν ἱστορικῶν γεγονότων.

8. Τὸ βραβεῖο Ἰωάννη-Ἴωνος Τσατσαρώνη, μὲ χρηματικὸ ἔπαθλο 3.000 εὐρώ, γιὰ πρωτότυπη ἀδημοσίευτη μελέτη μὲ θέμα *Τὸ ἄρθρο 3 τοῦ Συντάγματος καὶ Σχέσεις Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας – Σχολιασμός de lege lata καὶ de lege ferenda*, ἀπονέμεται στὸν κ. Γεώργιο Κ. Ἰατροῦ γιὰ τὴν ὁμότιμη μελέτη του, ἡ ὁποία ξεχωρίζει γιὰ τὴ διάρθρωση τῆς ὕλης, τὴν πλούσια νομολογία καὶ τὴν ἐξέταση τῶν ἀπόψεων τρίτων, τὶς ὁποῖες ἐξετάζει καὶ ἀξιολογεῖ μὲ κριτικὸ πνεῦμα.

9. Βραβεῖο τῆς Ἀκαδημίας ἀπονέμεται στὸ Σωματεῖο «Οἱ Φίλοι τοῦ Μουσείου Μπενάκη» (1957) γιὰ τὴν ἠθικὴ καὶ ὕλική ἐνίσχυση τοῦ Μουσείου καὶ γιὰ τὴ συνολικὴ προσφορά του στὸν ἐλληνικὸ πολιτισμὸ.

10. Βραβεῖο τῆς Ἀκαδημίας ἀπονέμεται στὸ Ἴδρυμα Μαραγκοπούλου γιὰ τὰ Δικαιώματα τοῦ Ἀνθρώπου (ΙΜΔΑ), γιὰ τὴν τεσσαρακονταετῆ προσφορά του στὴν κοινωνία ποὺ ἀφορᾷ τὴν ἔρευνα, τὴ μελέτη καὶ τὴν προστασία τῶν διεθνῶς ἀνεγνωρισμένων δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου χωρὶς διακρίσεις.

Προκηρύξεις

Κατὰ τὴν Πανηγυρικὴ Συνεδρία γιὰ τὴν ἐπέτειο τῆς 25ης Μαρτίου κατὰ τὸ 2019 θὰ ἀπονεμηθεῖ τὸ Ἀριστεῖον τῶν Καλῶν Τεχνῶν σὲ Ἕλληνα ἀρχιτέκτονα ὁ ὁποῖος, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σύνολο τοῦ προγενεστεροῦ ἔργου του, συνέβαλε σὲ μεγάλο βαθμὸ κατὰ τὴν τελευταία τετραετία στὴν πρόοδο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐντὸς καὶ ἐκτὸς Ἑλλάδος. Τὰ λοιπὰ βραβεῖα ποὺ προκηρύσσονται καὶ θὰ ἀπονεμηθοῦν σὲ ἕναν χρόνον ἀκριβῶς, θὰ ἀνακοινωθοῦν διὰ τοῦ Τύπου.

Τελείωσε ή καθιερωμένη συνοπτική έκθεση τής δράσης τής Ακαδημίας για τὸ ἔτος 2018, με τὴν ἀνακοίνωση καὶ τὴν ἀπονομὴ τῶν διακρίσεων τής χρονιάς. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο εἶναι εὐόλινο. Δηλώνει ὅτι ὑπάρχουν ἀκόμη στὴν Ἑλλάδα πνευματικὲς δυνάμεις πὸν προχωροῦν ἐμπρὸς καὶ καταπνίγουν τὴν κατάθλιψη πὸν δημιουργεῖ ἡ κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ πραγματικότητα καὶ ἡ ὀχτάχρονη, ἕως σήμερα, διάρκεια δεινῶν. Αὐτὴ ἡ διάρκεια ταλανίζει τοὺς ἀνθρώπους ἐντελῶς ἀνάιτια, ἡ χρονιά μᾶς ἐγκαταλείπει ἀδιάφορη κι ἐμεῖς μένουμε, χωρὶς αἰσιοδοξία, γεμάτοι πίκρα καὶ ἀπορία. Γιὰ δεκαετίες δὲν θὰ εἶναι ἡ τελευταία χρονιά.

Ἀναλογίζομαι ὅτι τὸ μεγαλύτερο γεγονός τής ἱστορίας μας τῶν χιλιάδων ἐτῶν, ἡ Ἐπανάσταση τοῦ '21, διάρκεσε μόνο ὀχτῶ χρόνια θυσιῶν, σφαγῶν, θανάτου. Ἀλλὰ ποιά ἦταν ἡ μυθώδης, ἀξεπέραστη, ἀνταμοιβή μας; Ἡ Ἐλευθερία.

Ὅσα ὅμως ἔγιναν κατὰ τὰ ὀχτῶ αὐτὰ χρόνια πὸν ζοῦμε εἶχαν φέτος ὡς λογικὸ, φαίνεται, καὶ ἀναπόφευκτο ἀποτέλεσμα μιὰ τραγωδία στὴν πιὸ ὠραία στιγμή τής χρονιάς. Μιὰ μικρὴ πόλη πλάι μας, ὅλοι τὴ γνωρίζουμε καὶ ἴσως πολλοὶ ἐδῶ μέσα ἔχουν ζήσει ἐκεῖ, μιὰ μικρὴ πόλη χάθηκε μέσα στὶς φλόγες καὶ μαζί τὰ πλάσματα τοῦ Θεοῦ πὸν τὴ ζωντάνευαν. Ἡ πληγὴ δὲν θὰ γιάνει, οἱ ἀνθρώποι δὲν ξαναγίνονται ὅσο κι ἂν ὁ χρόνος ἀπωθεῖ σιγά-σιγά στὸ βάθος τής μνήμης τὶς συμφορές.

Ἡ Ακαδημία, μέρος τής ἐλληνικῆς κοινωνίας, ἔζησε καὶ αὐτὴ ὅλο τὸ 2018 μέσα στὸ κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ κλίμα πὸν μνημόνευσα καὶ συνάμα στὸ δικὸ τῆς ἐνδογενὲς φαντασιακὸ. Καὶ αὐτό, εὐτυχῶς, δὲν εἶναι παρὰ μόνο ἐτήσιας διάρκειας καὶ ἐξαλείφεται με τὴν πάροδο τοῦ χρόνου. Ὅπως οἱ παλαιοί, «εὐφραίνομεθα ἀναλογιζόμενοι οἷων ἀπηλλάγημεν». Ἴσως ἀναρωτηθῆτε: Μᾶς ἀρκεῖ ὅτι πέρασε ὁ χρόνος καὶ γλυτώσαμε ἀπὸ κάποιον ἄχθος, μεγάλο ἢ μικρό; Ὅχι, δὲν μᾶς ἀρκεῖ, ἀλλὰ θυμηθῆτε πὸς ὑπάρχουν καὶ τὰ πέραν ἀπὸ μᾶς: «τῶν μεγάλων ἀδικημάτων μεγάλαι εἰσὶ καὶ αἱ τιμωρίαι παρὰ τῶν θεῶν».

Πρέπει νὰ εἴμεθα αἰσιόδοξοι. Ὅλα ἔχουν τέλος, αὐτὸ εἶναι νόμος καὶ πιστεύουμε ὅτι τὰ πράγματα θὰ πᾶνε καλύτερα. Ἐδῶ χωρίζουμε. Σ' ἕναν χρόνο πάλι μαζὶ. Χαίρετε.

ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ
ΤΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ ΕΡΕΥΝΗΣ

ΕΚΘΕΣΕΙΣ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΙΑΛΕΚΤΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΜΑΤΩΝ – ΙΛΝΕ

Στὸ Κέντρον Ἐρεύνης τῶν Νεοελληνικῶν Διαλέκτων καὶ Ἰδιωμάτων-ΙΛΝΕ συνεχίστηκε ἡ συμπλήρωση τοῦ Λημματολογίου τοῦ Λεξικοῦ μετὰ ἀνασυνταγμένα λήμματα τῶν γραμμάτων ε-ζ-η-θ-ι-κ.

Ἐπίσης συνεχίστηκε μετὰ ταχὺ ρυθμὸ ἡ σύνταξη τοῦ 7ου τόμου τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ, μετὰ παράλληλη ἐκτέλεση πολλῶν παράπλευρων ὑποστηρικτικῶν ἐργασιῶν.

Τὸ Κέντρο διοργάνωσε στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἡμερίδα μετὰ ἐπιστημονικὰς εἰσηγήσεις γιὰ τὴν παρουσίαση τοῦ 6ου τόμου τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ.

Ἐπίσης, ξεκίνησε τὸ πρόγραμμα ψηφιοποίησης τῶν δελτίων τοῦ Ἀρχείου του μετὰ πρωτοβουλία τοῦ Προέδρου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Τὸ Ἀρχεῖο Τοπωνυμίων προσέθεσε στὴν ψηφιακὴ του βάση δεδομένων 9.000 ἀνέκδοτα τοπωνύμια, μετὰ τὸν συνολικὸ ἀριθμὸ τους νὰ φτάνει τὰ 190.000 (ἀπὸ τὸ ἐκτιμώμενο σύνολο τῶν 210.000). Τὸ ἔργο ὑπολογίζεται πὼς θὰ ὀλοκληρωθεῖ σὲ 1,5 ἔτος.

Τὸ Κέντρο ἐμπλουτίστηκε μετὰ τέσσερα νέα χειρόγραφα διαλεκτικοῦ ὕλικου καὶ μετὰ 74 νέα διαλεκτικὰ βιβλία καὶ περιοδικά.

Τὸ ἐρευνητικὸ προσωπικὸ ἔλαβε μέρος μετὰ ἀνακοινώσεις σὲ ὀκτὼ συνέδρια καὶ ἡμερίδες, εἶχε δεκαπέντε ἀκόμη ἐπιστημονικὰς δημοσιεύσεις, δακτυλογράφησε ἠλεκτρονικὰ τρία χειρόγραφα διαλεκτικοῦ ὕλικου καὶ ἀποδελτίωσε ἠλεκτρονικὰ δύο ἄλλα, εἶχε δύο σεμιναριακὰ μαθήματα καὶ τρεῖς διαλέξεις, συμμετεῖχε σὲ τέσσερα ἐκλεκτορικὰ σώματα κρίσεως πανεπιστημιακῶν καὶ εἶχε ἐπίσης διδακτικὸ μεταπτυχιακὸ ἔργο.

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ

Τὸ Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας ἐξέδωσε τὰ ἔργα: *Λαϊκὴ ἰατρικὴ καὶ ἰατρικὴ ἐπιστήμη. Σχέσεις ἀμφίδρομες. Πρακτικὰ Πανελληνίου Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου, Ἀθήνα, 7-11 Μαρτίου 2012 καὶ Δημοτικὰ τραγούδια Εὐρυτανίας. Συλλογὴ Σπυρ. Δ. Περιστέρη 1959, 1962.*

Μὲ ἀφορμὴ τῆ συμπλήρωση ἑκατὸ χρόνων λειτουργίας τοῦ Κέντρου (1918-2018) πραγματοποιήθηκε διεθνὲς συνέδριο μὲ τίτλο: «Ἀπὸ τὴν ἐπιτόπια ἔρευνα στὸ ἀρχεῖο: τὰ λαογραφικὰ καὶ ἐθνολογικὰ ἀρχεῖα ὡς πόλοι ἔρευνας, ἐκπαίδευσης καὶ πολιτισμοῦ/Du terrain à l'archive: les archives de folklore et d'ethnologie en tant que pôles de recherche, d'éducation et de culture» στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν στὶς 14-16 Σεπτεμβρίου 2018. Συμμετεῖχαν μὲ εἰσηγήσεις ἐπιστήμονες ἀπὸ δέκα εὐρωπαϊκὲς χῶρες.

Οἱ ἐρευνητὲς πραγματοποίησαν πενθήμερες ἀποστολὲς γιὰ ἐπιτόπια λαογραφικὴ ἔρευνα ὡς ἑξῆς: Μαρία Ἀνδρουλάκη (Νομὸς Δωδεκανήσου), Ἰωάννης Καραχρῆστος (Νομὸς Φθιώτιδας), Ζωὴ Μάργαρη (Περιφερειακὲς Ἐνότητες Ἀχαΐας, Ἡλείας καὶ Μεσσηνίας), Παρασκευᾶς Ποτηρόπουλος (Νομὸς Ἀττικῆς, Κύθηρα), Λουίζα Καραπιδάκη (Περιφέρεια Κρήτης). Πραγματοποιήθηκαν, ἐπίσης, ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἀποστολὲς γιὰ τὴν καταγραφή στοιχείων τοῦ ὕλικου πολιτισμοῦ, ἐθιμικῶν ἐκδηλώσεων καὶ δρωμένων (Ὁξύλιθος Κύμης Εὐβοίας, περιοχὴ Γρεβενῶν, περιοχὴ Κοζάνης).

Στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Κέντρου εἰσῆχθησαν δέκα συλλογὲς λαογραφικοῦ ὕλικου ἀπὸ ἐρευνητὲς καὶ ἰδιῶτες. Συνεχίστηκε ἡ ψηφιοποίηση καὶ τεκμηρίωση χειρογράφων, φωτογραφιῶν, ἠχογραφήσεων, κινηματογραφήσεων καὶ μουσειακῶν ἀντικειμένων καὶ ἡ ἐνημέρωση τῶν Βάσεων Δεδομένων καὶ τοῦ Εὐρετηρίου τῆς Ἀυλῆς Πολιτισμικῆς Κληρονομιάς. Ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Ἐρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἐρευνητικὸ πρόγραμμα μὲ τίτλο: «Ψηφιοποίηση-ἐπεξεργασία ἀναλογικοῦ ἠχητικοῦ λαογραφικοῦ ὕλικου» γιὰ τὴν ψηφιοποίηση ἀσμάτων καὶ ἀφηγήσεων. Σὲ συνέχεια τοῦ ἔργου «Ἐθνικὸ Δίκτυο Ψηφιακῆς Τεκμηρίωσης τῆς Ἀυλῆς καὶ Ὑλικῆς Πολιτιστικῆς Κληρονομιάς» ὀλοκληρώθηκε ἡ ἔνταξή τῆς ψηφιακῆς συλλογῆς τοῦ Κέντρου (Ἀρχεῖα Παραομιῶν καὶ Λαϊκῶν Παραδόσεων, ἐκδόσεις κ.ἄ.) στὴν

Europeana, τὴν ψηφιακὴ βιβλιοθήκη γιὰ τὸν πολιτισμὸ τῆς Εὐρώπης, μέσῳ τοῦ ἔθνικοῦ συσσωρευτῆ SearchCulture τοῦ Ἐθνικοῦ Κέντρου Τεκμηρίωσης.

Στὴ βιβλιοθήκη εἰσῆχθησαν 200 τίτλοι βιβλίων, κυρίως χάρις σὲ δωρεές καὶ ἀνταλλαγές μὲ ἐκδόσεις τοῦ Κέντρου, καὶ ἔγινε ἠλεκτρονικὴ καταλογογράφησή τους. Τὸ Ἀρχεῖο καὶ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Κέντρου ἐπισκέφθηκαν, μὲ σκοπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, περὶ τοὺς 120 ἐρευνητὲς ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ ἐξωτερικόν.

Ὁλοκληρώθηκε ἡ μεταστέγαση τοῦ Μουσείου τῶν Ἀκριτῶν τῆς Εὐρώπης στὴν Παλαιοχώρα Χανίων, ἡ ἐπανεκθέση καὶ ὁ ἐμπλουτισμὸς τοῦ ἐκθεσιακοῦ ὕλικου χάρις σὲ δύο ἐντεταλμένες ἀποστολές τοῦ Κέντρου (2017 καὶ 2018) καὶ ἄλλες ἐπιτόπιες ἐπισκέψεις, κατόπιν σχετικοῦ αἰτήματος καὶ μὲ τὴ συνεργασία τοῦ Δήμου Καντάνου-Σελίνου.

Οἱ ἐρευνητὲς δημοσίευσαν 30 ἐπιστημονικὲς μελέτες, συμμετεῖχαν σὲ συνέδρια μὲ ἀνακοινώσεις καὶ παρέδωσαν μαθήματα σὲ Πανεπιστήμια καὶ ἄλλες Σχολές.

Πραγματοποιήθηκε ἐκδήλωση παρουσίας τῆς προαναφερθεῖσας ἐκδοσης *Δημοτικὰ τραγούδια Εὐρυτανίας* στὴν Ἀνατολικὴ Αἴθουσα τοῦ Μεγάρου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν στίς 23 Μαΐου 2018 (καὶ στὴν πόλη τῆς Λιβαδειᾶς, μὲ πρωτοβουλία τοῦ ἐκεῖ συλλόγου Εὐρυτάνων, στίς 18 Νοεμβρίου), καθὼς καὶ τοῦ ἔργου *Λαϊκὴ ἰατρικὴ καὶ ἰατρικὴ ἐπιστήμη. Σχέσεις ἀμφίδρομες*, στὸν ἴδιο χῶρο, στίς 5 Δεκεμβρίου 2018. Ἐπίσης, ἐρευνητὲς ἔκαναν ὁμιλίες λαογραφικῆς θεματολογίας σὲ ἐπιστημονικοὺς καὶ πολιτικοὺς φορεῖς καὶ συμμετεῖχαν σὲ παρουσιάσεις νέων ἐκδόσεων.

Τὸ Κέντρο ὑποδέχτηκε φοιτητὲς γιὰ πρακτικὴ ἄσκηση.

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ
ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Ἔκδοση

ΚΑΡΑΝΑΣΙΟΣ, Χ. (ἐπιμ.), *Εὐγένιος Βούλγαρης, Ὁ homo universalis τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, 300 χρόνια ἀπὸ τὴ γέννησή του*, ΚΕΜΝΕ – Ι.Μ.Μ. Βατοπαιδίου, Ἀθήνα 2018 (συλλογικὸς τόμος).

Μελέτες

Χαρίτων Καρανάσιος

Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης ὡς *homo universalis* καὶ νοῦς τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, στί: *Εὐγένιος Βούλγαρης, Ὁ homo universalis τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, 27-46.

Justus Lipsius, *Περὶ εὐσταθείας*: Ἐνα ἄγνωστο αὐτόγραφο (καὶ ἔργο;) τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη στὸ Βουκουρέστι, στί: *Εὐγένιος Βούλγαρης, Ὁ homo universalis τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, 329-345.

Ἄτυποι μηχανισμοὶ ἐλέγχου ἰδεῶν ἀπὸ τὸν παραδοσιακὸ λόγο: Ἡ περίπτωση Ἀνθρακίτη καὶ Βούλγαρη, στί: Ι. ΧΑΤΖΗΠΑΝΑΓΙΩΤΗ-SANGMEISTER (ἐπιμ.), *Ἐλεγχος ἰδεῶν καὶ λογοκρισία ἀπὸ τίς ἀπαρχές τῆς ἐλληνικῆς τυπογραφίας μέχρι τὸ Σύνταγμα τοῦ 1844*, Πρακτικὰ Συνεδρίου, Λευκωσία 18-20 Νοεμβρίου 2015, Ἀθήνα 2018, 217-237.

Ἡ «προαγωγὸς» Ἐπιτομὴ τῆς «δυσαντήτου» Λογικῆς τοῦ Βούλγαρη ἀπὸ τὸν Ματθαῖο μοναχὸ Γανοχωρίτη, στί: Κ. Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ (ἐπιμ.), *Ἡ πνευματικὴ κίνησις στὰ Ἰωάννινα τὸν 18ο αἰ. καὶ ἡ παρουσία τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη*, Πρακτικὰ Β' Πανηπειρωτικοῦ Συνεδρίου, Ἰωάννινα 2018, 321-341.

Τὰ αὐτόγραφα τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος, στί: ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, Ε. (ἐπιμ.), *Εὐγένιος Βούλγαρης, ὁ ὕπατος τῶν φιλοσόφων*, Ἀναγνωστικὴ Ἐταιρεία Κέρκυρας, Κέρκυρα 2018, 143-172.

Ὁ Χαρίσιος Μεγδάνης ὡς κωδικογράφος: Γνωστὰ καὶ ἄγνωστα χειρόγραφα του στὴ Βιβλιοθήκη Κοζάνης, *Αλιάκμονος ροῦς*, 2, 2018, 83-107 (περιοδικὸ Ἐταιρείας Δυτικομακεδονικῶν Μελετῶν).

Άνακοινώσεις σε συνέδρια

Δέσποινα Βλάμη

Άνακοίνωση στο 3ο διεθνές συνέδριο του Ίδρυματος The Levantine Heritage Foundation με τίτλο: «The Levantine Identities and Heritage», (Αθήνα, 2-4 Νοεμβρίου 2018). Τίτλος ανακοίνωσης: Merchants office holders in the eighteenth century Levantine trade. Non-business profit-seeking mechanisms, power politics and Levantine identity.

Άνακοίνωση στο μεταπτυχιακό σεμινάριο με τίτλο: «Ο έλληνολατινικός κόσμος (13ος-18ος αι.)». Έτος ΣΤ', Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ – ΚΕΜΝΕ – Ι.Ι.Ε./Ε.Ι.Ε., με θέμα: «Η οικόγένεια στον έλληνοβενετικό κόσμο». Τίτλος ανακοίνωσης: «Έμπορικές οικόγένειες και οικογενειακές επιχειρήσεις στην Άνατολική Μεσόγειο τον 18ο αιώνα».

Χαρίτων Καρανάσιος

Άνακοίνωση στο 9ο συνέδριο της Comité international de Paléographie grecque με τίτλο: «Le Livre manuscrit grec: Écritures, matériaux, histoire» (Παρίσι, 10-15 Σεπτεμβρίου 2018). Τίτλος ανακοίνωσης: Ό επαγγελματίας πατριαρχικός-πριγκιπικός αντιγραφείς Μιχαήλ Βυζάντιος (περ. 1700).

Άνακοίνωση στο 3ο έπιστημονικό συνέδριο τοπικής ιστορίας της Κοβενταρείου Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης με τίτλο «Η Κοζάνη και ή περιοχή της από τους Βυζαντινούς στους Νεότερους Χρόνους» (Κοζάνη, 7-9 Δεκεμβρίου 2018 – πρόεδρος της Έπιστημονικής Επιτροπής). Τίτλος ανακοίνωσης: Ό Κοζανίτης αντιγραφείς χειρογράφων κωδίκων της Βιβλιοθήκης Κοζάνης Κωνσταντίνος Στάμκου (περ. 1800).

Άνακοίνωση στην ήμερίδα με τίτλο «Βιβλιοθήκες στο σήμερα: δράσεις και συνεργασίες» της Κοβενταρείου Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης (Κοζάνη, 8 Οκτωβρίου 2018). Τίτλος ανακοίνωσης: Έπιστημονική έρευνα και εκπαιδευτική χρήση χειρογράφων, έγγραφων και παλαιτύπων της Βιβλιοθήκης Κοζάνης.

Αναστασία Κοντογιαννοπούλου

Άνακοίνωση στο 3ο έπιστημονικό συνέδριο τοπικής ιστορίας της Κοβενταρείου Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης με τίτλο: «Η Κοζάνη και ή περιοχή της από τους Βυζαντινούς στους Νεότερους Χρόνους» (Κοζάνη, 7-9 Δεκεμβρίου 2018). Τίτλος ανακοίνωσης: Η διοίκηση της βυζαντινής Δυτικής Μακεδονίας τον 13ο και 14ο αιώνα.

Διαλέξεις – Διδασκαλία

Κωνσταντῖνος Λαμπρινός

Διάλεξη στο μεταπτυχιακό έρευνητικό σεμινάριο Ιστορίας του Δικαίου της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ με τίτλο: «Κρατικοί νοτάριοι-γραμματεῖς: ἡ θεσμική υπόσταση και ὁ ρόλος τους στη δουκική καγκελλαρία τῆς βενετικής Κρήτης (16ος-17ος αἰ.)» (7 Μαΐου 2018).

Διδασκαλία τοῦ μαθήματος με τίτλο: «Βυζαντινός και δυτικός κόσμος. Συγκλίσεις και ἀποκλίσεις» τῆς Σχολῆς Ἀνθρωπιστικῶν Σπουδῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀνοικτοῦ Πανεπιστημίου.

Ὁργάνωση σεμιναρίων

6ο μεταπτυχιακό σεμινάριο με τίτλο: «Ὁ ἑλληνολατινικός κόσμος (13ος-18ος αἰ.)», με θεματική για τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 2018-2019: «Ἡ οἰκογένεια στὸν ἑλληνοβενετικὸν κόσμον. Ἐννοιολόγηση, θεσμοί, λειτουργίες» (συνεργασία ΚΕΜΝΕ με τὸ Τμήμα Ἱστορίας-Ἀρχαιολογίας ΕΚΠΑ και τὸ ΠΕ/ΕΙΕ). Ἐπιστημονικός ὑπεύθυνος ΚΕΜΝΕ: Κωνσταντῖνος Λαμπρινός.

Ἐρευνητικὲς ἀποστολές

Χαρίτων Καρανάσιος

Ἐρευνητικὴ ἀποστολὴ πέντε ἡμερῶν (28 Ὀκτωβρίου-1 Νοεμβρίου 2018) στὴ Ρουμανία (Ίάσιο και Βουκουρέστι), για τὴ μελέτη ἑλληνικῶν χειρογράφων.

Κωνσταντῖνος Λαμπρινός

Ἐρευνητικὴ ἀποστολὴ πέντε ἡμερῶν (10-14 Σεπτεμβρίου 2018) στὸ Ἡράκλειο για τὸν ἐντοπισμὸ μαρτυριῶν σχετικῶν με τὴν ἱστορία τῆς βενετικής Κρήτης στὸ μικροφωτογραφημένο ὑλικὸ ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας (σειρές *Duca di Candia*, *Notai di Candia*), τὸ ὁποῖο ἀπόκειται στὴ Βικελαία Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη.

Συμμετοχὴ σὲ ἐπιτροπὲς κρίσης (Χαρίτων Καρανάσιος και Κωνσταντῖνος Λαμπρινός)

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ
ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Κατά τὸ 2018 ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸ ΚΕΙΝΕ τὰ ἀκόλουθα:

Μονογραφία τῆς ἐρευνήτριας τοῦ Κέντρου Εὐαγγελίας Καρούζου μὲ τίτλο: *Ἐθνικὲς γαῖες. Ἐθνικὰ δάνεια καὶ ἐθνικὴ κυριαρχία. Βρετανικὴ διπλωματία καὶ γαιοκτησία στὸ ἐλληνικὸ κράτος 1833-1843.*

Ὁ 5ος τόμος τοῦ περιοδικοῦ τοῦ Κέντρου μὲ τὸν τίτλο *Νεοελληνικὰ Ἱστορικά*. Τὸ εἰδικὸ ἀφιέρωμα τοῦ περιοδικοῦ, μὲ θέμα: «Ἡ Ἑλλάδα ἀπὸ τὴ χρεοκοπία τοῦ 1893 ἕως τὴν Ἀνόρθωση τοῦ 1910», περιέλαβε ἑπτὰ μελέτες, μὲ θέματα, μεταξὺ ἄλλων, τὴν οἰκονομία, τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ, τὸν στρατό, τὰ κόμματα καὶ τὰ ἰδεολογικὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς. Ἐπίσης, πέραν τοῦ ἀφιερώματος, δημοσιεύθηκαν στὸ περιοδικὸ μελέτες τῶν ἐρευνητῶν τοῦ Κέντρου σχετικὰ μὲ τὴν οἰκονομικὴ κρίση τοῦ Μεσοπολέμου, τὶς σχέσεις Ἑλλάδας-Γερμανίας ἀπὸ τὸ 1936 ἕως τὸ 1939 καὶ τὸν ἐορτασμὸ τῆς ἐθνικῆς ἐπετείου τῆς 28ης Ὀκτωβρίου κατὰ τὴν περίοδο τῆς Κατοχῆς.

Κατὰ τὸ 2018 πραγματοποιήθηκαν:

Ἡμερίδα τοῦ ΚΕΙΝΕ σὲ συνεργασία μὲ τὸν Σύνδεσμο Ἐπιτελῶν Ἐθνικῆς Ἀμύνης, μὲ θέμα: «100 χρόνια ἀπὸ τὴ λήξη τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ἱστορικὴ καὶ γεωστρατηγικὴ σημασία τῆς ἐλληνικῆς συμμετοχῆς στὸν Μεγάλο Πόλεμο».

Σεμινάριο Νεώτερης Ἱστορίας, τὸ ὁποῖο ἐγκαινιάστηκε μὲ σκοπὸ τὴ διάχυση τῶν ἐρευνητικῶν προγραμμάτων τοῦ ΚΕΙΝΕ στὴν ἀκαδημαϊκὴ κοινότητα. Πραγματοποιήθηκαν ἤδη δύο συνεδρίες καὶ προβλέπονται ἄλλες τρεῖς γιὰ τὸ 2019.

Ἡμερίδα τοῦ προγράμματος «Παρθένος».

Ἐπίσης, κατὰ τὸ 2018 συνεχίστηκαν τὰ προγράμματα:

«Ἐρευνα στὰ Ἀρχεῖα τῆς Βρετανικῆς Ὑπηρεσίας Εἰδικῶν Ἐπιχειρήσεων κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου» (ἐρευνήτρια Μαρία Σπηλιωτοπούλου).

«Ἐρευνα στὰ γερμανικὰ στρατιωτικὰ ἀρχεῖα τῆς περιόδου τοῦ Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου» (ἐρευνητὴς Δημήτρης Ἀποστολόπουλος).

Τὰ χρηματοδοτούμενα ἀπὸ τὸ ΕΣΠΑ προγράμματα «Ἀπολλωνίς» καὶ «Παρθένος» (ἐπιστημονικὴ ὑπεύθυνη ἢ ἐρευνήτρια Μαρία Σπηλιωτοπούλου).

Τὸ πρόγραμμα ἔκδοσης τοῦ Β' τόμου τοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Σύρου Ἀλεξάνδρου Λυκούργου (ὑπεύθυνη ἢ ἐρευνήτρια Ἐλισάβετ Κοντογιώργη).

Τὸ πρόγραμμα μὲ θέμα: «Ἡ ἐλληνικὴ πολιτικὴ στὸν Μεσοπόλεμο» (ὑπεύθυνος ὁ Διευθύνων τὸ Κέντρο ἐρευνητῆς Σωτήρης Ριζᾶς).

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

Όλοκληρώθηκε τὸ δεύτερο ἐπιστημονικὸ σεμινάριο τοῦ Κέντρου (2017-2018) μὲ τίτλο: «Νέες προσεγγίσεις στὸ ἀρχαῖο ἔπος», τὸ ὁποῖο πραγματοποιεῖται σὲ μηνιαία βάση μὲ τὴ συμμετοχὴ Ἑλλήνων καὶ ξένων ἐπιστημόνων στὴν Ἀνατολικὴ Αἴθουσα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Κατὰ τὸ ἔτος 2018 ἔγιναν ἀνακοινώσεις ἀπὸ τοὺς Καθηγητὲς Ὁρέστη Καραβᾶ, Εὐάγγελο Καρακάση, Margalit Finkelberg, Filippomaria Pontani, Gregory Hutchinson, Egbert Bakker καὶ Anton Bierl. Ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 2018 ξεκίνησε τὸ τρίτο ἐπιστημονικὸ σεμινάριο τοῦ Κέντρου (2018-2019) μὲ τίτλο: «Ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ λογοτεχνία σὲ διάλογο μὲ τὸ ξένο» καὶ πραγματοποιήθηκαν οἱ πρῶτες τέσσερις διαλέξεις μὲ ὁμιλητὲς τοὺς Καθηγητὲς Ἔφῃ Παπαδόδημα, Κώστα Βλασόπουλο, Luigi Battezzato καὶ Irad Malkin.

Ὁργανώθηκε στὴν Ἀνατολικὴ Αἴθουσα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν διεθνὴς ἡμερίδα μὲ τίτλο: «Σημασίες καὶ ὄψεις τῆς σιωπῆς στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ λογοτεχνία» (*Meanings of Silence in Ancient Greek Literature*) στὶς 18 Ἰουνίου 2018.

Δημοσιεύθηκαν οἱ ἀκόλουθες ἐκδόσεις:

Εὐριπίδου *Βάκχαι*. Εἰσαγωγὴ, ἀρχαῖο κείμενο, μετάφραση, σχόλια Ἀθανασίου Δ. Στεφανῆ.

Σοφοκλέους *Αἴας*. Εἰσαγωγὴ, μετάφραση, σχόλια Ἐφῆς Παπαδόδημα.

Πλωτίνου *Ἐννεὰς Πρώτη*. Ἀρχαῖο κείμενο, μετάφραση, σχόλια Παύλου Καλλιγᾶ (3ῃ ἀνατύπωση).

Πλωτίνου *Ἐννεὰς Ἐκτη*. Ἀρχαῖο κείμενο, μετάφραση, σχόλια Παύλου Καλλιγᾶ (βιβλίον μὲ τὸ ὁποῖο ὀλοκληρώθηκε ἡ ἔκδοση τῶν *Ἐννεάδων* τοῦ Πλωτίνου).

Τὸ Κέντρο ὑποδέχτηκε φοιτητὲς γιὰ πρακτικὴ ἀσκηση. Οἱ ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου δημοσίευσαν ἐπιστημονικὰ ἄρθρα σὲ περιοδικὰ καὶ σὲ Πρακτικὰ συνεδρίων, πραγματοποίησαν ἀνακοινώσεις σὲ ἐπιστημονικὰ συνέδρια γιὰ θέματα τῆς εἰδικότητάς τους καὶ ἔφεραν εἰς πέρας τὴν ἐργασία σύνταξης τῶν κειμένων τῶν βραβείων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γλῶσσα.

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΟΡΩΝ ΚΑΙ ΝΕΟΛΟΓΙΣΜΩΝ

Κατά τὸ ἔτος 2018, τὸ ΚΕΕΟΝ ἐξέδωσε τὸν 14ο τόμο τοῦ Δελτίου Ἐπιστημονικῆς Ὁρολογίας καὶ Νεολογισμῶν, μὲ τίτλο: *Ὅψεις τῆς Σωματοκειμενικῆς Γλωσσολογίας: Ἀρχές, ἐφαρμογές, προκλήσεις*. Ἡ ἔκδοσις ἀφορᾷ σὲ γλωσσολογικὰ θέματα σωματῶν κειμένων διαφόρων εἰδῶν, ὅπως προφορικοῦ, γραπτοῦ, λογοτεχνικοῦ, δημοσιογραφικοῦ κ.λπ. λόγου. Τὸ ΚΕΕΟΝ ἀποτελεῖ τὸν πρῶτο ἐλληνικὸ φορέα ποὺ ἔχει συγκροτήσῃ σῶμα κειμένων ἐποπτείας νεολογισμῶν (πιλοτικὰ ἤδη ἀπὸ τὸ 2013).

Τὸ ΚΕΕΟΝ συνεχίζει τὴν παρακολούθησι τῆς ἐλληνικῆς νεολογίας. Περαιτέρω, συνεχίζει τὶς προσπάθειες ποὺ ἐπικεντρώνονται, ἀφενός, στὴ συνεχῆ ἐρευνα σύγκρισης/ἀντιπαραβολῆς μεγάλων παλαιότερων καὶ νεότερων λεξικῶν τῆς Ἑλληνικῆς γιὰ ἐντοπισμὸ τῶν νεότερων λέξεων (νεολογισμῶν) τῶν τελευταίων 80 (1933-2014) χρόνων τῆς Ἑλληνικῆς καί, ἀφετέρου, στὴ συγκρότησι ἀντίστροφου λεξικοῦ νεολογισμῶν.

Τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 2018 ἐνεκρίθη ἐρευνητικὸ πρόγραμμα τῆς Ἐπιτροπῆς Ἐρευνῶν γιὰ σημαντικὴ ἀναβάθμισι τοῦ ἠλεκτρονικοῦ περιβάλλοντος ΝΕΟΔΗΜΙΑ, στὴν ὁποία συμβάλλουν καὶ φοιτητές, μέσῳ πρακτικῆς ἄσκησης ἀλλὰ καὶ ἐκπόνησις πτυχιῶν ἐργασιῶν.

Δημοσιεύσεις

ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ, Α. (ἐπιμ.), *Ὅψεις τῆς Σωματοκειμενικῆς Γλωσσολογίας: Ἀρχές, ἐφαρμογές, προκλήσεις*, ΔΕΟΝ, 14 (συνεργασία μὲ Ρ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ – Β. ΑΦΕΝΤΟΥΛΙΔΟΥ), Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθήνα [2018] 2017.

ΑΦΕΝΤΟΥΛΙΔΟΥ, Β. – ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ, Α., *Σῶμα Ἐποπτείας Νεολογισμῶν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς: σχεδιασμὸς καὶ κειμενικὴ ταξινόμησις*, στό: ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ, Α. (ἐπιμ.), *Ὅψεις τῆς Σωματοκειμενικῆς Γλωσσολογίας: Ἀρχές, ἐφαρμογές, προκλήσεις*, ΔΕΟΝ, 14, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθήνα [2018] 2017, 129-180.

ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ, Α., *Τρόποι λόγου καὶ κειμενικὸ εἶδος*, στό: ΝΤΙΝΑΣ, Κ. (ἐπιμ.), *Figura in Praesentia*, Τιμητικὸς τόμος Θ. Νάκα, ΕΚΠΑ, ΠΤΔΕ, Ἀθήνα 2018, 604-624.

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ

Ἡ Διευθύνουσα τὸ Κέντρο Βασιλική Μαχαίρα, ἐρευνήτρια Α' βαθμίδος, στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος τῆς «Ἑλληνιστικῆς πλαστικῆς ἀπὸ τὸ Αἶγαῖο», πραγματοποίησε ἐπιστημονικὴ ἀποστολὴ στὴν Ἔφεσο (7-13 Ὀκτωβρίου 2018), γιὰ τὴ μελέτη τῶν γλυπτῶν ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος, καθὼς καὶ στὰ Χανιά (26 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 2018) γιὰ τὴ μελέτη τῶν γλυπτῶν ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴ Λισό.

Δημοσιεύθηκαν τρία ἄρθρα:

1) Τὸ πρόγραμμα μελέτης καὶ δημοσίευσης τῶν ἑλληνιστικῶν γλυπτῶν τῆς Ρόδου. Παρατηρήσεις καὶ ἐπὶ μέρους συμπεράσματα, στὸ: *Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὰ νησιά τοῦ Αἶγαίου. Πρακτικὰ διεθνοῦς συνεδρίου, Ρόδος, Νοέμβριος 2013*, Γ', Ἀθήνα 2017, 31-42.

2) Multifaceted Aphrodite: Cult and iconography in Athens, several years after, στὸ: KORKUT, T. – ÖZEN-KLEINE, B. (ἐπιμ.), *Festschrift für Heide Froning*, [2018], 241-254.

3) Ἑλληνιστικὴ πλαστικὴ στὸ Αἶγαῖο: Ρόδος καὶ Δῆλος, πόλοι δημιουργίας καὶ διάδοσης, στὰ: *Δωδεκανησιακὰ χρονικά*, ΚΗ', 2018 [Πεπραγμένα τοῦ Κ' Πολιτιστικοῦ Συμποσίου Δωδεκανήσου, Ρόδος, 29 Ἰουνίου-2 Ἰουλίου 2017], 128-149.

Συμμετέσχε σὲ συμπόσιο (μὲ ἀνακοίνωση).

Ἑλληνιστικὴ πλαστικὴ στὸ Αἶγαῖο: Ρόδος καὶ Δῆλος, πόλοι δημιουργίας καὶ διάδοσης.

Δίδαξε σὲ μεταπτυχιακὰ σεμινάρια.

Ἐπίσης, εἶχε συμμετοχὴ σὲ ἐπιτροπὲς ἔγκρισης διατριβῶν καὶ κρίσεων σὲ ΑΕΙ καὶ Ἐρευνητικὰ Ἰδρύματα (ΕΚΠΑ, ΕΙΕ, ΑΠΘ, Πανεπιστήμιο Αἶγαίου).

Ἡ Βικτωρία Σαμπετάι, ἐρευνήτρια Α' βαθμίδος, στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος μελέτης καὶ δημοσίευσης ταφικῶν συνόλων ἀπὸ τὴ Βοιωτία, πραγματοποίησε ἐπιστημονικὴ ἀποστολὴ στὸ Μουσεῖο Θηβῶν στὸ διάστημα 12-16 Νοεμβρίου 2018.

Δημοσιεύθηκαν δύο ἄρθρα:

1) SABETAI, V. – AVRONIDAKI, C., The six's technique in Boiotia. Regional experiments in technique and iconography, *Hesperia*, 87, 2, 2018, 311-385.

2) SABETAI, V., Encountering Pan in the wilderness: a small chous at the Benaki Museum, *Kernos*, 31, 2018, 135-160.

Συμμετέσχε σὲ ἔξι συνέδρια/ἡμερίδες (μὲ ἀνακοίνωση):

1) ΣΑΜΠΕΤΑΪ, Β. – ΚΑΛΛΙΓΑ, Κ., Ταφές ἀπὸ τῆ Γεωμετρικῆ Ἀκραιφία: στοιχεῖα ἀπὸ τὶς σωστικὲς ἀνασκαφές τοῦ ἔτους 1995, στὸ: *6ο Ἀρχαιολογικὸ ἔργο Θεσσαλίας καὶ Στερεᾶς Ἑλλάδας (Βόλος, 1-4 Μαρτίου 2018)*.

2) A Boeotian die in context: Some preliminary observations, στὸ: CARÈ, B. – DASEN, V. – SCHÄDLER, U. (ἐπιμ.), *21th Annual Board Game Studies Colloquium* (Ἀθήνα, Μουσεῖο Μπενάκη καὶ SAIA, 23-26 April 2018).

3) Encountering Pan in the Wild, στὸ: GALOPPIN, TH. – ZACHARI, V. (ἐπιμ.), *Into the Wild: Chercher les puissances divines hors-les-murs* (Paris, 23 Ἰουνίου 2018).

4) SCHROCK, C. – SABETAI, V. – NIKITA, E., Humanizing Antiquity: Biocultural approaches to identity formation in Ancient Boeotia, central Greece, στὸ: «19th International Congress of Classical Archaeology. Session 1: The human factor: demography, nutrition, health, epidemics. Panel 1.1: Economy, society and health-related quality of life in the ancient world: Bioarchaeological perspectives from the Eastern Mediterranean» (Cologne/Bonn, 22-26 May 2018).

5) VENTURA ABADÉ, C. – LAWRENCE, L. – SABETAI, V. – NIKITA, E., Dental microwear as evidence of human diet in the Classical world: a pilot study, στὸ: «19th International Congress of Classical Archaeology. Session 6: Consumption: daily and luxury consumption, conspicuous consumption, waste, recycling, diet. Panel 6.7: Classical Food and Diet under the Microscope» (Cologne/Bonn, 22-26 May 2018).

6) Playing at the Festival: Aiora, a swinging ritual, στὸ: DASEN, V. – FUCHS, M. – SCHÄDLER, U. (ἐπιμ.), *Play and Games in Antiquity. Definition, Transmission, Reception* (La Tour de Peilz, 17-19 September 2018).

Παρουσίασε ἀνακοίνωση μὲ θέμα: Boeotian vases in the context of the Berlin *Verluste*, στὸ πλαίσιο τοῦ διεθνoῦς προγράμματος «Kriegsbedingt verlagerte Vasen der Antikensammlung in Staatlichen Historischen Museum Moskau» (1η συνάντηση 27 Φεβρουαρίου-1 Μαρτίου 2018).

Εἶχε τὴν ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια τοῦ ἔργου τῆς Ὀλγας Τζάχου-Ἀλεξάνδρη Athens, National Archaeological Museum. *Attic Black- and Red-figure Hydriai*, στὴ σειρὰ CVA.

Είχε συμμετοχή σε έπιτροπές έγκρισης διατριβών και κρίσεων σε ΑΕΙ και Έρευνητικά Ίδρύματα (ΕΚΠΑ, ΑΠΘ).

Ο Χρήστος Μπουλώτης, έρευνητής Β' βαθμίδος, στο πλαίσιο του προγράμματος «Έρευνα στον προϊστορικό οικισμό Κουκονήσι Λήμνου» (κωδ. αριθ. 200/497), είχε ένεργό συμμετοχή στην έπιλογή και την αξιολόγηση του ανασκαφικού ύλικού για την έπανέκθεση στο Μουσείο Μύρινας στη Λήμνο.

Δημοσιεύθηκαν δύο σχετικά άρθρα:

1) ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ, Χ. – ΚΑΡΔΑΜΑΚΗ, Ε. – ΜΠΟΛΩΤΗ, Τ., Κουκονήσι Λήμνου. Πρώτες παρατηρήσεις από τη μελέτη της μυκηναϊκής κεραμικής, *Το αρχαιολογικό έργο στα νησιά του Αιγαίου, Ρόδος 29 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 2013, 2017, Β', 45-62.*

2) Σκόρπιες σημειώσεις για το σπίτι, την πόλη και τα περίξ, στο: ΚΥΡΤΑΤΑΣ, Δ. – ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Η. – ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ, Χ. (έπιμ.), *Τόπος Τοπίο. Τιμητικός τόμος για τον Δημήτρη Φιλιππίδη*, 2018, 183-188.

Συμμετέσχε σε δύο συνέδρια (με ανακοίνωση):

1) Νέα δεδομένα από τον οικισμό Κουκονήσι (Λήμνος), στην «31η Συνάντηση για το αρχαιολογικό έργο Μακεδονίας-Θράκης (ΑΕΜΘ)» (Θεσσαλονίκη, 8-10 Μαρτίου 2018).

2) (άπό κοινού με την Ε. Καρδαμάκη), 'Η μυκηναϊκή παρουσία στο Κουκονήσι και στη Λήμνο, «Γ' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, 'Η περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου. Πρόσφατα εύρηματα και πορίσματα της έρευνας» (Λαμία, 18-21 Μαΐου 2018).

Με την ένεργό συμμετοχή του Χρήστου Μπουλώτη περιελήφθησαν αντικείμενα από τον οικισμό Κουκονήσι στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Μύρινας (Λήμνου).

Έρευνητής Γ' βαθμίδος Κωνσταντίνος Καλογερόπουλος.

Δημοσιεύθηκαν δύο άρθρα:

1) Reflections on pilgrimage at the Acropolis of Brauron during the Late Helladic Period, στο: FRIESE, W. – HANDBERG, S. – KRISTENSEN, T. M. (έπιμ.), *Ascending and descending the Acropolis. Movement in Athenian Religion, Monographs of the Danish Institute at Athens*, 23, Aarhus 2018, 219-250.

2) Georgios E. Mylonas. Das Gräberbund B von Mykene, στο: Badisches Landesmuseum Karlsruhe (έπιμ.), *Mykene. Die sagenhafte Welt des Agamemnon*, 2018, 16-17.

Συμμετέσχε σε δύο συνέδρια (με ανακοίνωση):

1) The Athenian Acropolis in the Late Geometric Period – the beginning or the end of a development?, στο διεθνές συνέδριο προς τιμήν του Helmut Kyrieleis με την ευκαιρία των 80ών γενεθλίων του, με θέμα: «Νέες έρευνες σε πρώιμα έλληνικά ιερά (12ος-5ος αι. π.Χ.)» (Αθήνα, Γερμανικό Αρχαιολογικό Ίνστιτούτο, 20 Απριλίου 2018).

2) Η γκρίζα μυκηναϊκή κεραμική ως κοινωνικό φαινόμενο, «Γ' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Η περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου. Πρόσφατα εύρηματα και πορίσματα της έρευνας» (Λαμία, 18 Μαΐου 2018).

Έπίσης, έκανε ανακοίνωση με θέμα: «Η ιστορία της λατρείας στη Βραυρώνια», στο πλαίσιο του διεθνούς συνεδρίου «Thucydides the Athenian», που διοργανώθηκε από το College Year in Athens/DIKEMES (29 Ιουνίου 2018).

Έρευνητής Γ' βαθμίδος Γεώργιος Ζάχος.

Δημοσιεύθηκαν δύο άρθρα:

1) Ένα πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο στη Μήθυμνα της Λέσβου, Το αρχαιολογικό έργο στα νησιά του Αιγαίου, Ρόδος 29 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 2013, 2017, Β', 91-110.

2) Ένεπίγραφες έπιτύμβιες στήλες στην Αρχαιολογική Συλλογή Έλλάδας, στο: ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Μ.-Φ. – ΚΡΙΤΖΑΣ, Χ. – ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Ι. (έπιμ.), Πύρρα: Μελέτες για την Αρχαιολογία στην Κεντρική Ελλάδα προς τιμήν της Φ. Δακορώνια, Αθήνα 2018, 141-170.

Κατά το 2018 κυκλοφόρησαν δύο τόμοι σε διεθνείς σειρές υπό την αιγίδα της Ακαδημίας Αθηνών, έργα τα όποια έκπονούνται με την ευθύνη του Κέντρου:

A. Corpus Signorum Imperii Romani (CSIR): Athens, National Archaeological Museum I. Attic Sarcophagi with Garlands, Erotes and Dionysiac Themes (υπό Στυλιανού Κατάκη).

B. Corpus Vasorum Antiquorum (CVA): Athens, National Archaeological Museum, Fasc. 7. Attic Black- and red-Figure Hydriai (υπό Όλγας Τζάχου-Άλεξανδρή).

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Κατά τὸ 2018 τὸ Κέντρο Ἐρευνας τῆς Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἀνέπτυξε τὰ παρακάτω ἐρευνητικὰ-ἐκδοτικὰ προγράμματα καὶ τὶς ἀκόλουθες ἐπιστημονικὲς δραστηριότητες:

Ἐρευνητικὰ-ἐκδοτικὰ προγράμματα τοῦ ΚΕΒΜΤ

«Σύνταξη τοῦ Εὐρετηρίου Βυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν» γιὰ τὰ μνημεῖα τῶν Ἴονίων Νήσων (Π. Α. Βοκοτόπουλος καὶ συνεργάτες).

«Καταγραφή τῶν μνημείων τῆς χριστιανικῆς λατρείας στὴν Ἀλβανία». Πραγματοποιήθηκε, μὲ κάλυψη τῶν ἐξόδων ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ἐρευνητικὴ ἀποστολὴ στὴν Ἀλβανία (30 Αὐγούστου-5 Σεπτεμβρίου 2018).

«Οἱ κρατικοὶ λειτουργοὶ τῶν βυζαντινῶν θεμάτων βάσει τῶν σφραγίδων καὶ ἄλλων πηγῶν». Συνεχίστηκε ἡ ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια τῆς ἱστοσελίδας *TAKTIKON: an online database on the prosopography and administrative structure of the Byzantine themes*, ποὺ παρουσιάζει τὴ σταδιοδρομία 474 θεματικῶν ἀξιωματοῦχων καὶ τὰ μολυβδόβουλλά τους (Ἰωάννα Καραγιώργου, σὲ συνεργασία μὲ τοὺς συνδιαχειριστὲς τῆς ἱστοσελίδας Χρήστο Μαλατρᾶ καὶ Παντελῆ Χαραλαμπάκη καὶ τὸν προγραμματιστὴ Θεόδωρο Καλαμαρά). Τὸ *TAKTIKON* φιλοξενεῖται στὸ Ἐθνικὸ Δίκτυο Ἐρευνας καὶ Τεχνολογίας, βλ. <http://62.38.140.149:11880/academy/production/>

«Ἐκδοση τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν τοιχογραφιῶν στὸν ναὸ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὸ Πελέντρι τῆς Κύπρου» (Ἰωάννα Χριστοφοράκη).

«Φωτογραφικὸ καὶ Σχεδιαστικὸ Ἀρχεῖο ΚΕΒΜΤ. Ἀρχεῖο Ἁγίου Ὁρους Παύλου Μυλωνᾶ». Ὁλοκληρώθηκε ὁ ἔλεγχος ψηφιοποιημένου ὑλικοῦ (Εὐγενία Κουρέτα, Ἀλεξάνδρα Καραγιώργου, Ἰωάννα Μπίθα, Ἰωάννης Βιταλιώτης).

«Μελέτη καὶ καταγραφή μνημείων τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ἴδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους (1828): ἔργα γλυπτικῆς καὶ ἀναμνηστικῆς, τιμητικῆς καὶ λοιπῆς ἐπιγραφῆς ἱστορικῆς σημασίας σὲ δημόσιους χώρους». Συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα (Ἰωάννης Γαλερίδης).

«Μνήμη Μανόλη Χατζηδάκη». Πραγματοποιήθηκε τὴν Τρίτη 20 Φεβρουαρίου 2018 ἢ 20ῃ ἐτήσια διάλεξη, κατὰ τὴν ὁποία μίλησε ἡ κυρία Ἰόλη Καλαβρέζου, Καθηγήτρια Βυζαντινῆς Τέχνης τοῦ Πανεπιστημίου Harvard, ἔδρα Dumbarton Oaks, μὲ θέμα «Ὁ συμβολισμὸς τοῦ φωτὸς στὴ βυζαντινὴ πολιτικὴ ἰδεολογία» (ὀργάνωση διάλεξης: Ἰωάννα Μπίθα, Ἰωάννης Βιταλιώτης, Ἰωάννα Χριστοφοράκη).

Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Κέντρου ἐμπλουτίστηκε μὲ 50 νέους τίτλους ἀπὸ δωρεές (Ι. Μπίθα).

Δημοσιεύματα

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ – ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ – ΔΙΑΜΑΝΤΩ ΡΗΓΑΚΟΥ – ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ – ΙΩΑΝΝΗΣ Π. ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ, *Εὔρετήριο τῶν Βυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν τῆς Ἑλλάδος, Ἰόνια Νησιά, Ἀθήνα 2018.*

Συμμετογὴ σὲ συνέδρια-διαλέξεις

Ἰωάννα Μπίθα

Διάλεξη στὸ Μουσεῖο Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ (Θεσσαλονίκη, 17 Μαΐου 2018) μὲ θέμα: «Ταξίδι στὰ βυζαντινὰ Κύθηρα».

Ἰωάννης Βιταλιώτης

Ἀνακοίνωση στὸ «Art Studies Readings 2018, Old Art Module», ποὺ διοργανώνει ἡ Bulgarian Academy of Science, Institute of Art Studies (Σόφια, 23-24 Μαρτίου 2018), μὲ θέμα: Late Byzantine and Early Post-Byzantine Painting in a Borderland: Considering Some Frescoes with Slavonic Inscriptions in the Peshkopi Area, Eastern Albania.

Ἀνακοίνωση στὸ «38ο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης» (Ἀθήνα, 11-13 Μαΐου 2018), μὲ θέμα: Ἐλευθέριος ὁ Κουβικουλάρης: Ἀναδίφηση τεκμηρίων μνήμης καὶ λήθης ἐνὸς μάρτυρος.

Ὅλγα Καραγιώργου

Ἀνακοίνωση στὸ «38ο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης» (Ἀθήνα, 11-13 Μαΐου 2018), μὲ θέμα: «Τὰ και-

νούρια (;) ρούχα του αυτοκράτορα): εικονογραφικά παράδοξα στα tondi του Dumbarton Oaks και της Βενετίας.

Άνακοίνωση στο διεθνές συνέδριο «The Sphinx of Slav Sigillography. “Dorogichin” seals in the light of interdisciplinary research» (Κρακοβία, Έθνικό Μουσείο, 7-9 Μαΐου 2018), με θέμα: Seals from the Byzantine Empire in archaeological context (case study: Amorium).

Διάλεξη στο Πανεπιστήμιο Λειψίας, The Leibniz Institute for the History and Culture of Eastern Europe – GWZO (26 Ιουνίου 2018), με θέμα: The Dumbarton Oaks and the Venice tondi: products of a cultural osmosis?

Διάλεξη στο Πανεπιστήμιο Κολωνίας, Institut für Altertumskunde (12 Ιουλίου 2018), με θέμα: Ante or post 1204? A new interpretation of the Dumbarton Oaks and the Venice tondi.

Ιωάννα Χριστοφοράκη

Άνακοίνωση στο διεθνές συνέδριο «The Latin East in the 13th Century» (Πανεπιστήμιο της Χάιφα, 31 Ιανουαρίου-2 Φεβρουαρίου 2018), με θέμα: Mendicant Orders in the Latin East: The role of the Franciscans in the visual culture of thirteenth-century Cyprus.

Διάλεξη στο Έβραϊκό Πανεπιστήμιο της Ίερουσαλήμ (7 Φεβρουαρίου 2018), με θέμα: Franciscans and Dominicans in the Eastern Mediterranean: The influence of the Mendicant Orders in the crusader states.

Διάλεξη στο πλαίσιο των σεμιναρίων που οργανώνει το ΚΒΕ/ΑΠΘ, με θέμα: «Η μνημειακή ζωγραφική της ανατολικής Μεσογείου στον ύστερο μεσαίωνα (13ος-14ος αι.): Προς μία αναζήτηση των ταυτοτήτων της», με θέμα: «Η μεσαιωνική τέχνη της Κύπρου ανάμεσα σε Άνατολή και Δύση: Βυζαντινή παράδοση και «δυτικές» επιδράσεις.

Δημοσιεύσεις

Ιωάννης Βιταλιώτης

Η προβολή του λειτουργικού χρόνου στον γραπτό διάκοσμο του μεταβυζαντινού ναού, στό: ΣΑΡΑΝΤΗ, Ε. – ΔΕΛΛΑΠΟΡΤΑ, ΑΙΚ. – ΚΟΛΛΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Θ. (έπιμ.), *Όψεις του βυζαντινού χρόνου. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα, 29-30 Μαΐου 2015, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο,*

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου – Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, *Αθήνα* 2018, 231-257.

Λήμμα: B.7. Detail of Paradise, Last Judgement Scene/Detaj i Parajsës, Skena e Gjykimit të Fundit, στό: ΓΙΑΚΟΥΜΙΣ, Κ. (έπιμ.), *Flora in Arts and Artefacts of the Korça Region. Twelfth Century B.C. to Twentieth Century A.D./Bimësia në Arte dhe Artefakte të Rajonit të Korçës (Shek. XII para Kr. - Shek. XX pas Kr.)*, Pegi, Tirana 2018, 181-185.

Λήμμα: B.8. The Sunday of the Myrrh Bearers/E Diela e Myrreprurësve, στό: ΓΙΑΚΟΥΜΙΣ, Κ. (έπιμ.), *Flora in Arts and Artefacts of the Korça Region. Twelfth Century B.C. to Twentieth Century A.D./Bimësia në Arte dhe Artefakte të Rajonit të Korçës (Shek. XII para Kr. - Shek. XX pas Kr.)*, Pegi, Tirana 2018, 186-189.

Λήμμα: C.3. The Transfiguration/Metamorfoza, στό: ΓΙΑΚΟΥΜΙΣ, Κ. (έπιμ.), *Flora in Arts and Artefacts of the Korça Region. Twelfth Century B.C. to Twentieth Century A.D./Bimësia në Arte dhe Artefakte të Rajonit të Korçës (Shek. XII para Kr. - Shek. XX pas Kr.)*, Pegi, Tirana 2018, 284-288.

Έλευθέριος ό Κουβικουλάριος: Άναδίφηση τεκμηρίων μνήμης και λήθης ένός μάρτυρος, *Χριστιανική Αρχαιολογική Έταιρεία, 38ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης (Αθήνα, 11-13 Μαΐου 2018), Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 2018, 41-42.*

Late Byzantine and Early Post-Byzantine Painting in a Borderland: Considering Some Frescoes with Slavonic Inscriptions in the Peshkopi Area, Eastern Albania, στό: GERGOVA, I. – MOUSSAKOVA, E. (έπιμ.), *Marginalia, Art Readings, Thematic Peer-reviewed Annual in Art Studies*, Sofia, Institute of Art Studies, BAS, 2019, I, 365-381.

Όλγα Καραγιώργου

«Τά καινούρια (;) ρούχα τοῦ αυτοκράτορα»: εικονογραφικά παράδοξα στα tondi τοῦ Dumbarton Oaks και τῆς Βενετίας, *Χριστιανική Αρχαιολογική Έταιρεία, 38ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης (Αθήνα, 11-13 Μαΐου 2018), Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 2018, σ. 64-65.*

Ἐπιστημονικὲς δραστηριότητες

Ἰωάννα Μπίθα

Μέλος τῆς ἐκδοτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Δελτίου τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τόμος ΛΘ' (2018).

Ἰωάννης Βιταλιώτης

Μέλος τῆς τριμελοῦς ἐπιστημονικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ καταλόγου τῆς ἔκθεσης GIAKOUMIS, K. (ἐπιμ.), *Flora in Arts and Artefacts of the Korça Region. Twelfth Century B.C. to Twentieth Century A.D./Bimësia në Arte dhe Artefakte të Rajonit të Korçës (Shek. XII para Kr. – Shek. XX pas Kr.)*, Pëgi, Tirana 2018.

Ὅλγα Καραγιώργου

Ἀπασχόληση στὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα Exzellenzcluster 264-TOPOI (Πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου).

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

	Σελ.
ZHZIOYΛAΣ IOANNHΣ. – Νεκρολογία γιὰ τὸ ἀντεπιστέλλον μέλος Ἀντώνιο-Αἰμίλιο Ταχιάο	41
HMEΛΛOΣ CTEΦANOC. – Μυθολογικὰ «παράδοξα» ἢ ἡ δῆθεν λύση τοῦ προβλήματος τοῦ ἀρχαίου μύθου τοῦ Ἀλφειοῦ καὶ τῆς Ἀρέθουσας	87
KONOMHΣ NIKOΛAOC. – Γραφή καὶ ἀλφάβητο.....	81
KONOMHΣ NIKOΛAOC. – Τρόποι συμπεριφορᾶς καὶ χαρακτῆρες τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων στὴν καθημερινή τους ἐπικοινωνία	99
KOPPEΣ MANOΛHΣ. – Ἡ ἀρχιτεκτονική τοῦ Παρθενῶνος. Εἰσιτήριο λόγος τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κατὰ τὴν ὑποδοχή του στὴν Ἀκαδημία.....	122
KOY'NAΔHΣ ANTΩNIOΣ. – Προσφώνηση τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν ὑπο- δοχή τοῦ ξένου ἐταίρου κ. Robert Parker στὴν Ἀκαδημία	13
KOY'NAΔHΣ ANTΩNIOΣ. – Ἀναγγελία τοῦ θανάτου τοῦ ἀντεπιστέλ- λοντος μέλους Ἀντωνίου-Αἰμιλίου Ταχιάου	41
KOY'NAΔHΣ ANTΩNIOΣ. – Προσφώνηση τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν ὑπο- δοχή τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κ. Malcolm Hewitt Wiener στὴν Ἀκαδημία	43
KOY'NAΔHΣ ANTΩNIOΣ. – Ἀναγγελία τοῦ θανάτου τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Ἄγγελου Δεληβορριά.....	69
KOY'NAΔHΣ ANTΩNIOΣ. – Προσφώνηση τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν ὑπο- δοχή τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Μανόλη Κορρέ στὴν Ἀκαδημία	113
PARKER ROBERT. – Religion in the polis or polis religion? Εἰσιτήριο λόγος τοῦ ξένου ἐταίρου κατὰ τὴν ὑποδοχή του στὴν Ἀκαδημία.....	20
ΠETPAKOC BACIΛEIOΣ. – Ἐκθεση ἀπονομῆς τοῦ Ἀριστείου τῶν Ἱστορικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν καὶ προκήρυξη τοῦ Ἀριστείου τῶν Καλῶν Τεχνῶν κατὰ τὴν Πανηγυρικὴ Συνεδρία γιὰ τὸν ἑορτασμὸ τῆς ἐπετείου τῆς 25ης Μαρτίου 1821.....	9
ΠETPAKOC BACIΛEIOΣ. – Παρουσίαση τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κ. Malcolm Hewitt Wiener κατὰ τὴν ὑποδοχή του στὴν Ἀκαδημία	44

ΠΕΤΡΑΚΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ. – Ἄγγελος Δεληβορριάς	70
ΠΕΤΡΑΚΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ. – Ἐκθεση τῶν πεπραγμένων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κατὰ τὸ ἔτος 2018	139
ΤΙΒΕΡΙΟΣ ΜΙΧΑΛΗΣ. – Παρουσίαση τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Μανόλη Κορρέ κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία	115
ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ. – Παρουσίαση τοῦ ξένου ἐταίρου κ. Robert Parker κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία	15
WIENER HEWITT MALCOLM. – The collapse of civilizations: what break- throughs in science reveal about the past, with lessons for the future. Εἰσιτήριοις λόγος τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία	49

Έκδοτική Παραγωγή

ΕΠΤΑΛΟΦΟΣ Α.Β.Ε.Ε.

Άρδηττού 12-16, 116 36 Άθήνα
Τηλ.: 210.921.7513, 210.921.4820 • Fax: 210.923.7033
www.eptalofos.gr • e-mail: info@eptalofos.gr

